АРХИВ
1929
556

Чобанзадә, ф. Ағазадә

Түрк грамери

Илк сөз

19010

BAŞLANGЬC.

„Turq grameri“ adь ilə duzəltdiqimiz вy əsərin mundəricəsindən yzyn-yzadьja bəhs etməqə hacət qərməjiriz. Okycy qitabьn musbət cihətlərini —təbii вyyndygy nisbətdə —qeniş вir mutaləə ilə də ajьrd edə вiləcəqdir.

Indijə kədər jazьlan osmanlь və azəri sərf qitablarьnda olmajan şe'bələrdən „**sevtijjat**“ bəhsi əsərimizdə tamamilə jenidir. Qitabьn şe'bələrə təksimində. əvvəlcə Devləti Elmi Şyra tərəfindən təsdik edilmiş plan əsas dytylmyşdyr. O вiri tərəfdən „**imla**“, „**dyrgy işarələri**“ qiвi dil tədrisində вəjuq əməli və nəzəri əhəmijjəti olan bəhslər də oldykca mufəssəl syrətdə təşrih olynmyşdyr.

Nəhv və mə na bəhsləri qitabьn, əvvəldən tə'jin olynan həcmini вəjutməməq uçun istər-istəməz, muxtəsər syrətdə qeçilmişdir. Ejni syrətdə əcnəвi sözlərin və kajdalarьn ajdьnlaşdьrьlmasьna da dikkət veriləməmişdir.

By əsərin tərtiвində Žan Deni, professor Samojloviçin turq sərflərindən jer-jer istifadə edildiqini də ajrьca kejd etməlijiz.

„Imla“, „dyrgy işarələri“ bəhsləri F. Ağazadə, kalan: „mukəddəmə“, „sevtijjat“, „şəqlijjat“, „nəhv“ və „mə'na“ bəhsləri və вiвliografija profes. B. Çoванzadə tərəfindən tərtiв edilmişdir.

1929

03266
АРХИВ

Əsərimizin bu birinci kьsmь muəllim joldaşlara ithaf olynmakla barabar, iqinci və başka kьsьmlara dogrydan dogryja məqtəb sərfi olarak, canlь mətnlər uzərində kyrylacakdьr.

Professor: *B. Çobanzadə.*
Agazadə Fərh.

Baqь, 13 iyn, 1928.

I. Azəri ləhcəsinin mənşəi.

1

Azəri ləhcəsi, turq-tatar dilinin bir parçasь, tə'bir cajizsə, bir bydagьdьr. By bydagьn nə vakt, necə və nə qibi xusysijjətlərlə əmələ qəldiqindən bəhsə qirişmədən əvvəl turq-tatar dili hakkьnda bir neçə səz səjləməq lazьmdьr.

Turq-tatar dilinin bizə kədər qələn ən əsqi jazьlь abidələri, mə'lym oldygy uzrə VII və VIII miladi əsrlərə ajid Orxon və Jenisej qitabələri, bunlarь jazan turqlərin tə'birincə, „Bitiq taşlarь" dьr. By zamanlardən, jə'ni VIII miladi əsrdən XI- kədər, uç juz illiq bir zaman içində, bəlli-başlь bir əsərə, abidəjə rast qəlməjiriz. Nihajət XI əsrdə „Kytadgy-Biliq" adilə mə'lym olyb, „yjgyr" və ja „karlyk" turqlərinə ajid olan əsərdən sonra artьk, qərəq Orta və qərəqsə Qiçiq Asjada jerləşən turq-tatar xalklarьnьn ajrь-ajrь ədəbi, jazьlь əsərləri mejdana qəlir. Byndan sonraqь əsərləri, dil e'tibarilə, umymi əsərlər sьrasьnda sajmak mumqun dejildir.

2

XI əsrə kədər rast qəldiqimiz „Orxon qitabələri", „Kytadgy-Biliq" qibi „umymi" əsərlərin də muəjjən, ajrь ləhcələrdə jaradьlmьş ədəbi məhsyllar oldygyna şubhə jokdyr. Məsələn: miladi-lsadan təkribən iqi əsr əvvəl tarix mejdanьna çьkmьş olan „Hijyng-ny" turqlərində oldygy qibi, V-VI miladi əsrlərə dogry „tyqjy" turqlərinin də „Şimali" və „Cənubi" olmak uzrə iqi kьsma ajrьldьklarьnь qəruruq qi „Orxon" qitabələri

„Şimali tyqjy“ lara ajiddir. By ajrьlьk jalьnьz iktisadi, sijasi, ictimai səвəвlərə istinad etməqlə вaraвar, вynlara muvazi olarak, inqişaf edən dil ajrьlьklarь oldygyna şuвhə joksa da, əlimizdə Cənyвi „tyqjy“ lara ajid dil numynələri вylynmadьgьndan, вy ajrьlьgьn dildəqi izlərini tə'kiв və tə'jin etməq mumqun dejildir.

Byndan вaşka jenə həmin Orxon qitaвələrində „otyz tatar“, „tokyz ogyz“, „turqəş“, „kьrgьz“, „yjgyr“ qiвi вir çok, өzlərini tyqjylardan ajrь dytan turq xalklarьna rast qəliriz qi, вynlarьn Orxon qitaвələri vasitəsilə вildiqimiz turqcədən ajrь вir dil, daha dogrysy, ajrь вir ləhcə ilə səjləşdiqləri şuвhə kaldьramajacak kədər açьk və davasьz isə də, təəssuf qi, XI əsrə kədər вy şivələrin lisani xusyijjətlərini konkret syrətdə вizə вildirəcəq numynələr jokdyr.

3

Miladi XI əsrdə محمود بن الحسين بن محمد الكاشغرى tərəfindən jazьlmьş „ديوان لغات الترك — Divani-lugatut-turq“ adьndaqь əsər, nihajət вy devrdə mevcyd olan turq-tatar şivə və ləhcələri hakkьnda вizə qafi dərəcədə mə'lymat verir. Mahmydi-Qaşgari—محمود كاشغرى ziqr olynan əsərində XI miladi əsrdə mevcyd olan turq-tatar kəвilələrinin şivələrini вeş вөjuq grypda toplajьr:

a) اويغور

в) بەسمەل، تاتار، يەباقو، قاى

c) جوروق، ايغراق، جيگيل، ياغما، توخسى، اوغوز، قيپچاق، قيرغيز

ç) باشقورت، ياماك

d) بەجەنەك، سوار، بولغار

Məzqyr muəllif, jalьnьz вelə kyry təsniflə kənaətlənməjərəq, ejni zamanda вy gryplarьn вə'z dil xusysijjətlərini də kejd etmişdir qi, azəri ləhcəsinin mənşə' və mevkeini tə'jin etməq uçun Mahmydi-Qaşgarinin verdiji вy mə'lymatla tanьş olmak şərtdir.

4

Səjlədiqimiz xusysijjətlərdən jalьnьz, dogrydan-dogryja, məvzyymyza ajid olanlarьnь ziqr edəlim:

a) Turqcə [1]) də вaşьnda „j“ səsi olan səzləri kьpçak və ogyz xalkь ja „c“ səsinə çevirir və ja вy „j“ səsini tamamilə вyrakьr:

Turqcə	**Ogyz və kьpçakca**
Jelqin	**C**elqin, elqin (musafir, konak)
Jьlьg	**C**ьlьg, ьlьg (isti, sьcak)
Jincy	**C**incy, incy (Inci)

By xusysijjətin, dunənqi və вy qunqu turq-tatar ləhcələrinin tədkiki nөktəji-nəzərindən, oldykca вөjuq əhəmijjəti vardьr. „Mahmydi-Qaşgari“, ziqr olynan əsərində вyny açьkca qөstərməjirsə də, вaşka jerlərdə, qөstərdiqi xusysijjətlərə вakьlacak olyrsa, ogyz ləhcəsilə kьpçak ləhcəsi—əsas e'tiвarilə—вy devrdə вir vəzijjətdə вylynyr; jə'ni вaşka turq-tatar şivələrinə karşь ejni xusysijjətlərə maliq qөrunur.

By sevti və lisani xusysijjətdə azəri ləhcəsinin ən muhum və karakteristiq çizqilə rindən вirisini tapmьş olyryz. Dogrydan da вy qun səz вaşь „c“ səsinə kazak (вy ləhcədə daha dogrysy „Z“ səsini tapьrьk),nogaj, karaçaj, Kazan-tatar... qiвi Şimal grypyna mənsyв şivələrə də rast qəldijimiz qiвi „j“ səsini də kara kьrgьz, kymyk, osmanlь... qiвi şi-

1) Umymijjətlə turq-tatar muəllif və şairləri өz dillərini „turqcə“, „turqi“ adlandьrdьklarь halda вaşka turq-tatar kəвilələrini,„ kьpçak“ „ogyz“, „tatar“, „kanglь“... qiвi өz xusysi adlarь ilə jad etməqdədirlər. Məsələn: Orxon qitaвələrində tyqjylar өzlərinə „turq“ dejirlər. „Kytadgy-Biliq“ sahьвь Jysif Haciв əsərini „Turq lygatь“ndə jazdьgьnь вəjan etdiqi qiвi, Əli-Şir Nəvaji „Muhaqəmətullugətejn-محاكمة اللغتين“ adlь əsərində „sart“ və ja „fars“ dili ilə „çьgatajca“nь dejil, вəlqə „turq tili“ və ja „turqi til“i mukajəsə edir. Ejni syrətlə „Mahmydi-Qaşgari-محمود كاشغرى“ də Xakanijjə və ja Qaşgar şivəsini вyrada „turqcə“ adlandьrarak, вaşka turq-tatar şivələri ilə mukajəsə edir.

və və ləhcələrdə qəruruz. Qiçiq вir cədvəldə вy cihəti daha açьk-ajdьn вir syrətdə qəstərməq mumqundur:

Kazak-kьrgьz.	Karaçaj.	Osmanlь.	Azəri.
Żьldьz	Cьldьz	Jьldьz	Yldyz
Żьl	Cьl	Jьl	Il
Żiqit	Ciqit	Jijit	Ijit
Żьlan	Cьlan	Jьlan	Ilan
. . .	. . .	Juz	Uz (sima, çehrə)
. . .	. .	Jyca	Yca
Żureq	Cureq	Jureq	Urəq
Żyt	Cyt	Jyt	Yd
Żuzuq	Cuzuq	Juzuq	Uzuq

By syrətlə azəri ləhcəsi, Mahmydi-Qaşgarinin XI əsr kьpçak və ogyz ləhcələrində tapdьgь xusysijjəti, jə'ni, Qaşgar və ja şərki turq ləhcələrindəqi „**j**" səsinin ogyz və kьpçakcada duşməsini, zamanamьza kədər saklamьşdьr.

By qunqu osmanlь və ja Anadoly turq ləhcəsində, jykarьdaqь cədvəldə qərdujumuz qiвi „**j**" səsi,XI əsrdəqi Qaşgar ləhcəsində oldygy qiвi, вaki kalmьş və Şimal şivə grypyna mənsyв вir çok şivələrdə „**C**"səsinə çevrilmişdir[1]).

в) Jykarьda вəhs etdijimiz muəllifin əz əsrində mevcyd şivələr arasьnda вyldygy ajьrьcь xusysijjətlər-

1) Azəri ədəвijjatьnda məhəlli ləhcəjə jakьn dil ilə jazan ədiв və muhərrirlərdə вy xusysijjətin əqs etdirildijini qəruruz; məsələn Mirzə Fətəli Axyndof da:

„Baвa dərviş, вir cuz'i junqul işdən ətru sana zəhmət vermişəm. Mətləв вydyr qi, вizim Şahвaz lap jolyndan azьв; вir firənqi konagьmьz var, xьjalьndadьr qi, ona koşylyв Paris şəhrinə qetsin. Mənim вy otyran qul **uzlu** yşagьmь qi, onyn adaxlьsьdьr, **ijirmi** qundən sonra tojy вaşlanacak, aglar, sьzlar kojsyn..."

(„Nəвatat həqimi musjə Żordan ilə cadyqun dərviş Məstəli-şahьn heqajəsi").

və ja:

„ . . . Murrix **yldyzyna** həqm edərəm qi, Musjə-Żordanьn вojnyny vyrsyn qi, Şahвazвəji aparan olmasьn („Məstəli-şah").

Yca dag вaşьnda mədənijjət mərqəzlərindən və dəmir jolyndan yzax, laçьn jyvasьna вənzər xьrdaca вir şəhər duşuвdur".

(Hakverdov „Marallarьm").

dən вirisi də „turqçə" də (jə'ni Qaşgar ləhcəsində) вylynan səz ortasь „**g**" səsinin ogyz və kьpçak ləhcələrində duşməsidir; məsələn:

Turqcə	**Ogyz yə kьpçakca**	
Tam**g**ak	Tamak	„damak"
Cym**g**yk	Cymyk	[illegible]
Bar**g**an	Baran	„varan"
Yr**g**an	Yran	„vyran".

Azəri ləhcəsinin mevke və mənşəini tə'jin etməq uçun вy lisani hadisəni də nəzəri-e'tiвara almak lazьmdyr. Dogrydan da вy qundə turqmən, Anadoly və azəri ləhcələrini qəz ənunə qətirəcəq olyrsak, вynlarьn əzqə ləhcələrdən, məsələn: Volga вojy, Şimali Kafkas, Orta asja və Siвir ləhcəsindən ejni xusysijjətlə ajrьldьklarьnь qəruruz. Necə qi, professor Samojloviç turq-tatar ləhcələrinin təsnifinə ajid mə'lym risalə-sində[1]) вy xusysijjəti вy qun də turq ləhcələri arasьnda ajrьcь əlamətlərdən sajarak, turq-tatar ləhcələrini „kalan - kalgan" gryp adilə iqi вəjuq parçaja ajьrmьşdyr.

c) XI miladi əsr, turq-tatar şivələri ilə azəri ləhcəsinin munasəвətini tə'jin etməq işində, jenə Mahmydi Qaşgarinin qəstərdiqi xusysijjətlərdən вirisini daha xatьrlamalьjьzqi, вy da „turqcə" səzlərdə вylynan „**t**" sə-

Bydyr, neçə **ildir** ha çalьşьram, heç olmasa qedim, qendən də olsa, o qef çəqdiqim mehmanxanalara tamaşa elijim.

„Marallarьm".

Artьrmьş idim məzrəəni, **ьlxьnь**, atь
Rencвər eləmişdim əzumə çəllunu tatь
(Saвir. „Hop-hopnamə").

və ja:

Nə rəva вaxam fəkirə, **urəjim** вylanə, ja rəв!

(„Hop-hopnamə").

Bynynla вaraвar azəri şivəsində: „*jymyry*" qiвi вir çok səzlər tapьrьk qi, вyrada „j" səsi, indijə kədər qəstərdiqimiz misallarda oldygy qiвi duşməmişdir. Diqər tərəfdən azəri ədəвi əsərlərində вy qəstərdiqimiz səzlərdən вir çoky, hətta Hakverdov, Saвir... qiвi jerli şijvəjə jakьn вir dil ilə jazan muhərrirlər вelə „j" işlətməqdədir. Məsələn: „***juzuq, jurəq, jьl***" və sajirə....

1) А. Самойлович, „Некоторые дополнения к классификации турецких яазыков", Петрогад, 1922.

sinə karşılık ogyzcada „**d**“ səsin вylynmasьdyr. Məsələn:

Turqcə	**Ogyzca**	
Tevej	**D**evej	dəvə
O**t**	O**d**	atəş

Təвii, Mahmydi-Qaşgari вyrada вəjuq və qeniş вir lisani hadisənin ancak вir ycyny qərmuş və qəstərə вilmişdir. Həkikət halda вyqun də Anadoly, turqmən, azəri ləhcələrini вaşka Şimal və Şərk ləhcələrindən sevtijjat e'tiвarilə ajьran muhum xusysijjətlərdən вirisi də вydyr.

Umymijjətlə Şimal şivələrində sözlərin xusysən вaşьnda və вə'zən sonynda və ortasьnda вylynan **sağır samitə** (глухие согласные)-lərə karşılık turqmən, Anadoly və azəri şivələrində **sədalь samitə** (звонкие согласные)-lər tarьğьz. Məsələn:

t—d:

Şimal (Kazak, Kazan, karaçaj)	**Cənyb (turqmən, Anadoly. azəri)**
Tav	**D**ag
Taş	**D**aş
Tar	**D**ar
Tup	**D**ip
Teren, tiren	**D**ərən, dərin
Teq. ti	**D**əq, dəj

q q̧:

Qel, qil	**Q̧**əl, q̧il
Qet, qit	**Q̧**et, q̧it
Qəz, quz	**Q̧**əz, q̧uz
Quzel	**Q̧**əzəl, q̧uzəl

Bə'z sözlərdə cənyв şivələrində „**Z**“ səsini tapdьğьmьz halda, Şimal şivələrində "**S**„ qəruruz. By da xusysən feillərin hal sigəsi mənfi şəqillərində qəzə çarpьr:

Bolma**s**	Olma**z**
Qitme**s**	Q̧etmə**z**, q̧itmə**z**
Barma**s**	Varma**z**

Ejni syrətlə feil cəzrlərinin axьrlarьnda вylynan sağьr samitələrdən „**t**“ səsi saitələr arasьna duşduqu zaman Şimal şivələrində dəjişdiqi haida Cənyв şivələrində „**d**“ səsinə çevrilir:

Qi**t**, qi**t**er	Q̧e**d**ər (q̧it, q̧idər)
E**t**, e**t**er	E**d**, e**d**er (edər)
Kaj**t**, kaj**t**ar	Kajь**d**. kajь**d**ar [1]).

ç) Azərвajcan ləhcəsində əsqi turq-tatar şivələrində tapdьğьmьz вaşka вir xusysijjətin daha jaşadьğьnь qəruruz. Q̧ərəq „Divani-lugatut-turq-ديوان الغات الترك“ sahьвь Mahmydi-Kaşgari, qərəqsə, „كتاب حلية الانسان و السيد جمال الدين بن المهنا“ XI və XIII əsr turq-tatar şivələrində iqi cur ismi-fail sigəsi oldygyny kejd edirlər. Mahmydi-Qaşgaridə: ترغان=вargan və برغان=вaragan, ارغان=yrgan və =ارغان=yragan [2]).

By iqinci şəqlin mə'nasьnь Mahmydi - Qaşgari „ذهاب=şiddətlə qedici“, „ضراب=şiddətlə vyrycy“ tərzində tərcumə etməqdədir. Hal вy qi, вirinci, jə'ni „yrgan“ və „вargan“ şəqillərinin mən'nasь „ضارب=vyrycy“, „ذاهب=q̧edici“ olyr.

Ejni syrətlə „ابن المهنا“ jykarьda ziqr olynan əsərində вy şəqli kejd edir: الغان=algan, الاغان=alagan, كولكان=q̧ulq̧ən, كولاكان=q̧uləq̧ən, بركان=вirq̧ən[3]). Iqinci şə-

---

1) Ixtar. Bir neçə xususijjətlərdə oldygy qiвi, вyrada da azəri və turqmən ləhcələri, Anadoly ləhcəsindən ajrьlьr. Çunqu azəri və turqməndə вiz daha zijadə Şimal ləhcələrinin tə'sirlərini tapьrьz; вynlardan, iləridə daha mufəssəl syrətdə вəhs ediləcəqdir. Byrada Cənyв ləhcələrində sədalь samitələr вylynmasь lazьm qələn jerlərdə, azəri ləhcəsində sağьr samitələr tapьldьğьna işarət etməqlə iqtifa edəlim:

Anadoly	**Azəri**
Dəq	**T**əq
Boz	**P**oz
Diq	**T**iq və ilək.

2) „Divani-lugatut-turq“, cild I. səhifə 35.

3) "كتاب حلية الانسان و حلية اللسان„ səhifə 88.

qillərin mə'nasьnь ejnən Mahmydi - Qaşgari qiвi verir; jə'ni: „الاشد اخذاً=kuvvətli syrətdə olan“, „الاضحك=şiddətlə qulən“.... və iləx.

By qunqu turq-tatar şivələrinin ana çizqiləri ilə jerləşmə devri adlandьra вilməjəcəqimiz XI və XIII əsrlərə ajid вy kejdlərin çok вəjuq əhəmijjəti vardьr. By xusysijjət вir çok şivələrdə artьk вylynmadьgь qiвi, вə'zlərində çok zəif olarak kalmьşdьr [1]).

Azəri canlь dilində вy xusysijjəti hələ kuvvətli вir halda tapьrьz; вy ləhcədə; „вilən“, „jazan“, „kaçan“ jerinə: „вiləqən“, „jazagan“, „kaçagan“ qiвi sözlər tapьrьz. By xysysijjət, janьlmajьrsak, Azərвajcan ləhcəsi hakkьnda jazьlan sərf və nəhv əsərlərindən ancak Syitan Məcid Gəni-zadənin „تورکجه گرامر نحو اصطلاح آذربایجان“ ьnda və Azərnəşrin „تورکجه صرف ـ نحو“ində kejd olynmyşdyr [2]). Bynyn səbəвi вy şəqilin ədəвi dildə, ədəвi dililə jazьlmьş əsərlərdə işlədilməməsi olsa qərəqdir.

Byraja kədər verdiqimiz mə'lymat azəri şivəsinin XI əsrdə artьk ajrь вir ləhcə olarak karşьmьza çьkan „ogyz-kьpçak“ ləhcəsindən əmələ qəldiqini çok qəzəl qəstərir.

Okycymyza вy xusysda, daha konkret və açьk вir fiqir verə вilməq uçun 1 və 2-ci paragraflarda вəhs etdijmiz tarixi aвidələrdən вir-iqi sətirliq numynələr alalьm:

a) Orxon qitaвələrindən:

„Өze qəq tenri asra jagьz jer kьlьndykda eqin ara qişi oglь kьlьnmьş. Qişi oglьnda eze eçum apam, Bymьn kagan Istemi kagan olyrmьş. Olyrьpan turq вydynьn elin terusin tyta вermiş, eti вermiş“.

Mə'nasь;

„Jykarьda (ustdə) mai səma; aşagьda (astda) вoz jer jaradьldьkda (kьlьndьkda) iqisi arasьnda (jer ilə qoj arasьnda) qişi ogly jaradьlmьş. Qişi ogłynyn ustundə (də) mənim cəddim (eçum apam) Bymin xakan, Istəmi xakan otyrmyş. Otyrarak (otyryвan) turq xalkьnьn elini və kanyny (təru) dytmyş, saklamьş və tərtiвə salmьş (etmiş)“.

1) Məsələn: osmanlь-Anadoly ləhcəsində „olagan“ qiвi çok az sözlərdə вyldygymyz qiвi, kymyk şivəsində daha canlь syrətdə вy şəqlə rast qəliriz.

2) Султан-Меджид Ганиев: „Грамматика тюркского языка и т. д; издание 6-ое, стр. 7.

Oqəqəq mətnin və qərəqsə tərcumənin tədkikindən anlaşьlacakdьr qi, вy paraçada azəri şivəsində olmajan sözlər „eçum-apam“, „вydyn“, „jagьz“ qiвi вir iqi dənədir.

в) „Kytadgy-Biliq“ dən:

„چین و ماچین عالملری قاموقی اتفاق بولدیلار کیم مشرق ولایتی‌دا، قاموق تورکستان ایلیده، بوقراخان تیلیده، تورك لغاتیدا بو کتابدین یاخشیراق هرکز کیم ارسا تصنیف قیلمای تورور. بو کتاب قایوما پادشاهقا قایوما اقلیم‌قا ته‌گدی ارسا غایت ادکوسیندین اول حکماتکما بیری بیر تورلوك لقب ات اوردیلر. چین‌لیکلر ادب‌الملوك اتادیلر، ماچین‌لیغ امین‌المملکة تیدیلر، مشرق‌لیغ‌لر زینة‌الامرا ات اوردیلار. ارانلیغ‌لار شاهنامه، تورانلق قوتادغو بیلیك تیب ایمیش‌لار“.

Mə'nasь:

„Çin və Maçin alimləri, hamьsь (قاموقی) ittifak oldylar qim Məşrik vilajətində, вutun (قاموق) Turqustan elində, Bygraxan dilində, turq lugatьnda вy qitaвdan jaxşьrak hər qim olyrsa-olsyn, təsnif edəməz. By qitaв hansь (قایوما) padşaha, hansь iklimə dəjdi isə, gajət muвarəq olmasьndan (ادکوسیندین) o huqəmanьn hər вiri (تکما بیری) вir dulu (تورلوك) ləkəв vyrdylar. Çinlilər ədəвulmulyq adlandьrdьlar, maçinlilər əminulməmləqət dedilər, məşriklilər zinətul'uməra ad vyrdylar. Iranlьlar şahnamə, tyranlьlar Kytadgy-Biliq demişlər (تیپ آیمیشلار)“.

Əqər sьkь dil təhlilinə qirişəcəq olyrsak,qəruruz qi, Orxon qitaвələrinin dili daha əsqi olmakla вaraвar azəri ləhcəsinə, „Kytadgy-Biliqin“ dilindən daha çok jakьndьr. Bynyn səbəвi Orxon qitaвələri, azəri və yjgyr ləhcələrini вirləşdirən umymi вir lisan numynəsi oldygy halda „Kytadgy-Biliqin“ daha çok Şimal ləhcələri xusysijjətini daşьmasьdьr.

6

Muxtəsər olmakla вараваr, oldykca kət'i syrətdər azəri ləhcəsinin XI və XIII əsrlərdə mevcyd turq - tata, ləhcələrindən hansьlarь ilə daha çok əlakədar oldygyny tə'jin etdiqdən sonra azəri ləhcəsinin вaşlьca jazьlь авidələrinə qəz qəzdirməq lazьm qəlir. Təəssufqi qiвi "برحسن اسفراینی"، "حیبی"، "فضولی"، "عمادالدین نسیمی" вirinci azəri şairlərinin əsərlərində вy ləhcənin xusysijjətləri hakkьnda tam və kət'i вir fiqir almak mumqun dejildir.

Bynyn səвəвi kismən, professor Qəprulu-zadənin dediqi qiвi, вirinci azəri şairlərinin əsərləri osmanlь və azəri şivələrinin sərhəddində jetişməsi, вy şairlərin həm azəri, həm osmanlь sahəsində məhəlli şairlərdən sajьlmasь olsa вelə [1]), вizcə əsil muhum səвəвi вy şairlərə ajid olan divanlarьn və вaşka ədəвi parçalarьn, kopja edənlər, taвi və naşirlər tərəfindən kəsdi, və ja gejri kəsdi dəjişdirilməsidir.

Byndan вaşka вy şairlərin tamamilə azəri ləhcəsinə jazdьklarьnь fərz etməq uçun də əlimizdə qafi dərəcədə vəsikələr jokdyr. By cihəti də ziqr etdiqimiz şairlərin вə'z parçalarьndan misallar almakla ajdьnlatmaga çalьşalьm:

a) Fizyli:

زمانه ایچره مجربدر انتقام زمان،
همیشه یخشی‌یه یخشی ویریر یمانه یمان.

—

اگرچه غصه دوتر روز و شب گریبانم،
المدن ایلمن امید دامننی رها.

—

کچمسون هیچ کیمسه‌نیك یارب فضولی‌تك گونی،
هپ کیچیر غمله فنا دنیاده ایامم بنم.

—

1) „Azəri ədəвijjatьna ajid tədkiklər", Qəprulu-zadə Məhəmməd Fyad, səhifə 7. Ejni syrətlə azəri ləhcəsinin (təşəqqulundə), Qəprulu-zadənin, daha zijadə sijasi, və idari səвəвləri qəstərməsi (mustəkil xanlьklar, şiəliq Ag kojynly, Kara kojynly və Səfəvi xanədanь..) ilə təвii razь olmak qucdur (səhifə 6).

سکا قالدی مروت سندن اوزگه هیچ کیمسه‌م یوق،
گوزم جانم افندم سودیکم دولتلو سلطانم.

—

تا قربه توجه ایتدیگم چاغ،
آلتم آچیق اوله و یوزم آغ.

—

Butun вy вejtlərdə, azəri şivəsi hesaвьna çьkara вiləcəqimiz unsurlər: *„jaxşь"*, *„ejləmən"*, *„Fuzyli təq"* *„əzqə"*, *„ag"*.. qiвi sözlərdir. Bynlarь da ancak ehtijatla almalьdьr. Çunqu вutun вy şəqil və sözləri Şərki və Gərвi Anadoly turqlərində də tapmak mumqundur.

в) Nəвivi:

سندن اوزگه یاریم اولسا ای پریوش سیمتن،
گوروم اولسون اول قبا اگنیمده پیراهن کفن،
چیقمایا سودای زلفك باشدان ای مه‌گر یوز ایل،
استخوان کلهم ایچره دوتسا عقربلر وطن.
ای کوکل عشق اهلینه هردم کوله‌ردك شمع‌تك،
بن دیمزمیدم که بر گون آغلیه‌سیدر گولن.

By parçada, jykarьda Fuzylinin вejtlərində qərduqumuz xusysi unsurlərdən вaşka *„qərum"*, *„il"*, *„aglajasьdьr"*... qiвi sözlər və şəqillərə rast qəliriz.

7

Bynlardan sonra qələn Azərвajcan şair və muhərrirlərində artьk azəri şivəsi xusysijjətlərinin oldykca açьk вir syrətdə qərulduqunu səjləməq mumqundur: Molla Pənah „Vakif", „Kasьm-вəj Zaqir", „Mirzə Fətəli Axyndov" qiвi şair və ədiвlərin dilini artьk hər cihətdən „azəricə" saja вiliriz.

Azəri şivəsinin, вy ədəвi əsərlərdə əqs edən xusysijjətləri ilə tanьş olmak uçun ziqr etdiqimiz muhərrir və şairlərdən вə'zi numynələr alalьm:

a) Molla Pənah Vakif:

Ej vidadi, qərdişi- devrani-qəc rəftarə вax,
Ryziqarə kьi tamaşa, qarə вax, qirdarə вax!
Suвh səndu, şəв qi, xalka kiвlə idi вir çьrag,
Qecəqi ikвalь qər, qunduzdəqi idвarə вax!

1737

Və ja:

Kajnar qəzlərindən, şyx вахьşьndan
Əcajiв fitnələr, feillər qərunur;
Səf-səf dyran sijəh **qipriqlərindir,**
Joxsa qi, qəzumə millər qərunur.

Çьka sarajьndan canlar alan **təq,**
Xəşmə qələ qəh-qəh kəhri olan təq,
Dal qərdəndə kьvrьm saçь **ilan** təq
Tərpənəndə hər jan вylanmak qərəq.

(Qəçərii. „Azərвajcan ədəвijjatь tarixi matərjallarь". Cild 1, hissə 1, səhifə 120).

в) Mirzə Fətəli Axyndof:

Zuвejdə: —A вalam, xalkьn hiləsindən nə вaş açmak olyr. Hacь-Rəhim arvadьnьn Hacь-Rəhimin devlətində nə hakkь var idi qi, on iqi min tumən pyl, вir hamam onyn ogly Aga-Rizadan alьв, o arvada verdilər. Vəqili hilə iiə вir hibənamə durust ediв qəstərdi qi, Hacь-Rəhim saglьgьnda arvadьna on iqi min tumən вir hamam hibə ediвdir. Beş-altь nəfər də вy xusysda şəhadət elədi. Biçarə Aga-Rizadan çьgьrda.çьgьrda o kədər pyly aldьlar o arvada verdilər; amma tamam Təвrizə mə'lym oldy qi, вy iş məhz hiləlir. Sən məqər Aga-Rizadan zorlysan qi, fərjadь heç вir jerə çatmadь. Təвrizin şejtan fiqir vəqillərinin hiləsindən heç вaş çьxmak olyrmy?

(„Murafəə vəqillərinin heqajəti şəhri -Təвrizdə"' səhifə 223).

c) Ə. Hakverdof:

„Rysjanьn Şimal jerlərinin pajьz ajlarьnь hər qəs вir dəfə qərmuş olsa, вelə quman edirəm iqinci dəfə məcвyr olmasa, pajьz fəslində o jerlərə qetməz. Başьna qələn вaşmakçь olar; Rysja pajьzьndan nə çəqmişəm, ony mən вilirəm. Odyr qi, əqər sentjaвr ajьnda, ja oktjaвrda mənim papagьmь вaşьmdan alьв Şimali Rysjaja atalar dalьnca qetmərəm, вəlqə karadavoj kaвagьna katьв apararlar. Bə'zi vakt jagьş вaşlajanda вir həftə muttəsil jagьr, ta вir qəz açьв iş qərməjə macal vermir; вir də qərursən qəzəl qun çьkьв, qəjun uzundə вir damcь вylyt jok, tez sevinmiş dyryв havaja çьkьrsan; вir saatdan sonra, вilmirsən, jagьş adamьn вaşьna haradan təqulur. Paltosyz, kaloşsyz, вslanmьş, kajьdьrsan evə. Əqər zatulcənвdə dytmasьn, jəkin вir zəqəm dytacaksan; ja-inqi jagьş jagan vakt çok vaciв işin olyr, laвudd kalьв, dyryв paltodan, kaloşdan qejiв çьkьrsan quçəjə; вir də qərursən, jarьm saatdan sonra jagьş qəsdi, вylyt dagьldь, вir isti qun çьkdь, palfonyn, kaloşyn hər вiri вeş pyt olyr, qərəq вir hamвal tapьв, verəsən janьnca qətursun..."

(„Marallarьm", səhifə 49).

8

Azərвajcan ədəвijjatьnda hali-hazьrda вaşlьca uç dil cərəjanь qəruruz:

1) „Molla-Nəsrəddin" məcmyəsi ətrafьnda toplanmьş olan kələm əhllərinin, muhərrir və şairlərinin dili-

dir; вy məcmyə məzahi mahijjətdə olyв, dili də daha çok təsviri oldygyndan, вy cur jazьçьlarьn dilini, heç вir cihətlə вir sistem altьna almak, və вə'zilərinin arzьsьna rəgmən, Azərвajcanьn ədəвi dili olarak, tanьmak mumqun dejildir.

2) Husejn Cavid qiвi вə'z muhərrir və ədiвlərin işlətdiqi dildir qi, daha artьk Istanвyl ədəвi şivəsinə вaglьdьr. Dil e'tiвarilə Azərвajcan ləhcəsinin xusysijjətlərini çok az əqs etdirən və diqər tərəfdən Azərвajcanьn вir neçə juz illiq klasiq ədəвijjatьnьn dili ilə çok zəif вir syrətdə вaglь olan вy iqinci gryp muhərrirlərin dilinin də Azərвajcan ədəвijjatьnьn umymi inqişafьnda əz rolyny ojnajacagьna şuвhə olmamakla вarabar, nihajət Azərвajcanda jeqanə ədəвi dil olarak erləşə вiləcəqini zənn etməq mumqun dejildir.

3) Nihajət, uçuncu gryp jykarьda вə'zlərini ziqr etdiqimiz muhərrirlərdir qi, вynlar, tə'вir cajizsə, orta grypy təşqil etməqdə və вynlarьn əsərləri, dil e'tiвarilə вir tərəfdən canlь, danьşьk dili ilə, o вiri tərəfdən klasiq və ciddi ədəвi dil ilə вaglanmakdadьr. Bу iqi ustunluqə qərə, istikвal, вy dil cərəjanьnьn, olmasь mumqundur.

Bynyn uçun вiz, azəri dilinin, qərəq вy şə'bəmizdə, qərəq əsərmizin ilərigi bəhslərində, karakteristiqini verirqən, вy cur muhərrirlərin əsərlərinə və orada tapa вildiqimiz xusysijjətlərə dajanacagьz. Əsərimizin qeniş muəllim qutləsi uçun hazьrlanmasь вizi ancak вy jol ilə qetməjə icвar edir. Bynynla вarabar lazьm qələn jerlərdə, canlь şivələrin xusysijjətlərini təhlil edəcəjiz.

II. Azəri ləhcəsinin xusysijjətləri.

1

Nə Radlov [1]), nə Qazьmвəj [2]), nə Karl Foj [3]), nə də вaşka lisanijjat nəkteji-nəzərindən azəri ləhcəsini tədkik edən alimlər, indijə kədər, вy ləhcənin tam karakteristiqini verəməmişlərdir. Çunqu вelə вir iş uçun əlimizdə qafi dərəcədə materjal jokdyr.

Bynyn uçun вiz də jalьnьz, ziqr etdiqimiz əsərlərdə rast qələn, вə'z xusysijjətləri kejd etməqdən otəjə qedəməjəcəqiz. Diqər tərəfdən, вutun qəzə çarpan xusysijjətlər, əsərimizin ajrь şə'вələrində də kejd ediləcəqdir.

2

Sevtijjat nəkteji-nəzərindən вakacak olyrsak, sajitələrdə jykarьda kejd etdiqimiz səвəвlərə qərə, jalьnьz əsas olarak, Anadoly ləhcəsinin umymi xusysijjətləri vardьr [4]) deməqlə qifajət edəcəqiz. By da, ərəв və xusysən fars dilindən japьlan iktiвaslarьn çoklygyna rəgmən, „sajitələr yjyşmasь — ***Vocalharmonie***“ kanynynyn вy ləhcədə oldykca kuvvətli və umymi olmasьdьr. Hətta Azərвajcanьn вə'z jerlərində „dodak sajitələri yjyşmasь — ***Labialha rmonie***“ na rast qəliriz. By qiвi jerlərdən, məsələn: Baqьda, Şirvanda damag sajitələrinin ***labijalize*** oldygyny, jə'ni dodak sajitələrinə qeçdiqini qəruruz:

Alsək, versək, qetsək, qelsək.

1) Dr. W Radloff: „Phonetik der nordlichen Turksprachen“, Leipzig, I Heft, s. 12, II Heft, s. 118-19.
2) A. Казембек. Общая грамматика турецко-татарского языка, 2-ое изд. Казань 1848 г.
3) Karl Foy: „Azərвadjanische Studien“, etc. und II.
4) By xusysda əsərmizin sajitələr вəhsinə вakьnьz.

3

Samitələrə qələcəq olyrsak, həmən вutun jykarьda sajdьgьmьz azəri ədiвlərində qərdujumuz вə'zi xusysijjətləri вyrada ziqr etməlijiz:

a) Başka şivələrdə, xusysən Istanвyl ədəвi şivəsində, səzlərin вaşьnda, orta və sonynda вylynan **k** səsi, azəri şivəsində **x** və **g** səslərinə cevrilir; məsələn:

1. *Xaçmaz, axşam, axmax, çox, вax, çьx, ax, (ak)...*

2) *Yşax (g), jymyx (g), ajax (g), kylax (g), atmax (g)...*

4.

Bə'z səzlərdə samitələrin təşdid olyndygyny qəruruz; məsələn:

Jedi=jeddi, dokyz=dokkyz, səqiz=səqqiz, „sakal==sakkal“....

5

Azəri şijvəsinin, xusysən danьşьk dilinin muhum xusysijjətlərindən вirisi də iqinci həcada вylynan **r** və **s** səslərinin вirinci həcaja, və вirinci həcada вylynanьn iqinci həcaja qeçməsidir:

1. *Iləri=irəli, əjrən=ərqən, qəpru=qərpu, Toprak=torpax, təprən=tərpən...*

2. *Tytsak=dystak, jatsь=jastь, tutsu=tustu, əqsiq=əsqiq...*

3. *Bil'əqis: Qirpiq=qipriq (Baqьda)...*

6

Bə'z „təmsil—***assimilation***“ və „təhlil—***dissimilation***“ hadisələri də azəri ləhcəsində muəjjən вir xusysijjət tərədir:

Aldat=allat, işlə=işlə, daşlь=daştь...

Və:

Issi—isti, jassь—jastь.... [1])

1) Hər nə kədər professor Deni ***isti*** şəqlini daha əsqi zənn edirsə də вy dogry dejildir, necə qi, ***„bsьk—qəl“*** tə'вirində və əsqi aвidələrdə вynyn isвatьnь tapьrьz.

Ejni syrətlə:

Alaram jerinə *allam, qələrəm* jerinə *qəllam, salaram* jerinə *svllam....* qiвi şəqillərdə də təmsil hadisəsini qərməq olar.

7.

Jenə səvti xusysijjətlərdən olarak ***qibi*** sɘzunun ***qimi, inci*** və ja sadəcə ***ci*** şəqilçisinin (suffiks –***suffixe***) ***mci*** və ja ***minci*** şəqlində işlənilməsini kejd edə вilәriz

Birinci—вiriminci (əvvəlimci—əvvəliminci), iqinci, iqiminci və ilәx...

Kejd: Şəqilçinin əsli samitə ilə (n' m) вaşladьgь halda, samtə ilə вitən вir damar ilavə olyndyklarь zaman, вy şəqilçilərin вaşьna səsin yjyşmasьna qərə saitə artьrьlьr.

Jeri qəlmişqən, umymijjətlə saitələrdən sonra ***ci*** şəqlində olan fail şəqilçisinin azəri ləhcəsində ***çi*** şəqlində oldygyny da qəstərəlim; məsələn: *jazьcь-jazьçь, arabaçь, olverçi.*

Kejd: Butu şəqilçilər qiвi вynlar da səslər yjyşmasь kanynyna tabe'dir: *inci, uncu, ynçy, unub...* qiвi

8

Azəri ləhcəsini xusysiləşdirən çizqilərdən вirisi də feillərdə hal sigəsi mənfi şəqlində вaşka şivələrdə olan **z** və ja **s** səsi jerinə, azəri şivəsində **r** və ja вə'zi jerlərdə **n** səsinin вylynmasьdьr; məsələn:

„*Kojmaram=kojmanam*“, „*qetmərəm=qetmənəm*“ və ilәx.

9

Bir çok ɵzqə şivələrdə mə'lym oldygy uzrə вy səs вutun-вutunə duşər: *qitməm; kojmam...* qiвi.

Bir neçə sɵz də azəri ləhcəsinin əsqidən kalma izləri, tə'вiri-maxsysy ilə „*aarxaizm*—**archaisme**“ləri hakkьnda səjləməlijiz. Azəri ləhcəsi, вy cihətdən, indijə kədər qərəqi qiвi tədkik edilmiş olmamakla вarabar, əlimizdə olan lisani materjala istinad edərəq, jenə də вə'z nɵktələri kejd edə вilәriz.

Hər şejdən əvvəl, вy ləhcədə nəzəri-dikkəti cəlв edən şej əsas e'tiвarilə, cənyв şivəsinə qirdiqi halda Şimal

gryppyna mənsyв şivələrin вə'z xusysijjətlərini havi olmasьdьr:

a) Belə xusysijjətlərdən вirincisi şuвhəsiz, azəri ləhcəsinin Anadolyja karşь, ***ben*** jerinə ***mən, bin*** jerinə ***min, byna*** jerinə вə'zən ***myna, binməq*** jerinə ***minməq*** və sajirə işlətməsidir.

Cənyв şivələrində rast qəldiqimiz **b** səsi jerinə вyrada qəstərdiqimiz qiвi sɵzlərdə **m** вylynmasьnь nə ilə izah etməli?

Artьk XI əsrdə ogyz və kьpçak ləhcəsində, Qaşgar ləhcəsinə karşьlьk **b** вylyndygyny вiliriz. Qaşgar ləhcəsində ***men, myn*** oldygy halda ogyz və kьpçakda ***ben, byn*** idi [1]).

Byrada вy məsələ ilə вaglь olarak вaşka вir syal karşьmьza çьkьr: əcəвa **ben**mi daha əsqi. **mən** şəqilimi?

Feillərdə və вaşka sɵzlərin axьrьnda mutəqəllim zəmirlərinin şəqlini alacak olyrsak, вyrada daima **m** вylyryz.

Qəldim, alьram, joldaşьm, atam qiвi.

Sonra orxon qitaвələrində və „Timyr Kytlyg“yn **jarlьgь** qiвi; daha sonraqь zamalara ajid tarixi əsərlərdə: *didimiz=dediq, aldьmьz=aldьk* qiвi şəqillərə rast qəliriz [2]). Byndan вaşka turq-tatar ləhcələrinin вəjuq əqsərijjətində „**men**“ və ja „**min**“ şəqlini tapьrьz. Bynynla вarabar вynlara istinad edərəd, „**mən**“ şəqlini daha əsqi sajmak mumqun olamaz. Çunqu **bir qərrə** „**b—m**“ və „**m—b**“ intikalь вir kajdaja alьnmajacak şəqildə вylynyr. Məsələn: jan-jana jaşajan Altaj və Siвir turq-tatar kəвilələrinin вirisində „**b**“ ilə səjlənən sɵz, və ja şəqilçi, diqərində „**m**“ ilə tələffuz olynyr [3]).

Iqinci: umymijjətlə sevti və şəqli cihətdən daha əsqi xusysijjətləri əqs etdirdiqi şuвhəsiz olan „çyvaş“

---

1) „Divani-lugatut-turq. ديوان لغات الترك“ cild I, səhifə 31—32. Orxon qitaвələrində **mana** və **вinip** qiвi karьşьk şəqillərə rast qəliriz.

2) Əqər **„qitaвьmьz“, „evimiz“**.. qiвi şəqilləri alsak, вynlara karşьlьk Kazan, tatar, вaşkyrt, ojrat, karaçaj, kymyk qiвi şivələrdə **„tilibiz“, „atabьz“** (dilimiz-ataмьz) qiвi şəqillər vardьr.

3) *„Phonetik der nordlichen Turksprachen, S.213—214.“* Radlof, вy əsərinin məzqyr səhifələrində mustəkil вir вəhs ajьrarak, ejni məsələni tədkik edərəq, вy nəticəjə qəlir.

ləhcəsində „**mən**“ jerinə *„epe, ep“* sözunu qəruruz qi, bynyn „**ben**“ ilə daha zijadə jakьn oldygy mejdandadьr.

Uçuncu: butun turq-tatar şivələrində rysca „Мы“ ə'ni „**ben**“ və ja „mən“ sözunun cəm'i jerində **„biz“** çyvaş ləhcəsində *„eper, epir“* jakyt ləhcəsində ***„bisi qi*** və ja ***bisi“*** və byna jakьn, hər halda „**b**“ ilə başlajan sözə təsaduf ediriz. Butun by nəktələri qəzdə dytarak, „**mən**“ sözunun daha əsqi bir şəqil oldygyny indiliq kəbyl etməq heç vakt mumqun dejildir. Bynynla barabar, daha çok Şimal şivələrinin xusysyijjəti olan „**mən**“ sözunun qərəq Azərbajcan və qərəqsə turqmən şivələrində Şimaldan qəlmiş unsur oldygyna şubhə jokdyr. Çunqu by şivələrdə *myz, mojyn, myryn, mojnyz myjnyz...* qibi sözlərə rast qəliriz.

Söjlədiqlərimizə byny da ilavə etməq lazьmdьr qi ***varьm, qedim, atam*** qibi sözlərin nihajətindəqi „**m**“ səsi „**mən**“ sözunun başьndaqь „**m**“ ola bildiqi qibi ejni zamanda sonyndaqь „**n**“ səsindən çevrilmiş də ola bilir. Çunqu bir çok jerlərdə *„qedəjim“* jerinə: *„qedəjin“*, *„alajьm“* jerinə *„alajьn“*... şəqillərini qəruruz.

b) Azərbajcan ləhcəsində Şimal şivələrindən qirmişə bənzəjən bə'z sözlərə rast qəliriz. Məsələn: azəri ləhcəsində ***jır, jırıl*** sözu ***cır*** və ***cırıl*** şəqlindədir.

c) Bynlardan başka *dьşkarь, kapьja sarь, Ćadь pitiq, sogat* qibi sözlər də, heç şubhəsiz, by qun artьk bir çok şivə və ləhcələrdən gejb olmyş *karь, sarь* qibi şəqillərə və „hədijjə“ baxşьş mə'nasьna qələn „سوقات“ sözu ilə „tilsim, afsyn qagьzь, jazьsь“ mə'nasьna qələn *pitiq* sözlərinə rast qəliriz.

III. Nəticə.

1

Byraja kədər söjlədiqlərimizdən azəri ləhcəsinin mənşəi və mevkei hakkьnda lazьm qələn kərarь çykara biliriz.

a) Azəri ləhcəsi ogyz və kьpçak şivələrindən ajrьlmьş və zamanьmьza kədər bynlarьn başlьca xusysijjətlərini saklajarak qəlmişdir.

b) By ləhcə cənubi-gərbi və cənub grypy adь ilə bəlli olan turq şivə grypyna qirər.

c) By ləhcə hakkьndaqь tədkikat ilərilərsə, by qun də azəri şivəsində bir çok şimal şivələri xusysijjətlərinin və XI-əsrdən əvvəl turq-tatar şivələrində rast qəldiqimiz bə'zi xuvysijjətlərin iktibas və arxaizm halьndaqazəri şivəsində jaşajьb qəldiqi qəruləcəqdir.

2

Vilhelm Radlof azəri şivəsini Cənub grypyna jer ləşdirmiş və by grypyn oldykca səthi karakteristiqin vermişdir qi, by qunə kəkər əlimizdə olan lisani materjal, mikdarca artmamьş, və daha zijadə, işlənmiş olmadьgьndan, by xusysda daha dərin və muqəmməl nəzərijjə və nəticələrə jol jokdyr [1]).

Professor Samojloviç by ləhcə grypyny cografi tərfdən „cənubi-gərbi“ (юго-западная), lisani cihətdən **„ol“**, kevmi nəktəji-nəzərdən „turqmən“ grypy adlandьrьr [2]).

Jykarьdan bəri söjləjib qəldiqimiz xusysijjətlərdən anlaşьldьgьna qərə, azəri, Anadoly, turqmən ləhcələrinin bir grypda toplanmasьna söz jok isə də, „ol-bol“ xusysijjətinin əsas alьnmasь, professor Samojloviçin

1) W. Radloff: Phonetik: s. 280-291.

2) Проф. Самойлович А. Н.: „Некоторые дополнения к классификации тюркских языков.“., стр. 15.

ɵzunun də e'tiraf etdiqi qiвi [1]) вir çok anlaşьlamamazlьga səвəв ola вilir və вizim fiqrimizcə dogry dejildir. Çunqu turqmənlərdə, вiz daha zijadə həm jazьlь, həm də şifahi ədəвijjatda „ol" şəqlini dejil, „вol" şəqlini qəruruz. Ona qərə turqmən şivəsində olmajan və ja çok zəif вir syrətdə qiçiq rajonlarda ɵzunu qəstərən xusysijjəti вy cənyв grypy uçun əsas olarak alьв, вynyn adь ilə də вutun grypy adlandьrmak, daha fənasь turqmən grypy adьnь verməq, вizcə вir o kədər muvafik sajьlamaz.

Bir səzlə azəri ləhcəsi ogyz-kьpçak grypynyn вir вydagьdьr və turqmәncədən az, anadolycadan zijadə Şimali və ja Şərk şivə gryplarьnьn tə'siri altьnda вylynmyşdyr.

---

1) Там-же: стр. 6.

Sevtijjat.

(Səs вəhsi).

1

Elmi əsas uzərinə jazьlmьş ciddi sərf dersliqlərindən məhrym olan вutun Avropa məqtəвlərində oldygy qiвi, turq-tatar məqtəвlərində də indijə kədər səs ilə hərfin вir-вirindən ajrьlьв təhlil edildijinə çok az rast qəlinir. Heç вir jazь, nə kədər muqəmməl və sevti əsas uzərinə kyrylmyş olyrsa-olsyn, dildə mevcyd olan вutun səsləri əqs etdirəməjəcəqindən, вir səzu işarət etməq uçun jazьlmьş olan hərfləri səs jerinə kəвyl etməqlə, səzun ən вəsit unsurləri olan, səsləri ajьrmak və tapmak imqanьndan məhrym olyryz. By təhluqə xusysən, turq-tatar dillərinin вə'zi əhəmijjətsiz xusysijjətlərindən вaşka-(məsələn: **məq, mak** qiвi) вəlli-вaşlь heç вir ana çizqisini təsвit edəməjən ərəв jazьsь ilə iş qərən turq-tatar məqtəвlərində daha çok artar.

Jeni turq əlifвasь вy xususda çok вəjuq ilərilәmə sajьla вilirsə də, jenə də muəllimlər və sərfçilər hər hansь вir dilin tədkikində jazьdan dejil, dogrydan-dogryja dilin canlь səslərindən hərəqət etməlidir.

2

Insanьn səjləməsində, nьtkьnda вylynan səsləri tədkik edən şə'вəjə **səvtijjat** *(фонетика)* dejilir.

Umymijjətlə səslərin çьkarьlmasь, istehsal edilməsində uç dərəcə vardьr:

a) Cijərlərə qirmiş olan вir mikdar hava, nəfəs вorysy vasitəsilə, dьşarьja вyrakьlьr qi, вyna **zəfir** *(L'expiration)* dejilir.

b) Nəfəs вorysyndan qeçdiqdən sonra hava, hulkym və ja вogaza qəlir qi, вyrada iqi tərəfdən həs-

sas qiçiq əzələciqlər [1]) vardır. Bynlar cijərlərdən qələn havanın tə'sirinə qərə ehtizaz edirlər (təprənirlər), və ja hali-suqynətdə kalırlar. Əqər ehtizaz etməzlərsə, çıkan səslər **sagır** *(sourd=глухой)* ehtizaz edərərsə, **sədalı** *(Sonore=звонкий)* olyrlar. By iqinci dərəcəjə **təsəvvut** *(səslənmə=Fonation)* dejilir; çunqu hava, ancak вy dərəcədən qeçdiqdən sonra səs əmələ qəlir.

c) Cijərlərdən qələn hava, jykarıda ziqr etdiqimiz əzələciqlərdən qeçdiqdən sonra agız boşlygyna qirər qi, вyrada dişlər, dil, dodaklar, ordlar, agızın açıldıgı zaman aldıgı şəqil, istehsal etdiqimiz səslərin təвiəti uzərinə tə'sir edər.

Əqər вutun вy uzvlər səs çıkarqan, səs tellərinin ehtizazından əmələ qələn sədanın karşısında maniə təşqil etməz və вy syrətlə havanın belə maniələrə çarpmasından heç вir qyrylty hasil olmazsa, əldə edilən səslər **sajitə** *(гласный)* olyr. Əqər dil, diş, damag (*небо*), dodak...qiвi uzvlərimizdən вirisi səs jolynda maniə təşqil edərsə, вir qyrylty hasil olyr qi, вy syrətlə mejdana qələn səslər **samitə** *(согласный)* olyr. Byndan, вy sajitələrin sədalı *(звонкий)*, samitələrdən isə, вə'zlərinin sədalı, вə'zlərinin də sədasız və ja sagır *(глухой)* oldygy mejdana çıkar.

Sajitələr.

3

Azəri ləhcəsində вylynan səsləri—вaşka turq-tatar ləhcələrində oldygy qiвi—uç prinsipə qərə ajıra вiləriz:

1. Sajitələr tələffuz əsnasında dilin ufki *(горизонтальный)* cihətdən aldıgı vəzijjətə qərə muxtəlif gryplara ajrılır:

a) Dilin arka tərəfindən, damagın sərt kısmında hasil olan sajitələrə **damag ənu** *(предненебный—prepalatale)* və ja **ən** *(передний)* **sajitələri** dejilir. Bynlarda: **ə, e, i, ө, u** hərfləri ilə qəstərilən səslərdir.

1) By əzələciqlər rysca *„голосовые связки"*, fransızca *„Cordes Vocales"* dejildijindən, turqca: *„səs telləri"* deja вiliriq.

b) Damag arkasında hasil olan sajitələrdir qi, вynlara **damag arkası** *(задненёбный – postpalatal)* və ja sadəcə „**arka**" *(задний)* dejilir. Bynlar da **o, y, a, ı** hərfləri ilə qəstərilən səslərdir.

By ajırma, jykarıda da səjlədiqimiz qiвi, вutun turq-tatar dillərinə ajid olmakla вarabar вy dillərin sevtijjatı uçun çok muhum вir xusysijjətdir.

By səsləri belə вir cədvəldə təsvir etməq mumqundur:

CƏDVƏL-1

Ən damag səsləri	ə, e, i, ө, u
Arka damag səsləri	a, ı, o, y,

Ixtar: вiz, вyrada **ən damag, arka damag** tə'вirlərini işlətmişsəq də, вir çok sərflərdən **jymyşak** *(мягкий)*, **katı** *(твердый)* və ja „**kəvi**" **zəif** tə'вirləri işlənir. Turq sərflərində „**səkil**" və „**xəfif**" sezləri işlədilir.

2. Sajitələrin gryplara ajrılmasındaqi prinsip, dilin вy sajitələrin tələffuzundə **şakyli** *(вертикальный)* cihətdan aldıgı vəzijjətdir. By nəkteji-nəzərdən umymijjətlə sajitələri „aşagı, alçak" *(низкий)*, „orta" *(средний)* və „jykarı, juqsəq" *(высокий)* olmak uzrə uç kısma ajırılar. Turqcədə orta kısım ajırmaga hacət olmajıв, ancak „**alçak**" və „**juqsəq**" və ja „**dar**", „**qeniş**" kısımlarına ajırmak qifajət edər; hər iqi prinsipi вirləşdirdijimiz təkdirdə aşagıdaqı cədvəl mejdana qəlir:

CƏDVƏL-2

Juqsəq, dar	Alçak, qəniş	
i, u	e, ө, ə	Ən damag sajitələri
ı, y	a, o	Arka damag sajitələri

3. Sajitələrin gryplara ajrılmasında uçuncu prinsip, вy sajitələr tələffuz olynyrqan, dodakların açık-

lьk dərəcəsi və şəqlidir. Dikkət ediləcəq olyrsa: **o, ө, y, u** hərfləri ilə işarət olynan səslər tələffuz olynyrqan, dodaklarьn açьklьgь mudəvvər dajirəvi, jyvarlak вir şəqil aldьgь halda, **ə, e, i, a, ь** hərfləri ilə qəstərilən səslər tələffuz olynyrqan, mejdana qələn açьklьk ancak вir yzynca şəqlə maliqdir. Bynlardan вirincilərə **mudəvvər, jyvarlak,** iqincilərə **gejri-mudəvvər** dejilir.

Birincilərə rysca *губные*, fьransьzca *labiales* (*şəfəvi*) iqincilərə: *не губные—illabiales* (*gejri-şəfəvi*) dejilir, **ө, u** səsləri ilə **i, e** səsləri arasьnda jalьnьz вy „dodak açьklьgь" fərki vardьr. Bynyn uçun **ө**=şəfəvi **e**-dir, **u**=şəfəvi **i**-dir.

Indi вy uçuncu prinsipə qərə sajitələrin cədvəlini duzəldəcəq olyrsak, вy nəticəni əldə edəriz:

CƏDVƏL-3

Mudəvvər, şəfəvi.	Gejri-mudəvvər gejri-şəfəvi.	
ө, u	ə, e, i	Ön damag (xəfif).
o, y	a, ь	Arka damag (səkil).

4

Əqər вirinci cədvəl ilə iqinci cədvəli вirləşdirəcəq olyrsak, вy cədvəli əldə edəriz:

CƏDVƏL-4

Mudəvvər, şəfəvi		Gejri-mudəvvər, gejri-şəfəvi.		
Juqsəq	Alçak	Juqsəq	alçak	
u	ө	i	e (ə)	Ön damag (xəfif)
y	o	ь	a	Arka damag (səkil)

Ixtar: Azəri ləhcəsində, **e** səsi ilə **a** səsi arasьnda вir sajitə vardьr qi, jeni turq əlifвasьnda tərsinə çevrilmiş **e** hərfi ilə „**ə**" ilə işarət olynyr. Bу səs şuвhəsiz alçak və ja qeniş səslərdən olmakla вarabar səkil ilə xəfif arasьnda вylynyr.

5

Bу syrətlə azəri ləhcəsində вylynan sajitələrin sevtijjat nəkteji-nəzərindən təsviri ву şəqildə ola вilər:

e— Alçak, xəfif, gejri- şəfəvi вir sajitədir.
i— Juqsəq, xəfif, gejri-şəfəvi „ „
ө— Alçak, xəfif şəfəvi „ „
u— Juqsəq, xəfif, şəfəvi „ „
a— Alçak, səkil, gejri-şəfəvi „ „
ь— Juqsəq, səkil, gejri—şəfəvi „ „
o— Alçak, səkil, şəfəvi „ „
y— Juqsəq, səkil şəfəvi „ „
ə— Alçak, orta, gejri—şəfəvi „ „

Azərвajcan ləhcəsində вylynan вaşlьca dokkyz sajь tənin karakteristiqi, kьsa olarak, вyndan iвarətdir,

Ixtar: Sajit səsləri вir də „**yzyn**" və „**kьsa**" (əsqi tə'вirlə: məmdyd və məksyr) olmalarьna ajьrmak mumqun isə də, вə'z səzlər çьkarьlacak olyrsa, azəri ləhcəsində вyna вir o kədər luzym jokdyr; çunqu yzyn sajitələrə, вir çok вaşka turq şivələrində oldygy qiвi, вyrada da çok az rast qəlinir. Yzyn sajitələr əqsərijjətlə, ərəв və fars səzlərində tapьlьr: عالم=**aləm,** عالم=**alim,** لاله=**lalə.** Bynynla вarabar вə'z turq səzlərində də вy səsə rast qəliriz *sokat, doşan, doga* qiвi.

Samitələr.

6

„**Samitə**" adlandьrьlan səslər, jykarьda səjlədiqimiz qiвi (2-nci paragraf) вogazdan qələn havanьn agьzda hər hansь вir maniəjə təsaduf etməsi ilə istehsal edilir.

a) Əqər вelə səslərin istehsalь zamanьnda вylynan maniə jalьnьz təвii hava kanalьnьn вir az daha darlaşmasьndan iвarət isə, husyla qələn səs, **daimi** və ja **kanali** (*fricative, щелинный*) olyr: **z, v, f, z, s, ş, g,** səsləri вy kəвildəndir.

b) Əqər səs, cijərlərdən və вogazdan qələn havanьn sevti uzvlərimizin mumanəətinə təsaduf edərəq dyrmyş və sonra вy uzvlərin kuvvətlə вir-вirlərindən

ajrılmasь sajəsində hasil olmyş isə, вy syrətlə hasil olan səslərə **ani** (*momentanee*) və ja **indifai (explosive)** dejilir. Çunqu вynlar muəjjən вir patlama nəticəsində mejdana qəlirlər: **q, q, d, t, b, p** səsləri вynlardandьr.

Nihajət, təfsili вyrada mevzyymyzdan xaric olan, вə'zi mahijjətləri e'tiвarilə karьşьk səslər vardьr qi, вynlara **dalgalь** (*плавный—sonant*) dejilir: **j, l, r, m, n, ŋ,** qiвi səslər вynlardandьr. Sonyncy uç səsə, ejni zamanda **byryn səsləri** (*nosales, носовые*) dejilir; çunqu вynlar tələffuz olynyrqan hava вyryndan çьkar.

7

Samitələri, jykarьdaqь təsnifdən вaşka agzьmьzьn harasьnda hasil olmasьna qərə də durlu sьnьflara ajьrьrlar. Samitələrin вy dyraklarьna **məxrəc** (*articulation*) delilir. By syrətlə; **dodak səsləri** (*губные*) vardьr qi, вynlar dodaklarьn вir-вirinə dokynmasьndan hasil olyrlar: *b, p* samitələri вynlardandьr. Alt dodaklarьn ust dişlərə dokynmasьndan hasil olan: *v, f* qiвi samitələrə də **diş-dodak** (*зубно-губные*) **samitələri** dejilir. Bynlardan вaşka **damag samitələri** (*небные*): *l, q, q,* və sajirə вylynyr.

8

Nihajət samitələr, səs tellərinin ehtizazьna, jə'ni **sədalь** (*sonore, звонкий*) **sagьr** (*sourde, глухой*) sьnьflarьna ajrьlьr. «Dalgalь» adьnь verdijimiz *l, n, m, j, r, n,* səsləri, umymijjətlə sajitələr qiвi sədalьdьr, jə'ni səs tellərinin ehtizazilə mejdana qəlir.

„Indifai" səslərə qələcəq olyrsak, вynlarьn вə'ziləri sagьr, вə'ziləri də sədalьdьr.

9

Azəri ləhcəsində, вaşka turq-tatar ləhcələrində də вylynan, iqi murəqqəв samitə daha вylynyr qi, вynlar da: *c=d+z, ç=t+ş* səsləridir.

Ejni zamanda, вogaz səsi sajьlan **ь—h** səsinə də rast qəliriz. Azəricədə həm kalьn, həm də incə **l** səsi vardьr.

10 AZƏRI LƏHCƏSINDƏ TAPILAN SAMITƏLƏRIN CƏDVƏLI.

Samitələr			Sağırlar / Sədalılar — İndifai samitələr	Sağırlar / Sədalılar — Kanal səsləri	Dalgalı səslər.
Dodak səsləri (şəfəvilər)	Iqi dodakla mejdana qələnlər		p / в	—— / ——	m
	Diş-dodak		—— / ——	f / v	
Diş səsləri	Əsil diş səsləri		t / d	s / z	r, n, n,
	Damag-diş		ç / c	ş / ж	j
Damag səsləri	Damag ənu		q / ɢ	—— / ——	l
	Damag arkasь		k / g	x / —	Kalьn l
Bogaz səsi				ч	

11

Bə'zi jeni sərfçilərimiz arasьnda son zamanlar jajьlmьş olan вir fiqrə qərə, qyja turq-tatar dillərində „ث"،„ذ"،„ھ"... qiвi səslər jokdyr. Sərfimizin mevzyy olan azəri ləhcəsində, dogrydan da „**h**" səsindən вaşkasь jok isə də, вaşka turq-tarar ləhcələrində вy səslərə rast qəliriz, Məsələn: Başkyrt ləhcəsincə həm „ذ", həm „ث" səsi вylynyr. Byndan вaşka əsqi turqcədə də „ذ" səsinə rast qəliriz.

12

Azəri ləhcəsində, вaşka cənyв turq-tatar ləhcələrində oldygy qiвi, вə'zi səslər vardьr qi, səz вaşьnda ja heç rast qəlməz, və ja çok az olarak rast qəlir. By cins səslər arasьnda „**m, n, ŋ, l, r, z f**" səslərini qəstərə вilәriz. Təвii təklidi səzlər (*mьrьltь, zьrьltь*... qiвi) və **məи, myna...** qiвi iktiвasi səzlər mustəsnadьr.

13

Jykarьdaqь paragrafda kejd etdijimiz kajdanьn tə'siri altьnda azəri ləhcəsində „**l, r, z,**"... və iləx. ilə вaşlajan əcnəвi səzlər tələffuz edilərqən, əqsərən вirər sajitə ilavə edilir; məsələn:

rys-yrys, rym-yrym , limon-ilimon.

14

Azəri ləhcəsi səzlərinin sonyna qələcəq olyrsak samitələrin səz sonynda daha zijadə sagьr oldygyny qəruruz.

Bələt, ijit, agaç, sumuq, qet, it (itir)...

15

Əcnəвi səzlərin tələffuzundə, umymijjətlə, azəri turqcəsi, вaşka cənyвi grypa mənsyв turq-tatar dillərindən ajrьlmajьr.

Səslərin dəjişmələri.

16

Başka şivələrə qərə azəri ləhcəsində əsərimizin mədxəl kьsmьnda da qəstərdijimiz qiвi samitələrdə ən zijadə qəzə çarpan hallardan вirisi də lisanijjatda metatez (*metathese*) dediqimiz вə'zi samitələrin **(l,r,s)** jər dəjişdirməsidir.

Məsələn: *qirpiq-qipriq, əjrən-ərqən, qəlməq-qəmləq* (qəjnəq), *çəlməq-çəmləq, qulfət-quflət, jatsь-jastь tutsu-tustu...* Şimal turqlərində *qəвələq,* Anadoly turqcəsində *qələвəq,* azəri turqcəsində *qəpənəq*...

17

Səslərin həcalar və səzlər içində вir çok dəjişmələri vardьr qi, aşagьdaqь paragraflarьmьzda вy dəjişmələrin вaşlьcalarьnь kejd ediriz.

Azəri ləhcəsində вə'zi səslər, səzlərin sonynda və ja ortasьnda tamamilə duşər; məsələn: əsqi *açьg,* jerində *acь, kapьk* jerində *kapь, jajlag-jajla, datlьg--dadlь*... Ancak *qiçiq* səzundə вy „**q**" kalmьşdьr.

18

Səz ortasьnda вylynan „**g**" səsi, osmanlь ləhcəsində tamamilə duşduqu halda, azəri ləhcəsində вə'zən **j**, вə'zən də **v** səsinə çevrilmişdir; məsələn:

Sojyk (sovyk) əsqi: *sogyk,* osmanlь: *soyk,*
Tojyk (tovyk) „ : *takyk,* „ : *tayk,*
Joyk (javьk) „ : *jagyk* „ : *jayk*

Bynynla вaraвar, azəri ləhcəsində *damag, tamak* (əsqi-*tamgak*) qiвi səzlərdə səz ortasь **g** duşmuşdur. Ejni syrətlə *kajьr* (*kajgьr*), *kazan* (*kazgan*)...

Ejni syrətlə səz ortasьnda вylynan „**k**" və „**g**" „**q—ɑ**" səslərinin вy ləhcədə duşduqunu qəruruz; məsələn:

Kьsa (*kьska*), *içəri* (*içqəri*), *irəli-ilәri* (*ilqəri*).

Laqin „*dьşkarь*" səzundə əsqi şəqil kalmьşdьr.

19

Səz ortasьnda вylynan „**l**“, „**t**“ qiвi səslərin duşduqu də vake olyr:

Çəjirqə (*çəqirtqə*), *otyrmak* (*oltyrmak*), *qətir* (*qəltir*).

Bə'zən də вir səz də teqrar olynan iqi səsdən вirisi duşər: „*вaxşьş*“—„*вagьşla*“...

20

Iqi sajitə arasьnda çok dəfə sagьr samitələr sədalьja çevrilir. By kajda daha zijadə **k q, ƥ ç** qiвi samitlərə ajiddur:

a) *Dajak-dajagь, вycak-вycagь,*
juqsəq-juqsəƣi, вəjuq-вəjuƣu,
ak (ag)*-agar, çiçəq-çiçəƣi,*
в) *Agaç-agacь, dinç-dincəl,*
c) *Dip-diвi* [1])
ç) *Ijit-ijidi, səjut-səjudu...*

Ixtar: By kajdanьn, xusysən вir həcalь səzlər arasьnda, вir çok mustəsnalarь vardьr: *juq-juqu, qup-qupu, jax-jaxьn* və sajirə...

21

Səzlərin sonlarьna şəqilçilər (*affixe*) ilavə edildiqi zaman, səzlərin damarlarьnda вylynan səslər, xusysən sajitələr, bə'zi dəjişmələrə mə'ryz kalьr. Çok dəfə, ixtisar joly ilə, damarьn son həcasьnda вylynan sajitələrdən вirisi duşər. Məsələn:

Janƫl-janlьş, ajƫrmak-ajrь, ojyn-ojna, devir-devril, çevir-çevril, supur-supruntu, вyra-вyrda, hara-harda („*harada* “*jerinə*), *hanƫ-hansь* (*hənsь jerinə*), (*hasь* dejən də var).

1) *Çok, jok, turq, qurq, вərq...* qiвi səzlərdə azəri ləhcəsində sajitlər arasьnda da sagьr samitlər əz şəqillərini saklajьr; jə'ni: sagьr kalьr. Hal вy qi, mə'lym oldygy uzrə, Cənyв ləhcələrindən bə'zilərində, məsələn: Anadoly ləhcəsində, вynlardan bə'ziləri sajitlər arasьnda sədalьja çevrilir; məsələn: *çok-çogy, jok-jogy...* və iləx...

Bə'zən вir neçə səsin вirdən duşduqu qərulur: *apar=alьp-var* (necə qi, əzqə şivələrdə: *aqel=alьp-qel, aqet=alьp qet*), *kardaş=karƫndaş, вildir=вir ildir, istot = isti-ot...*

22

Umymijjətlə azəri ləhcəsində sajitələr yzadьlmaz. Jalьnьz feillərdə sorgy-istifham jerində, feil səzunun son həcasьndaqь sajitə yzadьlьr. Məsələn: *qedirsən? qimdi? jazƫp?...*

23

Turq səzlərinin вaşьnda və sonynda iqi samitə вir jerdə вylyndygyna çok az rast qəlinir. Əcnəвi dillərdən qirmiş olan səzlərin tələffuzundə dilimizin вy qiвi iqi samitənin вir arada вylynmasьndan kaçьnьlьgь qərulur. Bynyn uçun də əqsərijjən səzun вirinci həcasьna, və ja вaşьna вir *i* sajitəsi ilavə olynyr.

a) *Istəqən-Стакан, Istamвyl-Stamвyl, ismarьş-sipariş-spariş* (*sьfarьş*), *yşkol-школа...*
в) *Ras-rast, axyn-axynd...*

„*Ust*“ qiвi səzlərin, bə'zi turq şivələrində „*us*“ şəqlində işləndiqini вilirsəq də, azəri şivəsində вy şəqillər qərunməjir; jykarьda jazdьgьmьz misallarda daha zijadə danьşьk dilindən alьnmьş olyв jazьda вy səzlər, çok dəfə əcnəвi dillərindəqi şəqillərini saklarlar.

24

Ərəв dilindən qirmiş olan səzlərin вaşьnda, sonynda və ortasьnda вylynan „ع“ səsi turqcədə səjlənəməz: سعادت=*saadət*, علم=*ilim*, جمع=*cəm'*... Bynynla вarabar ərəв jazьsь ilə jazьlan və вasьlan əsərlərdə вy hərf jazьldьgь qiвi, jeni əlifвada вynyn jerinə apastrof (') işarəti konylmyşdyr: *mə'lym, mə'rifət...*

Təmsil və təhlil.

25

Avropa və bu arada rus sərflərində *„assimilation-təmsil“*, *„dissimilation-təhlil“* adlarilə kejd olunan hadisələrə, umumijjətlə turq şivələrində oldugu qibi, azəri ləhcəsində də misallar tapa biliriz.

Təmsilə misal: *aldat-allat, tapmak-tappak, kızlar-kızdar, tanımajan-tanımıjan...*

Bu misalların tədkik edəcəq olsak, təmsil hadisələrinin durlu şəqillərini qəruruz. *Allat* misalında dalgalı səslərdən olan **l** səsinin *diş* səslərindən **d** səsini təmsil etdiqi qərulur. *„Tappak“* misalında dodak səslərindən **p** jenə dodak-burun səslərindən olan **m** səsini təmsil edir. *„Tanımıjan“* misalında sonuncu həcadaqı **j** və iqinci həcadaqı **ı** səslərinin „**a**“ səsi uzərinə tə'sir edərəq, „**ı**“ səsinə çevirdiqi kejd olyna bilir.

Bə'zən belə hadisələr, jalnız bir neçə sözdə qərunərəq, dildə umumi bir şəqil almaz. Bə'zən butun dili ihatə edə bilər qi, bu vaktda, təmsil hadisəsi sajəsində, dilin çok qeniş xusysijjətlərindən birisi mejdana qəlir. Belə təmsil hadisəsi ilə dəjişmiş söz şəqilləri numunə alınarak, *analoji* (***kijas***) joly ilə, başka sözlər də buna yjdyrylyr.

Necəqi, azəri ləhcəsində belə dəjişmələrdən birisi umumi bir mahijjət almış və bu ləhcəjə ajid xusysijjətlərdən birini təşqil etmişdir qi, bu ləhcədə, özqə ləhcələrdə başında, sonunda, ortasında **k** səsi bulynan sözlərə karşılık, **x** səsinə maliq sözlər tapırız. *„Saxla“, „çıx“, „Xaçmaz“, „balıx“, „çox“, „kalxız“* qibi...

Təhlil hadisələri də azəri ləhcəsində az dejildir; burada təmsilin əqsi vake olur; jə'ni: bir-birinə bənzəjən səslərdən birisi başka bir səsə çevrilir. Bunun səbəbi də bir sözdə bir-birinin ejni iqi səsin teqrarını kaldırmakdır:

Şaş-çaş, issi-isti, jassı-jastı, zərər-zərəl, xançar (xəncər) = xançal.

Səslər yjyşması.

(Synharmonisme).

26

Turq-tatar dillərində, umumijjətlə Ural-Altaj dil ajiləsinə qirən dillərdə oldugu qibi, muhum bir kanun vardır qi, bunun adına firənq-Avropa əsərlərində *Vocalharmonie* (***sajitələr ahənqi***), *Synharmonisme* (***səslər yjyması***) denildiqi qibi, bizim bə'z sərf qitablarımızda, „**ahənq**“ adı altında kejd edilməqdədir. „**Ahənq**“ sözu bizcə, bu hadisəni başka mysiki və lisana maxsys hadisələrlə karşdırmaga səbəb olacagından, biz burada „**səslər yjyşması**“ tə'birini işlətməni daha munasib biliriz.

Hər nə kədər, söjlədiqimiz qibi, bu hadisəjə son zamana ajid sərf-nəhv qitablarımızda bə'z işarətlər var isə də, indijə kədər, qərəqi qibi dikkət edilməmişdir.

Bu hadisənin əsası bundan ibarətdir: bir sözdə: jalınız, ja *damag önu* (*prepalatal*) sajitləri (**e, i, ö, u ə**) və ja *damag arkası* (*pospalatal*) sajitələri (**a, ı, o, y**) bulyna bilər. Məsələn:

1. *Tulqu, qərucu, qedən, uzum, uzuq, urəq...*
2. *Yldyz, toprak, kylak, yşak, yfak, Xaçmaz...*

Ixtar: Birinci sırada *jymyşak* **ı**, iqinci sırada *katı* **ı** səsi bulynyr. Başka samitələr də belə.

27

Bu bir neçə sözun tədkikindən də anlaşılacagı uzrə turq **dili** sözlərində iqi cur yjyşma qəruruz: birisi,—*uzum, yldyz, uzuq*,sözlərində oldugu qibi,—sözdə dodak sajitələrinin bir-birini tə'kib etməsidir qi, buna **dodak səsləri yjyşması** (*губная гармония—Labialharmonie*)dejildiqi qibi, iqincisi də *urəq, yşak, toprak* qibi sözlərdə qərduqumuz qibi bir sözdə ön və arka damag səslərinin bir-birini tə'kib etməsidir qi, buna da **damag səslər: yjyşması** (*небная гармония—Palatalharmonie*) dejilir.

By qunqu turq ləhcələrində, kara-kьrgьz və bə'z Altaj şivələri istisna edilirsə, daha zijadə iqinci nev' yjyşma, jə'ni **„damag səsləri yjyşmasь"** vardьr. Necə qi, azəri ləhcəsində də byny qəruruz.

Səslər yjyşmasь, əsas e'tibarilə, təmsil kanynynyn xusysi təzahurlərindən birisidir. Səslər yjyşmasьnьn səbəbi, səslərin bir-biri uzərinə tə'sirindən artьk, dilimizin **iltisaki** (*аглютинативный*) təşəqqulata sahьb olmasьndan iləri qəlir. Necəqi, həmən butun iltisaki dillərdə by kanynyn az-çok kuvvətlə həqum surdujunu qəruruz.

28

Jykarьdaqь iqi paragrafdan (26,27) da anlaşьlacagь uzrə, turq-tatar səzlərində sevti nəkteji-nəzərdən ən muhum unsur birinci həca olyr. Çunqu yjyşma kanyny mycəbincə sonraqь həcalar, birinci həcanьn səsləri tə'siri altьnda bylynyr; başka səzlə dejəcəq olsak, birinci həca tərəfindən təmsil edilir. Byna bakarak turq dillərinin daha əvvəl həcai oldygyny zənn etməq mumqundur.

29

Azəri ləhcəsində, başka turq tatar ləhcələrində oldygy qibi, yjyşma kanyny, jalьnьz bir səzun həcalarьna ajid olmajьb, by səzə ilavə edilən butun şəqilçilərə də tə'sir edər. Byrada jalьnьz bir şərt vardьr qi, o da butun by şəqilçilər ilə barabar səzun bir **vyrgy** (*ударение*) ilə tələffuz edilməsidir. Özunə maxsys vyrgysy olan şəqilçilər, ilavə olyndyklarь damarlarьn, səzlərin tə'siri altьnda bylynmazlar.

Məsələn: *„bilə"* və ja *„ilə"* şəqilçisi belədir: *„adam ilə"*, *„odyn ilə"*, *„top ilə"*.

Laqin **„lə"** şəqlində damara ilavə edildiqi zaman bir vyrgy altьnda səjlənir və damarьn sevti tə'siri altьna qirər: *„adamla"*, *„odynla"*, *„topla"*, *„əllə"*, *„səninlə"*, *„mənimlə"*....

30

Səslər yjyşmasь nəkteji-nəzərindən tədkik edildiqi təkdirdə, azəri ləhcəsinin səzlərində sajitələrin muəjjən tərtibini mejdana çьkarmak mumqundur; bynyn uçun misal olarak, bir neçə səz alalьm:

Korxy, jazь, satьn, jaxьn, dogry, kyllyk, jogyn, junqul, qənul, qərçəq, qəlin, qeri.

By səzləri həcalarьna ajьrdьgьmьz təkdirdə, turqcə səzlərin səs tərtibi sxemasьnь əldə etməq mumqun olyr:

1. Kor-ky, dog-ry, jo-gyn, ol-dy, ja-zь, sa--tьn, ja-kьn, kyl-lyk.
2. Jun-qul, qə-nul, qər-çəq, qər-çəq-dən, qə--lin, qə-lin-liq, qe-ri, i-lə-ri.

31

By həcalarьn sajitələrini tədkik edərsəq, **damag arkasь** və **damag önu** sajitələri uçun by kanyny çьkara bilərik:

1. **„a"** səsi **„a, ь"** səslərindən əvvəl qələ bilər və ja **„a"** dan sonra by səslər bylyna bilir.
2. **„e, ə"** səsi **„e, ə, ө, i, u"** səslərindən sonra qələ bilir.
3. **„i"** „ **„e, ə, i, u"** „ „ „ „
4. **„y"** „ **„o, y"** „ „ „ „
5. **„u"** „ **„ө, u"** „ „ „ „
6. **„ь"** „ **„a, ь"** „ „ „ „

7. **„o"** səsi, azəri ləhcəsindən bə'z məhəlli şivələr və əcnəbi səzlər istisna edilirsə, ancak səzun birinci həcasьnda bylyna bilir. By səsdən sonra **„a, y"** qibi səslər qəlir.

8. **„ө"** səsi də ejni syrətdə by ləhcədə səzlərin ancak birinci həcasьnda bylynyr və özundən sonra **„ə, e, u"** qibi səslər qələ bilir.

32

„Yjyşma" və ja indijə kədər tə'bir edildiqi qibi **„ahənq"** hadisəsi həcalarь bir-birinə, iltisaki olmasьndan dolajь, zəif syrətdə baglanmьş olan səzləri daha

artьk вaglamak məksədini tə'kiв edər. Yjyşma kanyny olmasa, iltisaki dillərin sözlərini tələffuz etməq çok quc olyrdy. Yjyşma kanyny sajəsində, heç turqcə вilməjən вir adam turqcə вir sözun harada вaşlajьв, harada вitdijini tə'jin edə вilir. Bynyn uçun də yjyşma hadisəsi jalьnьz turq-tatar dillərinə maxsys olmajьв, iltisaki təşəqqulat və вunjəjə maliq dillərin həmən cumləsində вylynyr.

33

Yjyşma kanyny, həmən вutun turq tatar dillərində və hər turq ləhcəsinin turq sözlərində olmakla вaraвar, вy kajdanьn вə'z mustəsnalarь vardьr: *inanmak, irak, timyr, tejmyr, ilan*...

34

Indijə kədər qətirdiqimiz misallardan da mə'lym oldygy uzrə yjyşma kanyny jalьnьz sajitələr uzərində tə'sirini qəstərməjiв, **damag arkasь** və **damag önu** samitələrində də öz tə'sirini icra elər, jə'ni вy tə'sir, daha zijadə **q—g**, **k—q**, jymyşak və katь **„l"** səslərində özunu qəstərir. Məsələn:

Agac, bak, korkak, kaldь, dag, junqul, qiçiq, qirli..

Ixtar: Bə'zi lisançьlar arasьnda „yjyşma" hadisəsinin, sajitələrin və ja samitələrin tə'sirindənmi qəldiqi hakkьnda вir para munakəşələr olyв qeçmişdir. Jykarьda (paragraf 32) söjlədiqimiz qiвi, вy hadisənin səвəвi, daha zijadə, dilimizin iltisaki mahijjətində olyв, qərəq samitə və qərəq sajitələrdə öz tə'sirini qəstərməsidir. Ərəв jazьsь turq dilinə tətвik edilirqən yjyşma kanynyny, daha zijadə, samitələrdə qəstərməqə çalьşmьşlar: „س — ص", „ت — ط", „ض — د", „ك — ق", „گ — غ" . . .

35

Əcnəвi sözlərdə umymijjətlə, turq-tatar dilinin a kanynlarь qiвi, yjyşma kanyny da, öz tə'sirini qəstərməjir; məsələn: ***mətanət, səвat, avtomoвil, вuro, telefon, dərja, faвriq.***

Bynynla вaraвar, xusysi xalk tələffuzundə вir çok əcnəвi sözlərə yjyşma kanyny tətвik edilir: حلوا=***halva*** آدم=***adam***.

Yjyşma kanynyna taвe olmajan əcnəвi sözlərinin əqsərijjətində, вy sözlərin sonlarьna ilavə ediləcəq şəqilçinin (ədatьn) xəfif və ja səkil olacagьnь вilməq uçun вy sözlərin son həcalarь nəzəri e'tiвara alьnьr. Əqər sözun son həcasь xəfif isə, xəfif; səkil isə, səkil şəqilçi ilavə olynyr; məsələn:

Fəzilət-lə mətanət-dən, səвat-la, Ictimaijjat-da, ədəвijjat-ьn....

By kajda, dejil вutun turq-tatar ləhcələrində, iltisaki dillərin həmən cumləsində caridir [1]).

Ilavə: Mə'lym oldygy uzrə, insirafi dillərdə—məsələn, Hind və Avropa—damar səslərinin dəjişməsinin şəqli (morfoloziq) əhəmijjəti var. Məsələn: ryscada „*стекло*" sözunun cəmi „*Стекла*", „*окно*" sözunun cəmi „*окна*" dьr.

Turq-tatar dillərində damardaqь sajitələr, samitələrin dəjişməsi, umymijjətlə heç вir durlu şəqil, mə'naji nəticə verməz. Bynyn qiвi sözlər ancak şivə, jaxyd tələffuz вaşkalьklarьnь qəstərir; məsələn: *qimi, qiвi, qiвiq, imiq*; jaxyd: *qəz, quz, koz, çəz*.... qiвi sözlər hər nə kədər вaşka-вaşka səs tərqiвlərinə maliq isələr də, mə'na e'tiвarilə ejni sözlərdir. Diqər tərəfdən ejni samitələrlə вaraвar, вaşka-вaşka sajitələri havi olan damarlar öz aralarьnda heç вir durlu munasəвətə maliq dejildirlər: *ət, it, ot, ət, at*...qiвi sözlərin вir-вirlərinə heç вir durlu munasəвət və raвitəsi jokdyr.

---

1) Əcnəвi sözlərin tələffuzu və вynlarda yjyşma kanynynyn alacagь şəqillər hakkьnda, oldykca mufəssəl tədkiklər vardьr; məsələn: A. Fişerin (A. Fiseher).

„Die Vocalharmonie der Endungen an den Fremdwortern des Turkischen", Leipzig-1920 namь ilə jazdьgь əsərində *və Radlov „Phonetik"*-inin 39-50 səhifələrində вy məsələjə daha mufəssəl вir tərzdə janaşьlmьşdьr.

Bynynla вараваr вə'zi damarlarda xəfif və səkil sajitələrin вə'zi mə'na fərkləri dogyrdygyny da fərk etməməq mumqun dejildir: *вecər-вaşar, вyr-вuru, jəşər* (Anadolyda) *jaşar.*

Qləzəlcə tədkik olyndygy təkdirdə, hər ləhcədə вelə misallarьn daha çok вylynacagь şuвhəsizdir. Əqər вy qiвi misallar zijadəcə вylynув, iləridə umymi вir kajda altьna alьna вilirsə, səs yjyşmasь kanynynyn dilimizdə morfoloжiq-şəqli, səz tərədici roly da oldygyny ilərі surməq mumqun olacakdьr [1]).

Metodiq təhlil numynələri.

Biz sərfimizdə səslərdən вaşladьk; laqin muəllim вy tərtiвi pedagoжi usyllarьnьn istəqinə qərə poza вilir. Məsələn; nəhvdən вaşlaja вilər. Diqər tərəfdən ejni usyllara taвe olarak, səslərin вəllənməsində musahəвə, rəsim qiвi dərs planlarь çьza вilər. Biz вyrada jalьnьz вə'z ədəвi və xalk ədəвijjatьna ajid mətinlər alarak, onlarьn lisanь—вyrada sevti—nəkteji-nəzərdən nə syrətlə təhlil və tədkik edilə вiləcəqini qəstərməq istəjiriz. By mə'lymat, dogrydan-dogryja muəllimin ezunə maxsys olyв, dərs əsnasьnda tələbələrə nə verə вiləcəqini, nə syrətlə verəcəqini, təqrar ediriz, usyli mənвə'lərə, əsərlərə muracəət etməqlə qəsdirəcəqdir.

1). *Qəzən ajaga daş dəjər.* 2). *Daldan atьlan daş topyga dəjər.* 3). *Ajь вir вəd canavardь, jymyrtdasa da, jymyrtdar.* 4). *It ittiqindən əl çəqər, sumsuqluqundən əl çəqməz.* 5) *Atlar өluв , itdərin вajramьdь.* (*H. Zejnallь „Azərвajcan atalar səzu“*).

Azərвajcan xalk dilindən вy parçalarь вy plana qərə təhlil etməlidir:

1. Səslərin məxrəcləri (*dil, diş, dodak, damak, вyryn...və iləx.*).

2. Səslərin juqsəq-alçak olmalarь (sajitələrdə).

3 Xəfif-səkil olmalarьna qərə (*q-k, i-ь, q-g* və iləx).

1) By xusysda professor „Bogoroditsqi“nin *„Звуки спиармонизма втopских языках“* adlь mə'kaləsinə вəkьnьz. (*„Вестник эдтарoведения“,№6*).

4. Səslər yjyşmasьna (ahənqə) qərə (dodak və damag səsləri yjyşmasь).

5. Təmsil və təhlil hadisələri (*jymyrtdar, atdar, itdər...*).

6. Səslərin вə'z jerdə kuvvətli, вə'z jerdə xəfif tələffuz edilmələri (təвii və məntiki vyrgy).

Ixtar: Butun вy tədkikat muəllimin və tələвələrin canlь tələffuzu uzərində, daha jaxşьsь tələвələrin өzləri tərəfindən veriləcəq dil numynələrinə dajanьlarak icra edilməlidir.

Şəqlijjat—morfolozi.

DAMARLAR VƏ ŞƏQILÇILƏR.

I. Damarlar.

1

Dildə səslərin tərqiвində **həcalar** və həcalardan **sözlər** mejdana qəlir. Sözlərin вaşlьca iqi unsuru vardьr: **damar** və **şəqilçi**.

Sərfin, вy iqi unsurdən вəhs edən kьsьmьna **şəqlijjat (morfolozi)** dejilir. Butun iltisaki dillərdə əsas, damar oldygyndan, вiz də вy вəhsimizdə əvvəl **damar** (*Корень, racine*)dan вəhs etməlijiz.

2

Damarlar, sözdə вylynan şəqilçilər çkarьldьkdan, atьldьkdan sonra kalan kьsьmdьr. Turq dilinin damarlarь uç cur ola вilir: 1) **bəsit,** 2) **japma,** 3) **koşma (muraqqəb)** (1-*первообразный*, 2-*производный*, 3-*сложный*).

3

Bəsit damarlar, heç вir durlu şəqilçi və ja вaşka вir sözdən təşəqqul etmiş olmajan, parçalara ajrьlmajan sözlərdir. Bьrada, jə'ni sözləri parçalara ajьrmakda əsas me'jarьmьz **„sözun mə'nasь"dьr,** daha dogrysy, şuyrymyzda muəjjən вir fiqir və ja təsəvvur canlandьrьв-canlandьrmamasьdьr. Əqər parçalarь çkarьldьkdan sonra da, söz вelə mustəkil вir təsəvvur ojandьra вilirsə, o sözu parçalara ajьrmak mumqundur, joksa, söz вəsit damar olarak alьnьr, məsələn: *Daşlьk, joldaş, Agdım, istot, dilmaç* . . . sözlərini alsak, вynlarь *„daş+lьk"*, *„jol+daş"*, *„Ag+dam"*, *„isti+ot"*, *„dil+maç"* ... parçalarьna ajьra вiləriz, çunqu вy ajьrmadan sonra kalan: *daş, jol, ag, isti, dil*)... sözləri dilimizdə вy qun də muəjjən, вəlli, mustəkil mə'nalar ifadə etməqdədirlər. Hal вy qi, *kylak, uzuq, вiləziq, kaja, kardaş, altmьş, jetmiş, toprak, pişiq*... sözlərini вy jolda parçalara ajьrmak mumqun dejildir:

Ky+lak, uz+uq, вiləz+iq, kar+daş, alt+mьş, jet+miş, top+rak, piş+iq.

By syrətlə ajrьlan damarlar heç вir muəjjən mə'na və təsəvvur ifadə edəməzlər: etsələr вelə, təəlluk etdiqləri şejləri və mevzylarь ilə munasəвətləri olmaz, *„jol"* sözunun *„joldaş"*, *„daş"* *„daşlьk"* sözu ilə əlaqəsi qiвi.

By syrətdə: *daş, вiləziq, kardaş*... qiвi sözlər **„bəsit damar"** lardan sajьlьr.

Ixtar: Bir söz damar sajьla вilməq uçun dildə вylynan вutun şəqilçiləri ala вilməlidir.

4

Bə'z damarlar da вir вəsit damarla вir şəqilçidən mejdana qəlir qi, вynlara da **„japma damar"** (*производный*) adьnь veririz; məsələn:

Donlyk, kyllyk, çalgь, kapь, çəqi, jazь, akьm, ojna, danьşьk, вaşla... qiвi sözlər вelə japma damarlardьr; çunqu вy sözlər вelə parçalardan murəqqəвdir:

don+lyk, kyl+lyk, çal+gь, kap(a)+ь

çəq+i, jaz+ь, ak+ьm, danьş+ьk,

вaş+la, oj(y)n+a.

Bə'z japma damarlardan, вəsit damarlarь əldə etməq uçun şəqilçiləri ajьrьrqan, jykarьda, sevtijjat вəhsində ziqr etdiqimiz kajdanь qəz ənundə dytmalьdьr (paragraf 21). Orada da səjlədiqimiz qiвi, вəsit damarlara şəqilçilər ilavə olynyrqan, вy damarlarda вə'zən sevti dəjişmələr mejdana qəlir. Bə'zən *ojyn-ojyna* misalьnda oldygy qiвi son həcanьn вirinci səsi, və ja *kapa,kapь* misalьnda oldygy qiвi, jenə son həcanьn iqinci səsi duşər.

By cur japma damarlardan şəqilçilər вəhsində daha muffəssəl syrətdə вəhs ediləcəqdir.

5

Damarlarьn çokysy turq- tatar dillərində japma oldygy halda, bu qun bəsit şəqlinə qirmişlərdir, jə'ni: bu qun bu dildə səjləjənlər bunlarь, umymijjətlə japma damarlarda oldygy qibi, bəsit damarla şəqilçijə ajьramazlar. Bynyn səbəbi, əvvəlcə bu şəqilçi ilə birləşən damarьn və ja damara ilavə olynan şəqilçinin artьk dildən gejb olmasь, xusysi tə'bir ilə **„cansьz"** lanmasьdьr.

Məsələn: *hara, durlu, ocak, uzrə, jakьn, sonra, qimi...* qibi sözləri alalьm. Bunlarь bu qunqu lisani şuyrymyzla şəqilçi və bəsit damara ajьrmak mumqun dejildir; çunqu belə bir ajьrmadan sonra, kalacak şəqilçi və ja damarlar bu qunqu azəri dilində canlь olarak jokdyr. Laqin dilimizin tarixinə ajid mə'lymatьmьza dajanarak, jə'ni turq-tatar dillərinin qeçmiş devrlərindən zamanьmьza kədər qəlmiş olan lisani abidələri təftiş edərəq, bu sözləri həkikətə az-çok jakьn bir syrətdə belə parçalara ajьrьr və izah da edə biliriz:

Ha+ra, dur+lu, ot, od+cak, uz, uz+rə, jak+ +ьn, son+ra, qim+i... Bu sözləri birər-birər muxtəsər syrətdə qəzdən qeçirəlim:

Ha+ra, sözündəqi *ha* parçasь əsqi *kaj* sözündən muştəkkdir. Necə qi, şimal ləhcələrinin bə'zilərində, məsələn: Kьrьm, Kazanda, bu söz *kaj+da=harada, kaj+a=haraja, kaj qişi=hansь qişi* şəqillərində bu qun də işlədilir. *Hansь* sözündəqi *han* sözu də *kan* sözündən qəlir qi, əsas e'tibarilə *kan* və *kaj* sözlərinin bir oldygyny əsərimizin mukəddəməsində, özündən bəhs elədiqimiz Mahmydi -Qaşgari „ديوان لغات الترك" ndə „ارغو=ergy" turqlərində bu sözun sonynda **n** ilə, başka turq xalklarьnda **j** ilə tələffuz olyndygyny söjləjir.

Deməq ergylarda **kanь** şəqlində olan söz, Mahmydi-Qaşgarijə mə'lym olan başka turq xalklarьnda **kajy** şəqlində bulunur. Bu qun də osmanlь turqlərində bu söz **hanь** (əsqidən **kani**) şəqlində, Şimali Kьrьmda *kajsь* şəqlindədir. Azərbajcanda isə, *hara* və *hansь* sözlərində həm *kaj*, həm də *kan* şəqlinin bulunduğunu qəruruz qi, bu da qitabьmьzьn mukəddəməsində kejd etdiqimiz azəri ləhcəsinin Şimal və Cənub ləhcələrinin hudydynda hər iqisindən, az və ja çok nisbətdə, lisani xusysijjətlər iktibas edərəq təşəqqul etdiqini bir daha qöstərir.

Ra şəqilçisinə qələcəq olyrsak, şəqilçilər bəhsində daha mufəssəl syrətdə qərulə biləcəqi vəch ilə, bu qundə azəri ləhcəsində bir çok sözlərə ilavə olynmakla barabar, artьk qeçmişdəqi vəzijjətinə qərə cansьzlanmьş və ja cansьz şəqilçilər sьrasьna qeçmişdir: *„qe+ru, ri, ilə* (ilik)*+ri, son+ra, jyk+ +arь"*... sözlərində bu şəqilçijə rast qəliriz. Əsqi abidələrdə qərulduqunə qərə bu şəqilçinin əvvəlqi şəqli *kary—qeru, gary—qeru* idi. *Içqəru* (*içəri*), *jykygary—*(*jykary*), *ilqəru* (*iləru*), *dьşkary* (*dьşary*)...

Necə qi azəri ləhcəsində *dьşkarь* sözu, arxaizm olarak bu əsqi şəqli saklamьşdьr.

Ejni syrətlə *durlu* sözu də *dur* və *lu* parçalarьndan murəqqəbdir. *Dur* – cins, nev' deməqdir. *Ocak, otag,* sözlərində bulunan *ot* jaxyd *od* sözu bu qun artьk, söjləjənlərin şuyrynda bir-birindən ajrьlamajьr. *Uzrə* sözu də əsqi *ust, rə* dən qəlir. *Jakьn* sözu, *jak* və *ьn* parçalarьndan murəqqəbdir. *Jak—tərəf, cihət* deməqdir qi, daha *jaka* sözündə mevcyddyr. *Qimi* sözunun əsli *qibiq* dir və *qib, iq* parçalarьndan murəqqəbdir. *Qib* sözu *kalьb, şəqil* mə'nasьna qəlir qi, bu şəqildə və bu mə'na ilə bə'zi şivələrdə bu qun də bulunyr. Necə qi, *qibiq* sözu də Şimal şivələrinin çokynda bulunyr. Azəri ləhcəsində **b** səsi **m** səsinə çevrilmiş oldygy qibi, **iq** şəqilçisinin axьrьndaqь **q** səsi də duşmuşdur.

Əsas e'tibarilə dilin tarixi təqamulu ilə məşgyl olan tarixi sərfə maxsys bu təhlilləri burada yzatmaga hacət jokdyr. Bu kədər misaldan da okycy bir çok bəsit zənn etdiqimiz damarlarьn həkikətdə, mənşə'ləri və tarixləri aranьlacak olyrsa, „japma" oldygy mejdana çьkarьla biləcəjinə kənaət edə bilir.

6

Koşma—murəqqəb damarlar, iqi bəsit və ja iqi japma damarьn bir jerə, şəqilçisiz olarak baglanmasьn-

dan mejdana qəlir. Byrada sözlərin hansь mə'naja dəlalət etdiqinin əhəmijjəti jokdyr; jə'ni əsqi sərf tə'вirləri ilə dejəcəq olsak, feil feil ilə; isim isim ilə; isim, feil ilə..... вirləşə вilir:

Ataвala, Hakverdi, apar, istot, Agdam, koşakylak....

Iqi sözun, daha dogrysy damarьn, вirləşiв, вir damar, вir söz mejdana qətirmələrinə əlamət, вynlarьn вir **vyrgy** (*удареnие*) ilə səjlənmələridir; вynyn uçun də jazьda вirliqdə jazьlmalьdьrlar.

7

Turq ləhcələrində və вy nev'dən azəri ləhcəsində damar təşqil etməq xusysynda muəjjən вə'zi kanynlar daha vardьr qi, indijə kədər sərflərimiz вy hadisədən, mə'nanь nəzəri-e'tiвara alarak, sifət вəhsində вir neçə sözlə вəhs ediв qeçmişlərdir. By kanynyn dilimizdə вir neçə cur təcəllisi vardьr.

1. Bəsit və ja japma damarьn вaşьna вir **m** səsi ilavə edilərəq, teqrar olynyr və, sözun вaşьnda samitə вylyndygy təkdirdə, вy samitə atьlьr.

Yşak-myşak, az-maz, çərəq-mərəq, xijal-mijal...

Byndan вaşka azəri ləhcəsində, xusysən danьşьkda—söjləşmədə, hər sözun sonyna „zad" sözu ilavə olynarak teqrar olynyr və mə'na e'tiвarilə ejni nəticəni verir: *çərəq-zad, pyl-zad...*

2. Sözun, damarьn səscə jakьn вir kyşagь japьlarak teqrar edilir:

Tartan - partan
Əjri - mujru
Ala - вyla
Aвyr - çyвyr...

3. Bəsit damarьn вaş səsi alьnarak ona, sözun təвiətinə qərə, kalьn və ja incə (damag enu, damag arkasь) вir sajitə ilə вaglь **ρ, m, r, s**, səsləri vasitəsilə вir kyşak japьlьr, və вy syrətlə вir nev' murəqqəв damar mejdana qəlir qi, вy jolla əmələ qələn murəqqəв damarьn mə'nasь, вəsit damarьn mə'nasьna musavi dejildir:

1) *Butun: вus-вutun,*
Bəlli: вəs-вəlli,
Bəjaz: вəm-вəjaz,
Boş: вom-вoş,
2) *Kьzьl: kьp-kьzьl,*
Kьrmьzь: kьp-kьrmьzь,
Kara: kap-kara,
Katь: kas-katь,
Kyry: kyp-kyry,
Karşь: kapa-karşь,
3) *Yzyn: yp-yzyn,*
Ak: ap-ak (ag-ap-ag),
Açьk: ap-açьk.
4) *Dogry: dos-dogry,*
Duz: dum-duz,
Diq: dim-diq,
5) *Jastь: jam jastь,*
Jyvarlak: jos-jyvarlak,
Jaşьl: jam-jaşьl,
6) *Sijah: sim-sijah,*
Sarь: sap-sarь,
7) *Çьplak: çьr-çьplak.*

Indijə kədər jazьlan sərf qitaвlarьnda вy xusysijjət jalьnьz rənq ifadə edən sifətlərə maxsys olarak qəstərilməqdədir. Jykarьda qətirdiqimiz misallar вy fiqrin janlьşlьgьnь mejdana çьkarьr. Ədəвi dildə, nisвətən az işlədilən вy sözlər, söjləşmə-danьşьk dilində daha zijadə canlь və daha вoldyr.

4. Byndan вaşka dilimizdə mə'na və şəqilcə вirвirinə jakьn sözlərdə вir arada işlədilərəq koşma damarlar mejdana qətirirlər və вelə koşma sözlər, özunu tərqiв edən unsurlərin mə'nasьndan вaşka, ajrь вir mə'na ifadə edərlər:

Çьgьr-вagьr, jalan-janlьş, saçma-sapan....

Bynlarьn içində elə murəqqəв damarlara rast qəlinir qi, вir parçalarь zaman ilə artьk mustəkil mə'nalarьnь gejв etmişlərdir:

Konym-konşy, çolyk-çocyk...

Bynlarda *konşy—konak çolyk—xidmətqar* əsqi mə'nalarьnь gejв etmişlərdir.

5. Umymijjətlə turq dillərində, ifadənin kuvvətlənməsi uçun olsa qərəq, sözləri cut işlətməq adəti qəzə çarpьr:

Bag-вostan, al-ver, qəldi-qetdi, dөş-вaş, mal-mulq, jazь-pozy, zevk-safa, fagьr-fygara...

Bə'zən də ərəв, fars, əcnəвi sözlərilə turq sözlər вirləşdirilir:

Dərja-dəniz, jazьk-fagьr...

8

Murəqqəв sözlər və ja damarlarьn şəqli əlamətlərindən вirisi **vyrgy** olsa, diqəri də вelə damarlarьn jalьnьz son вəsit sözun sonyna ilavə olynan şəqilçilərlə qifajətlənив iqi вəsit damar qiвi iqi şəqilçi alamamasьdьr. Əqər hər iqi unsurə ajrь şəqilçilər ilavə edilirsə, damarьn murəqqəв olmajьв, вəlqə iqi вəsit damarla işimiz oldygy anlaşьlьr. Məsələn:

Al-ver+çi, xoş-вeş+dən sonra, konym-konşy+ja.

Laqin *xoş+tan, вeş+dən, alьcь, verici...* deməq mumqun isə, вy damarьn ajrь-ajrь вəsit olyв tərəqquв etməmiş oldygyna həqm edilir.

9

Byndan вaşka, sərflərdə də kejd olyna вildiqi qiвi, turq dili damarlarьnьn ifadə etdiqi mə'nalar çok muxtəlif və çok qenişdir. Əcnəвi dillərdə jazьlan turq dili sərflərində вy fiqir вelə ifadə olynmakdadьr: „Turq dillərində, Hind-Avropa dillərində oldygy qiвi, feil ilə isim arasьnda muhum fərk jokdyr"[1]). By sözləri өz usylymyza—şəqli usyla—qərə anlamak istəsəq, turq damarlarь mə'naca həm maddələri tə'jin, həm də onlarьn hərəqətlərini вildirməqə xidmət edərlər, mə'nasь çьkar, məsələn: *jemiş* sözunu alalьm. By sözu həm *mejvə*, həm ***jemiз adam***, həm də *pişiq çөrəqi* ***jemiз*** məkamlarьnda işlədə вiləriz. By syrətlə ejni söz, mə'naca həm isim, həm sifət, həm də feil olyr.

1) H. Ашмарин „Материалы для исследования чуваш. яз". части I и II,103.

Byna həmən вutun isim mə'nasь ifadə edən sözlərdən sifətlər və feillər təşqil edilə вiləcəqi də ilavə olynyrsa, вy fiqrin az-çok kət'ijjətlə, həmən вutun turq-tatar dillərinə tətвik edilə вiləcəji mejdana çьkar:

Baş-вaşla-вaşlangьç, qөz-qөzəl, qөzlə, jol-jolla-(Zolak)-jolçy...

By cur məsələlər, əsərimizin mə'na tədkiklərinə ajid xusysi вəhsində daha zijadə təfsil ediləcəqdir.

10

Bir sьra sözlər daha vardьr qi, dildə ifa etdiqləri vəzifəjə qərə damar, jə'ni mustəkil sözlə şəqilçi arasьnda вylynyrlar; indijə kədər alьşьlmьş tə'вirlə dejəcəq olyrsak, mustəkil mə'nalarь jokdyr; laqin вynynla вaraвar, şəqilçilər qiвi damarlara ilavə ediləməzlər, jaxyd ilavə edilsələr вelə, вynlar damarlara vyrgy və yjyşma e'tiвarilə taвe olmazlar. By qiвi sözlərə şəqilçilər вəhsində вir daha dənməqə məcвyr olacagьmьzdan, вyrada jalьnьz вaşlьca tiplərini вildirməqlə qifajətlənəlim:

Pəq, ancak, qimi (qiвi, qiвi), laqin, dəxi, daha, вəlqə, qi...

By sözlər, tə'вir cajizsə, uzvi syrətdə damara japьşmadьklarь qiвi, вynlara da şəqilçi ilavə ediləməz. Bynlara вə'zən **jarьm söz,** вə'zən də **cuz'lər** (*частицы*) adь verilir qi, вizcə вirinci tə'вir daha zijadə ajdьn və yjgyndyr.

Vyrgy.

11.

Azəri ləhcəsində, umymijjətlə turq-tatar dillərində oldygy qiвi, sözlərin son həcasь,o вirilərinə qərə daha kuvvətli tələffuz olynyr qi. вy hala **vyrgy** (*ударение*) və вelə həcaja da **vyrgyly** dejilir.Bəsit və murəqqəв damarlarda vyrgy sözun son həcasьnda вylynmakla вaraвar, şəqilçili damrlarda, jykarьdaqь tə'вirimizə qərə, japma damarlarda şəqilçilərin axьrьna qeçər.

Turq sözlərində **baş vyrgy** (*главное ударение*) dan başka bir də iqinci dərəcədə vyrgy bylynyr qi, by da sözun başında dyjylyr.

***

Mənfi feillərdən əmr sigəsinin, bir sözlə nəhji-hazır mə'nasını verən **ma,mə** şəqilçisi ilavə olynarak əldə edilən japma damarlarda vyrgy bəsit cəzirdə kaldığı halda, məsdəri-təxfifi mə'nasını verən **ma, mə** şəqilçiləri ilavə olynarak mejdana qələn japma damarlarda isə, vyrgy by şəqilçilərdə bylynyr. Məsələn:

Nəhji-hazır: *var-ma, bil-mə, qəzlə-mə;*

Məsdəri-təxfifi: *var-ma, bil-mə, qəzlə-mə* [1]).

Jalınız nəhji-hazır şəqlində dejil, *madı,mədi, majır, məjir* və *mamış, məmiş* qibi iş sözləri, feillər axırına ilavə olynan şəqilçilərdə də vyrgy bylynmaz, belə hallarda vyrgy, by şəqilçilərin ilavə olyndyqları damarın son həcasında bylynyr:

Qəlmədi, qetmədi, qərunmədi, bişməmiş...

By vyrgydan başka bir də **məntiki vyrgy** (*логическое ударение*) vardyr qi, belə vyrgyja qərə bir cumlədə hər hansı bir söz, və ja bir sözdə hər hansı bir həca, əvvəlqilərinə qərə daha kuvvətli söjlənə bilir. By syrətlə söjləjən by həcada söz uzərinə dinləjənin nəzəri-dikkətini cəlb etməq məksədini tə'kib edər.

Vyrgy məsələsi, turq-tatar dillərində indijə kədər çok az tədkik olynmyşdyr; jalınız avropalılardan bir neçə turqoloqyn by muhum məsələjə dajir bir-iqi yfak məkalələri vardyr.

12

Turqcə damarların sonynda əqsərijja sagır samitə bylynyr. By kajda, şubhəsiz, daha çok bəsit damarlara ajiddir. Sonynda saitələr bylynan damarlar, çok dəfə **japma**dır:

Kaja, jara, koşa, jazı, japı, dadlı, qecə . . . .

1) Mətbəəmizdə jeni əlifba ilə vyrgy işarəsi olmadığından, byrada haman vyrgyly hərfləri **kara hərflərlə** əvəz etdiq.

Idarə.

qibi sözlər bir tərəfdən japmadır, jə'ni bynlarda bylynan bəsit damarlar da sagır samitələr ilə bitir; məsələn:

Kaj+a (kajmak və ja kat?), *jar+a* (jarmak), *koş+a* (koş), *jaz+ı* (jaz), *jap+ı* (japmak), *dat+lı* (dat), *qec+ə* (qec)...

Diqər tərəfdən by qun sajitə ilə bitən sözlər, vaktilə samitə ilə bitərdi.

Hamı, isti, acı, qəpru və ja *qərpu, kyjy, sy...* qibi sözlərin əsillərini araşdıracak olsak, bynların əsqidən by şəqillərdə bylyndygyny qəruruz:

Kamık və ja *kamığ, ıssığ* (ıssığ qəl), *açığ, qəpruq, kyjyg, syв* və ja *syp...*

Okyjycynyn nəzəri-dikkətini by hadisəjə cəlb etməqlə barabar ejni zamanda, sajitə ilə bitən sözlərin də turqcədə qafi mikdarda bylyndygyny da kejd etməlijiz:

Kara, altı, jeddi, qişi, iqi, eju və ja *eii, ana, вава, вala, ara...*

Dilimizin tarixi tədkik olynsa, qetdiqcə, sajitə ilə bitən damarların artmakda oldygy qərunər.

By paragrafa ajid olarak, mumqun olan kət'ijjətlə jalınız byny deməq olar qi, samitə ilə bitən sözlərin axırında azəri ləhcəsində daha zijadə sagır samitə bylyna bilir. By kajda xusysən **b, ρ** və **t, d,** samitələrinə ajiddir. Turqcə sözlərin sonynda sədalı **b** samitəsi, həmən heç bylynmaz, dejərsəq, mubaləgə və janlış olmaz:

1. *Dip, ip, qəвap, qitap, qedip, qəlip, jap, sap;*
2. *At* (ad), *at* (آت!) *jat* (jtmak), *ot, sat, ət, et* (etməq).

Əsqi ərəb əlifbasın ilə by sözlər, təbii tələffuzunə dikkət edilməjərəq, bə'zən **t , ρ** bə'zən də **b , d** səsi ilə jazılırdı. Məsələn:

آد—آت، یات—یاد، اوت—اود və iləx...

Jeni əlifba ilə jazıldıkda by ajırmaja dikkət etməli və ja etməməli məsələsi jenə, əsərimizin xususi, imlaja ajid bəhsinə daxil edilmişdir.

Damarlar uzərində təhlil.

Butun bu bəhsimizdən qərulduqu qibi, dilimiz—əsas e'tibarilə—öz sevti tərqiblərinə maliq həcalardan və bu həcaların birləşərəq mejdana qətirdiqləri damarlardan əmələ qəldiqindən, şəqilçilər bəhsinə qeçmədən əvvəl, **muraqqab, bəsit, koşma** və **japma** damarların, bunların təşqilindəqi usylların mumqun oldygy kədər mufəssəl syrətdə təhlili, dil uzərində muşahədə işini asanlaşdıracagı cihətlə ajrıca tevsijə olynyr.

Xusysən dilimizdə koşma damarlar (*kıp - kırmızı, sap - sarı, əqri - mujru...*), oldykca muhum bir xususijjət təşqil etdiqindən, bu cihətə ajrıca əhəmijjət verilməlidir. Butun bu məsələlər şifahi nıtkın inqişafı və bu xusysdaqı canlı musahəbələrlə baglana bilir.

II. Şəqilçilər.

(*Affixes*).

13

Butun dunjada söjlənilən dilləri qəzdən qeçirəcəq olyrsak, bunların iqi böjuq parçaja ajrıldıgını qəruruz. Bə'z dillərdə damardan başka söz bylynmaz. Sözlərin mə'naları, mə'nalarındaqı fərklər, biri-birləri ilə olan munasəbətləri cumlə içərisindəqi vəzijjətlə anlaşılır. Bu soj dillərə **cəzri, damar dili** və ja **şəqilsiz dillər** dejilir.

Çin dili bu kəbildəndir. Məsələn: „Tijan -Şan dagı nın şimal qeçidi" mə'nasını verən „*Tijan Şan-pe-bu*" söz grypyny alalım. Byrada dört bəsit damar jan - jana duzulmuşdur: „*Tijan-Şan-şimal-qeçid*". Bu tərqibdəqi sözlərin sırasını dəjişdirirsəq, təbii, mə'na başka olyr. Byndan başka sözlər öz aralarında heç bir durlu şəqilçi ilə, ədatla baglanmamışdır. Deməq qi, Çin dilində damardan başka söz unsuru jokdyr.

Iqinci gryp dillər, damarların sərfi şəqillərini, mə'nalarındaqı və cumlə içərisində ograd.kları dəjişmələri ifadə etməq uçun muxtəlif durlu söz cuz'lərinə maliq olan dillərdir qi, bunlara da **şəqilli dillər** dejilir. Başlıca Hind - Avropa, sami və Yral - Altaj ajilələrinə mənsub olan dillər, məsələn: Fransız - rys, ərəb-jəhydi, turq-fin dilləri bu nev'dəndir.

14

Şəqilli dillərdə şəqilsiz dillərdən ajrılma nöktəsi, jykarıda söjlədiqimiz qibi sözlərə ilavə olynan şəqilçilərdir.

Damarın şəqilçi ilə birliqdəqi halına o **sözun şəqli** dejilir. Damara şəqli verən, ona ilavə edilən ədatlar, cuz'lər oldygyndan, bunlara da **şəqilçi** (*affuxe*) dejilir.

15

Bu şəqilçilər sözlərin ja başında, ja ortasında və ja sonynda olyr; söz başında bylynanlara **baş şəqilçi** (*prefixe*), ortasındaqılara **orta şəqilçi** (*infixe*), sonyndaqılara da **son şəqilçi** (*suffixe*) dejilir. Baş və orta şəqilçi sami (ərəb-jəhydi qibi) və Hind-Avropa (fransız, rys...) dillərində bylynub Yral-Altaj dillərində və bu cumlədən turq-tatar dillərində jokdyr. Okycyja az-çok mə'lum olan ərəb və rys dillərindən bir-iqi sözlə məksədimizi daha konkret, açıq syrətdə izah edə bilərik: məsələn: ərəbcə „نقل - nakl" sözunu alalım; bu sözdən „انتقال = i - n - t - i - k - a - l" sözunu təşqil etməq mumqundur qi, byrada **nakl** damarına **i, ti** və **a** unsurləri ilavə edilmişdur. Bunlardan **i** baş şəqilçi xidmətini, **ti** və **a** da orta şəqilçi vəzifəsini qərur.

Muharrir-muharrirə, alim-yləma. məqtub-məqtubat və iləx....

Ejni syrətlə rysca *xod* sözunu alsak, byndan: *хождение, ухаживать*.... qibi sözlərin təşəqqul etdiqini qəruruz qi, byrada dikkət edilirsə, həm baş, həm orta, həm də son şəqilçi vasitəsilə sözun şəqli dəjişdirilmişdir.

16

Turq-tatar dillərində jalınız son şəqilçi vardır; başka cur dejəcəq olyrsak, şəqilçilər sözun jalınız sonyna ilavə olyna bilər. Həmin bu hadisəjə qərə dilimiz, şəqli nökteji nəzərdən **iltisaki dillər grypyna** daxildir.

17

Şəqilçilər sözlərdə japdıqları dəjişmələrə qörə iqi kısma ajrılır. Birinci kısım, **söz japıcı şəqilçi** (*словообразующий*)lərdir qi, bunlar bəsit damarlardan japma damarlar mejdana qətirirlər; başka tə'birlə dejəcəq olyrsak, sözun mə'nasını dəjişdirirlər. Məsələn:

Aç,aç+ık, kaj, kaj+ık, büç, büç+ak, jap, jap+ı, kapa, kapa+k, jol, jol+çu...

Bu sözləri şəqilçili və şəqilçisiz hallarında bir-birilə mukajəsə edərsəq, mə'nalarındaqı fərk mejdana çıkar.

Iqinci kısım şəqilçilərə **söz dəjişdirici şəqilçi** (*словоизменяющий*)lər dejilir qi, bunlar bəsit sözlərdən japma damarlar mejdana qətirməz və bu syrətlə sözlərin mə'nalarını dəjişdirməz, jalnız sözləri bir-birinə rəbt edər. Bunun uçun bunlara **nəhvi şəqilçilər** dejildiqi qibi, birincilərə də **sərfi şəqilçilər** dejilir. Birincilər dar mə'nasında alınan sərfdə, ajrı-ajrı sözlərdə rol ojnadıqları halda, iqincilərin roly, daha çok, cumlə təşqilindədir. Bə'z şəqilçilər, həm **söz japıcı**, həm də **söz dəjişdirici** xidmətini qörurlər. Məsələn: *Ключ* mə'nasına *aç+ar* sözundəqi **ar** şəqilçisi sözjapıcı xidmətini qörduqu halda, *Капын sizə yşak açar* cumləsindəqi *açar* sözu söz dəjişdiric rolyndadır.

Ixtar: Söz japıcı şəqilçilər, indijə kədər jazılmış olan sərf qitablarımızda sifət bəhsi içində gejb olyb qetmişdir.

18

Söz dəjişdirici şəqilçilər, sözləri bir-birinə baglamaga xidmət edərlər, demişdiq. Bunun uçun bunlar qərəq **japma**, qərəqsə **bəsit** və **murəqqəb** damarların sonynda bulynyrlar; jə'ni damara söz japıcı şəqilçilərdən sonra ilavə olynyrlar.

Ərəb lisanijjatının tə'siri altında olsa qərəq, turq-tatar sərflərində ən çok mufəssəl və ətraflı syrətdə tədkik olynan şəqilçilər bu söz dəjişdiricilər ola qəlmişlərdir. Isimlərin, sifətlərin və feillərin təsrifi bundan başka bir şej dejildir.

Söz dəjişdirici şəqilçilər ilavə olynmadan əvvəl bəsit, japma və ja murəqqəb damarların bulyndygy hala **əsas** (*основа—баş*) dejilir. Söz dəjişdiricilərin ilavəsilə bu **əsas** təsrif edilmiş olyr.

Professor Žan Deni bu hadisəni belə tə'rif edir:

„Söz dəjişdirici şəqilçilər(*desinence*)„əsas"a ilavə olynmakla isimlərdən **mucərrəd** (*nominatif*) halını, feillərdən **əmri-hazır** halını jok edər" [1]).

Təbii, bizim uçun sözlərin mə'nasının nəzəri e'tibara alan (mucərrəd, əmri-hazır) bu tə'rif bir o kədər açık və muvəffəkijjətli dejildir. Biz, şəqilçilər xusysynda indijə kədər söjlədiqlərimizi nəzəri-e'tibara alarak, bu şəqilçilərin tə'rifini, tə'kib etdiqimiz prinsipə daha çok yjgyn olmak uzrə bu jolda veririz:

Söz japıcı şəqilçilər,japma damarlar (*производи. корни*) təşqil edən, söz dəjişdiricilər isə, sözləri bir-birinə baglajan şəqilçilərdir.

Bu tə'rifin daha zijadə əlverişli və yjgyn olması, dilimizin və dilimizdəqi şəqilçilərin xarici, şəqli xusysijjətlərini tamamilə ihatə etməsindən ibarətdir.

19.

Turqcə sözlərin tərqibində, jykarıda da işarət etdiqimiz qibi, söz japıcı dəjişdiricilərin muəjjən sıraları vardır qi, başka şəqilli dillərdən(məsələn: Hind-Avropa, səmi) heç birinə bənzəməz. Dilimizdə dəjişdirici və japıcı butun şəqilçilər sözun sonyna qəlir. Umymijjətlə damara əvvələn söz japıcılar, sonra söz dəjişdiricilər ilavə olynyr; bu syrətlə turq sözunun tərtibi belədir:

Damar+söz japıcı şəqilçi+söz dəjişdirici.

Damarla söz japıcı şəqilçidən ibarət kısma **əsas** (*основа*) dejildiqini bir daha kejd edəlim.

Butun turq-tatar dilləri uçun bu kajda, bu tərtib zəryridir. Turq-tatar dilinin heç bir abidəsində, heç bir şivəsində bu kajdanın pozyldygyna təsaduf ediləməz. Bunun uçun kanyna turq sərfinin təməl kanynlarından birisi qibi bakmak pəq dogrydyr; çunqu hər zaman və hər jerdə turq sözunə bu tərtibdə rast qəliriz.

1) „Gramm. de la langue turque" p. 103.

Iş+çi+dən, iş+ləq+liq –lər–i, kaj+ьk+çь+ +lьk+lar+ьn+dan;

Hər nə kədər jykarьda verdiqimiz mə'lymatdan çok qəzəl anlaşьlьrsa da, okycymyzyn ilq dəfə вy məsələlərlə və вy usyla rast qəlməsi ehtimalьnь qəz ənundə dytarak ixtar edəlim qi,bəsit damarlardan japma damarlar mejdana qətirə вilən bə'zi feil şəqilçiləri вynqan mustəsnadьr: **lə-la, iş-ьş, dir-dьr**...şəqilçiləri вynlardandьr.

Baş+la+maz+dan, ver+dir+mə+də, al+ьş+ +ma+mak+dan...

Butun вy şəqilçilərin sьra və tərtiвini kyllanьş tə'jin edər. By tərtiв az-çok kətijjətlə nəhvdə tədkik olyna вilər.

20

Şəqilçilərin mənşəi məsələsi, вy qun daha lisanijjatda qərəqi qiвi ajdьnlaşmьş dejildir; jalьnьz dildə вylynan вir çok şəqilçilərin əsqi şəqillərinə вakarak, вynlarьn vaktilə mustəkil sözlər, jə'ni damarlar oldygy hakkьnda fiqir vardьr.

Turq dilində вylynan əsqi jazma əsərlərdə вy qunqu şəqilçilər, əsas e'tiвarilə, вylyndygyndan вynlarьn tarixdən əvvəlqi turq dilində nə şəqildə oldyklarь hakkьnda kət'i fiqir jurutməq mumqun dejildir.

Bynynla вaraвar *qiвi-qimi, ancak, pəq...* qiвi вə'z jarьm sözləri və ja *qəldim, atam...* sözlərdəqi **m, n** qiвi *вən* və *sən* qiвi mustəkil sözlərlə əlakədar olan şəqilçiləri nəzəri-e'tiвara alarak turq-tatar dillərinin şəqilçiləri hakkьnda da вy nəzərijjəni kəвyl etməq mumqun olyr. Tarixi və mukajəsəli lisanijjat ilərilədiqcə, вy xusysdaqь materjal daha da artacakdьr [1]

21

Hər halda вyrasь вəllidir qi, şəqilçilər psikolоziq, ryhi tədai(*association*)nin nəticəsidir. Insan, zehnində sözləri şəqillərinə qərə təsnif edir. Hər hansь вir şəqlə maliq sözün zehnimizdə canlanmasь ilə ona

1) Məsələn: Çyvaşcada *san* (sajь, ədəd) sözu вy qun artьk cəm ədatь jerini dytmyşdyr.

şəqilcə jakьn və şəqli cihətdən вaglь вylynan вutun diqər sözlər hərəqətə qəlir. By xusysijjətin dil tədrisi nəkteji-nəzərindən fevkəl'adə вəjuq əhəmijjəti vardьr. By da qəstərir qi, dili əjrənirqən, diqər tə'вirlə, onyn sərfini qeçərqən, sözun şəqli uzərində tədkiklər japmak səjəsində dejil, jalьnьz dilin saвit və muəjjən kanynlara вaglь olan xarici cihətini, ejni zamanda вy dili səjləjən xalkьn, sьnьfьn, ictimai təвəkənin ryhy, həjəcanь, məntiki, вir sözlə, mədənijjətin və cəmijjətin ən qizli və ən daxili mexanizm və hadisələrini də əjrənmiş olyryz.

Psikolоzi nəkteji-nəzərindən alьndьkda, damar və ja əsas zehni tədaidə вiri-вirinə вənzəməjən parçalar oldygy qiвi, şəqilçi də вiri-вirinə вənzəjən parçalar, söz cuz'ləridir. Canlь dildə və onyn sərfində damarь və şəqilçini ajьrmak uçun вaşlьca əsas вydyr. Laqin вyrada iqi şərt vardьr:

1. Damardan ajrьlan şəqilçilərin вaşka damarlara da japьşa вilməsi.
2. Ejni damarьn вaşka şəqilçiləri ala вilməsi.

Məsələn: *jatak, вьçak, dajak...* sözləri damarla şəqilçijə ajrьla вilir: *jat+ak, вьç+ak, daj+ak...* Çunqu вy sözlərdən əldə edilən *jat, вьç, daj* jaxyd *daj* damarlarь **ar** şəqilçisini kəвyl edərəq *jatar, вiçər, dajar*; *mьş* şəqilcisini kəвyl edərəq: *jatmьş, вiçmiş...* qiвi şəqillərdə вylyna вilir. Ejni syrətlə, **ak** şəqilçisi də вaşka damarlara, məsələn: *dyr dyt* və ja *tyt* damarlarьna japьşarak: *dyrak, dodak* və ja *tytak* sözləri mejdana qəlir.

Laqin *irak, kylak, dyzak, yfak, yşak...* sözlərini вelə parçalara ajьrmak kaвil dejildur. Çunuq *ir,kyl, dyz, yf, yş* damarlarь azəri ləhcəsində işlənməz. Byrada səjləjənin şuyry, ən вəjuq ryhi, mikjasdьr. Joksa *tyz (dyz),yf* sözlərinə, mə'nasьna вakmajarak, hər halda məcвyri syrətdə вə'zi şəqilçilər yjdyrmak mumqundur.

22

Bir dili səjləjən adamьn zehnində вelə damardan ajrьla вilən şəqilçilərə **canlь,** ajrьlmajanlara **cansьz,**

olu dejilir. Bə'z səzlərdə cansьz вylynan şəqilçilər, diqərlərində canlь вylyna вilir və вil'əqis. Məsələn: jykarьda (21-ci paragrafda) qətirdiqmiz misallardan *jatak, dajak, вьçak* səzlərində **ak** şəqilçisi canlь вylyndygy halda, *yşak, yfak, dyzak* səzlərində cansьzdьr; jə'ni damardan ajrьlamaz. By hallar daha mufəssəl syrətdə ilәridəqi bəhsimizdə izah olynmakdadьr.

23

Bir az da, şəqli nəkteji-nəzərdən, azəri ləhcəsində вylynan səzlərdən bəhs etməlijiz; вy nəkteji-nəzərdən вy ləhcənin səzlərində вy kategorjalarь tapьrьz:

1. Nə səz japьcь, nə də səz dəjişdirici şəqilçiləri almajan səzlər: nida səzləri (*ax, vaj, haj, hej*.... qiвi) *və, ancak, qimi, nasьl* (*necə*), *laqin, amma, daha, dəxi, jenə, вəli* (*əvət*)... qiвi səzlər.

2. Həm səz japьcь, həm də səz dəjişdirici şəqilçiləri olanlar (Kalan səzlər).

Hind-Avropa dillərində, məsələn ryscada bə'z səzlər jalьnьz səz japьcь şəqilçiləri, bə'ziləri də, jalьnьz səz dəjişdiriciləri alьr. Birincilərə misal: *сильно, хорошо*... qiвi, rys sərfində *наречие* adlandьrьlan səzlərdir. Bynlarьn jerini dytan turqcələri hər iqi durlu şəqilçiləri ala вilirlər: *jaxşь, jaxşьlьk*,(ejidən) *ejiləşməq* qiвi səzlər japьla вilər. Iqincilərə misal: *я, ты, он* qiвi **zəmir** səzləridir qi, вynlara ryscada, mə'lym oldygy uzrə, jalьnьz səz dəjişdiricilər ilavə olyna вilir. Rys sərfi tə'вirilə dejəcəq olsak, *склонять* edilə вilir, Hal вy qi, turq-tatar dillərində *вən+cə, sən+cə, on+ca, вən+liq, sən+liq*... və ilәx. вaşka şəqilçiləri də ala вilər. Bynyn uçun вiz „Krьm tatar elmi sərfi"-ndə verdiqimiz tə'rifi təshih edərəq, вyrada səz kategorijalarьnь—sьnьflarьnь—iqijə ixtisar etdiq.

III. Səz japьcь şəqilçilər.

AZƏRI LƏHCƏSINDƏ CANLЬ BYLYNANLAR.

24

Azəri ləhcəsində вylynan вaşlьca canlь şəqilçilərdən вə'zilərini, damara verdiqləri mə'na ilə вirliqdə

qəzdən qeçirməlijiz. Belə həcimcə qərəqi kədər qeniş olmajan вir əsərdə вutun şəqilçilər uzərində mufəssəl syrətdə dyrmak mumqun dejildir; okycy şəqilçiləri вylmakdaqь usyl və вə'z numynələrlə aşna oldykdan sonra əlində вylynan materjalь вy syrətlə işlətməqdə çətinliq çəqməz.

25

Jakyt və çyvaşdan вaşlajarak, həmən вutun turqtatar ləhcələrində çok вol və canlь вir syrətdə işlədilməqdə olan səz japьcь şəqilçilərdən вirisi, ziqr etdiqimiz ləhcələrdə durlu sevti tərqiвdə вylynmakla вarabar Anadoly ləhcəsində **ci, çi,...** şəqillərində, azəri ləhcəsində daha zijadə **çi** və ja **çь** şəqlində вylynan şəqilçidur.

Lenin+çi, iş+çi, araвa+çь, kalaj+çь əqin+çi, qənt+çi, alver+çi, jalan+çь, tənkid+çi, ədəвijjat+çь.

Jykarьda qətirdiqmiz misallardan da qərulduqu vəch ilə вy şəqilçi səzlərə ilavə olyndykda, sənət (*araвaçь, kalajçь*), adət (*iftiraçь, jalançь*), əkidə (*leninçi, inkilaвçь*), nadirən də mənsyвijjət (*qəntçi—qəntli* jerinə) ifadə elər.

26

Jenə də ejni dərəcədə canlь və qeniş syrətdə jajьlmьş olan şəqilçilərdən вirisi də **liq, lьk** dьr.

Daş+lьk, dag+lьk, paltar+lьk, kьş+lьk, qəz+luq, agьz+lьk, qun+luq, dogry+lyk, eji+liq, turq+luq, rys+lyk, az+lьk, çok+lyk, sənə+liq.

By misallardan da qərunduqu qiвi вy şəqilçi, ilavə olyndygy damarlarьn son həcasьna qərə **lyk, luq, lьk, liq** şəqillərini alьr. Şəqilçinin damara verdiqi jeni mə'nalar o kədər muxtəlifdur qi, вynlarь hesaвa almak çok çətindur. By mə'nalarьn вaşlьcalarь:

a) Məhəl, mevke (*daglьk, daşlьk*). By səziəri *daşlь jer, daglь jer* dəjə tərcumə etməq mumqundur.

в) Məksəd və gajə (*agьzlьk, qəzluq, paltarlьk, donlyk* qəstərir qi, вy səzləri də *qəz uçun, don uçun* dəjə kəвyl etməq mumqundur).

c) Muddət, məsafə və mikdar (*qunluq, əmurluq, sənəliq, həftəliq, qirvənqəliq, arşьnlьk* qəstərir qi, *вir*

qirvənqə çəqisiolan, вir qun surən... dejə anlamak lazьmdьr)

ç) Mucərrəd sifət və xassələri вildirir: *dogrylyk, ejiliq, jamanlьk, ijitliq, saglьk, qəzəlliq...*

d) Qoma, qutlə və jyrd məfhymlarьnь ifadə edər: *ryslyk, turqluq, xristijanlьk, ləzqiliq, muəllimliq, qəncliq...* By mə'nasьnda şəqilçinin roly, turq-tatar ləhcələrinin Cənyв grypynda daha zijada işlənilən fars **stan** və ja **istan** şəqilçisinin jerini dytyr (*Turqustan, Əfganьstan, Hindistan.*.).

Bə'zən də mə'naca zajid olyr: *ipliq*, mə'nasь: *ip*.

e) Əvəz, вir şejin jerini dytan məfhymyny verir: *analьk, atalьk, kardaşlьk, evladlьk, karşьlьk...* By sözlər də ifadə olynan mə'na və məfhym (**b**) nəktəsində izah olynan ifadəjə jakьn isə də, вy nəktədə qəstərdiqimiz mə'nada şəqilçi əqsərijja ajiləvi adlara ilavə olynyr.

27

Li, lu, lь, ly. By şəqilçi əsqidən həmən вutun turq-tatar ləhcələrində, вy qun də Şimal ləhcələrinin вir çokynda, **liq, lьk** şəqlində вylynyr. Cənyв və Şimal şivələrinin вə'zlərində **liq** və ja **lьk**-ьn sonyndaqь **k, q** duşərəq, jeni вir şəqilçi mejdana qəlmişdir: **li, lu...**

Daglь, вaglь, kapalь, qirli, jaralь, qəncəli, qəntli.

Məsələn: өzвəjcədə ejni mə'na ilə вy sözlər вy şəqildə olyr:

Daglьk, вaglьk, kapalьk, qirliq, jaralьk, qəncəliq, qəntliq...

Turq dillərində, umymijjətlə çok artьk işləq olan вy şəqilçi, azəri ləhcəsində də çok canlьdьr. Işlənməsində вaşlьca iqi mə'nasь vardьr:

a) Bir jerə, вir şejə mənsyвijjət ifadə edər: *osmanlь, daglь, вagьlь, kafkaslь, karakojynly, agkojynly.*

в) Bir şejə maliqijjət mə'nasьnь verir: *вaşlь, devlətli, varlь, agьllь, вaxtlь.*

Qiz-li, də-li, вəl-li... qiвi sözlərdə **li** şəqilçisi damardan ajrьlamaz.

28

Lak, ləq şəqilçiləri azəri ləhcəsində çok az sözlərdə qərulur. Birincisi **məhəl, məqan** mə'nasьnь verdiqi halda, iqincisi **fail, hərəqətçi** mə'nasьnь ifadə edər.

Jaj+lak, kьş+lak, jvvar+lak, topar+lak.

Laqin *çьplak, çajlak* qiвi sözlərdə damardan ajrьlmaz. **Ləq** şəqilçisini daşьjan sözlər daha da azdьr *iş+ləq, qөвə+ləq, qөm+ləq, çөm+ləq* qiвi sözlər də damardan ajrьlmaz.

29.

Ak-əq, yk-uq, k-q, ьk-iq... qiвi yjyşma kanynyna qərə durlu şəqillər alan şəqilçi də azəri ləhcəsinin вir çok sözlərində juzlərcə jeni sözlər mejdana qətirən canlь şəqilçilərdən вirisidir.

1. *Bьç+ak, dyr+ak, or+ak, jat+ak, ad+ak, вaş+ak, вyl+ak.*

2. *Qəs+əq, jur+əq, dirə+q, qөjrə+q, sur+əq (surəqli sөzundə), jed+əq, ip+əq.*

3. *Dyt+yk, kop+yk, don+yk, jym+yk sav+vk*

4. *Sөq+uq, sөn+uq.*

5. *Kьs+ьk, kas+ьk, jaz+ьk, kaz+ьk, aç+ьk, çap+ьk.*

6. *Qəs+iq, əqsi+q, əz+iq, вil+iq, dəl+iq, deş+iq, sil+iq.*

7. *Dilə+q, istə+q, qurə+q, çuru+q, juru+q.*

By misallarь qəzdən qeçirirsəq, вəhs etdiqimiz şəqilçinin ifadə etdiqi вaşlьca mə'nalar, vəzifələr mejdana çьkar:

a) Bir şejin adьndan diqər вir şejin adьnь japmaga ja ar: *вaşak, adak, ipəq* qiвi... Daha zijadə alьşьlmьş tə'вirlə dejəcəq olyrsak, вəsit isimdən muştəkk—japma isım mejdana qətirir.

b) Hərəqət ifadə edən sözlərdən, feillərdən isim şej və alətlərin adlarьnь mejdana qətirir: *вьçak, orak jurəq, qurəq.*

c) Şejlərin və hadisələrin xassə və sifətlərini вildirir: *donyk, qəsiq, siliq* qiвi...

Bir çok sözlər də вy şəqilçi damara japьşmьşdьr və ondan ajrьlamaz: *sumuq, damak, dalak, qərəq, arьk, əriq, topyk, qөtuq* sözlərində вy şəqilçilərin вylyndygy aşqar olmakla вarabar, вynlarь damarlarьndan ajьrmak mumqun dejildir; çunqu вy damarlar azəri ləhcəsində işlənməz.

30.

„ı,ь“ şəqilçisi azəri ləhcəsində çok az işlənməqlə вarabar jenə də bə'z sezlərdə canlь olarak rast qəlir:

Jap+ь, kap(a)+ь, jaz+ь, kyr(y)+y, çьrp+ь, çal+ь, duz+u, aj(ь)r+ь, sanc+ь, ag(ь)r+ь.

Kyjy (əsqi *kydyk*), *acь* (əsqi *açьg*)... qiвi sezlərdə вy şəqilçi cansьzlanmьşdьr. By şəqilçinin əsqi şəqli, orxon aвidələri və yjgyr, çьgataj jazьlь əsərlərindən, вy qunqu Orta Asja və Şərki Turqustan, Siвir, Altaj turq ləhcələrinin tədkikindən anlaşьldьgьna qərə „ьg“.. idi: *kapьg* (*kapь*)... qiвi.

31.

„Um-ym“, „im-ьm“, „am“ şəqilçisi də вir çok sezlərdə rast qəlir;

1. *Dyt+ym, вyr+ym, in+am,*
2. *Çal+ьm, alь+m,*
3. *Qəsi+m, вiç+im, dil+im,*
4. *Yd+ym, вog+ym, kyr+ym,*
5. *Θl+um, qər+um, duj+um.*

Bynlar şəqil, tərz və mucərrəd məfhymlar ifadəsinə jarar. Bə'z sezlərdə вy şəqilçi də cansьzlanmьşdьr: **„uzum“** qiвi.

32.

„Ən-an“ şəqilçisi, umymijjətlə Cənyв turq ləhcələrində oldygy qiвi, azəri ləhcəsində də çok canlь, çok işlədilən şəqilçilərdəndir. Turqcədə вy şəqilçi ilə вir çok sezlər japьlьr:

Jaz+an, kal+an, al+an, kyr+an,..
Qər+ən, qed+ən, qəl+ən, вil+ən...

Çok dəfə hərəqət ifadə edən sezlərin sonyna ilavə olynarak hərəqəti icra edəni, faili qestərir. Bə'z sezlərdə вy şəqilçi də cansьzlanmьşdьr: *arslan* (*aslan*) *dovşan, kaplan, ilan.* By şəqilçi əsqi sərflərimizdə də oldykca mufəssəl syrətdə izah olynmakdadьr.

33.

„Өqən-agan“ şəqilçisi, mukəddəməmizdə oldykca mufəssəl syrətdə izah olyndygy uzrə вutun turq-tatar

ləhcələrində вylynmajьв, ancak azəri, kymyk... qiвi вə'zlərində „arxaizm“ şəqlində kalmьşdьr. Azəri ləhcəsində oldykca canlьdьr. Hətta вə'z zərвi-məsəllərdə вelə rast qəlir:

„Aşьk uz qərən jerdə jatagandь, kalagandь“.

By şəqilçinin ilavə olyndygy sezlər вy şəqilləri alьrlar:

Qjəz+əqən, al+agan, jaz+agan, qed+əqən...

Sezə verdiqi mə'na **„şiddətlə“** və ja **„daima“** səzləri ilə tərcumə olyna вilir. Umymijjətlə **„e'tijad“**, **„təqrar“** ifadə edər.

34.

„a, ə“, şəqilçisi həmən вutun ləhcələrdə və вy cumlədən azəri ləhcəsində də çok az sezlərdə, hərfijjən вir-iqi sezdə canlь olarak вylynyr.

Qjec+ə, jak+a.

Diqər вir çok sezlərdə cansьzlanmьş вir halda qərunur: *arka, вaga...*

35.

„Qjun-qun“, „Qjin-qin“, „gyn-kyn“, „gьn-kьn“.. qiвi yjyşma kanynyna çok artьk taвe və azəri ləhcəsində oldykca canlь şəqilçi, mə'naca вə'zən **sifət** вə'zən də **isim, ad** ifadə edər:

1. *Kaç+kьn, şaş+kьn, aş+kьn, daş+kьn, вas-kьn..*
2. *Kьr—gьn, jan+gьn, dal+gьn, az+gьn, dar—gьn..*
3. *Coş+kyn, yç+kyn...*
4. *Dol+gyn, sol+gyn, yr+gyn, yj+gyn, dyr+gyn, ol+gyn...*
5. *Qjeç+qin, qes+qin, вit+qin...*
6. *Qjər+qin, əz+qin, jet+qin...*
7. *Qus+qum...*
8. *Θl+qun.*

„Jo+gyn, sal+kьn“... qiвi вəz' sezlərdə вy şəqilçi cansьzdьr.

36.

„Gь-kь“, „qi-qi“... şəqillərində işlənən şəqilçilər çok dəfə hərəqət ifadə edən (feil) sezlərdən, вə'zən

mucərrəd, bə'zən də şə'ni, konkret mə'nalara dəlalət edən səzlər mejdana qətirirlər:

1. *Bas+kь, at+kь, as+kь...*

2. *Çal+gь, kaj+gь, dyj+gy, vyr+gy, sor+gy...*

3. *Biç+qi, iç+qi, seç+qi ...*

4. *Sərqi, sev+qi, qər+qu, sez+qi, bil+qi.*

37.

Inti - ьntь - ynty untu... qibi syrətlərdə şəqilçi, jenə ejni syrətlə feillərdən **hərəqət** və ja **sifət, hal** bildirən səzlər təşqilinə jarar:

1. *Kyr - yntv, ak+ьntь, sars+ьntь, sak+ьntь, jьk+ьntь, kьr+ьntь.*

2. *Qjez+inti, uz+untu, sup(u)r+untu, sərp+inti, təq+untu.*

38.

Bltь, yldy, ylty... şəqillərdə jazьlan şəqilçi jalьnьz *səs təklidi* (*Звукоподражательный*) damarlara ilavə olynarak, bynlardan hərəqət və hal adlarь mejdana qətirir:

Qjyr+ylty, xьr+ьltь, par+ьltь, şьr+ьltь, fьs+ьltь, zьr+ьltь.

Byrada biz, məsələni karьşdьrmamak uçun, by şəqilçini **„ьltь-ylty“**... şəqlində qəstərdiq. Həkikətdə şəqilçi **tь** (ty) və ja **„dь“** syrətində olyb, **„yl“**, **„ьl“** damara ajiddir:

Qjvryl+ty, parьl+tɬ, fьsьl+tɬ...

Çunqu sonynda **ьl** feil şəqilçisi olmajan *patьr, çatьr, tasьr, takɬr, qudur, çьgьr...* qibi damarlara ilavə olyndykda şəqilçi **tь** və ja **dь** şəqlindədir.

Parьl+tɬ, çьgьr+tɬ, takьr+tɬ, gьcьr+tɬ, gьzьl+tɬ.

39.

„Kan - gan“ şəqilçiləri də azəri ləhcəsində japma damarlar mejdana qətirir. By syrətdə mejdana qələn damarlar, jenə **sifət** və ja **fail** ifadə edər və by e'tibarla 32 və 33-ncu paragraflarda izah olynan **an, ən, əqən - agan** şəqilçilərilə jaklaşьr:

Çalьş - kan, agla - gan, alьn+gan.

40.

Dəş, daş, taş şəqilçiləri həmən butun turq-tatar ləhcələrində bylynyr. Azəri turqcəsində kyllanьşь, əzqə ləhcələrdən ajrь dejildir:

Jol - daz, kar - daz, da(d) - daz, arka-daz, ib+dəz.

Damara verdiqi mə'na koşaklьk, barabarlьk, musaviliq fiqirlərindən ibarətdir.

41.

Qjə - ga, qə - ka şəqilçiləri azəri ləhcəsində, bir-iqi səz çьkarьlьrsa, həmən tamamilə cansьzlanmьşdьr:

Qəl - qjə, əf - qjə, əf - qə, ar - ka, əz - qjə, baş - ka, supur - qjə, əl - qə, sir - qə.

Butun by misallardan, ancak *supurqə* və baka səzlərində **qjə** və **ka** şəqilçisi canlь olyb, kalanlarьnda damardan ajrьlamaz.

42.

„Ç“, „unç“... şəqilçiləri bə'z səzlərə ilavə olynarak, **sufət** və **isim** lər mejdana qətirirlər:

Inan - **ç**, sevin - **ç**, kazan - **ç**, ysan - **ç**, əd(ə)-un**ç**, qul - un**ç**, kьskan - **ç**.

„Dinç“, „qənç“ qibi bə'z səzlərdə by şəqilçi də cansьzlanmьşdьr.

43.

Kaç - gaç, qəç - qiç, gьç... şəqilçiləri ilavə olynarak, bə'z **isimlər, alət adlarь** və **sifət** lər japьlьr:

Ytan - ga**ç**, dal - gь**ç**, suz - qə**ç**, kьs - kaç...

44.

bş - iş, yş - uş, jьş şəqilçiləri həmən butun turq-tatar ləhcələrində oldygy qibi azəri ləhçəsində də ən canlь şəqilçilərdən birisidir:

Jag+ɬz, al+ɬz, dolan+ɬz, at+ɬz, bil+iz, qed+ +iz, tiq+iz, dyr+yz, kyryl+yz, qul+uz, bəl+uz, əl+uz, kyry+jyz, jara+jɬz, jaşa+jɬz.

Hərəqətin tərzini, syrətini bildirən by şəqilçi, *jagьş, tiqiş, dolanьş...* səzlərində oldygy qibi, konkret

və mucərrəd isim sözləri də mejdana qətirir. *Jarьş. вarьş, karьş, jokyş...* qiвi sözlərdə вy şəqilçi damara japьşmьş, tamamilə cansьzlanmьşdьr.

By şəqilçi ilə təşəqqul edən sözlərə, **feil təsrifinə** ajid şəqilçilər ilavə olyndygy qiвi ortaklьk--**muşarəqət** *(взаимность)* mə'nasьnь verir:

Sev - iş - di, yr - yş - myş, вe - luş - du - lər, at - ьş - + acak - lar...

45.

Cə - ca, çə - ça şəqilçiləri вə'zən **sifət,** вə'zən **isim,** вə'zən də **zərf** mə'nasь ilə işlənən japma damarlar mejdana qətirirlər:

Ak+**ça**, вag+**ça**, kara+**ca** atma+**ca** tapma+**ca**, kapma+**ca**, вilmə+**cə**, ala+**ca**, qaman - **ça**, kaвak+**ca**, dalьm+**ca**, sarь+**ca**, jaşьl+**ca**, xal+**ça**, qitaв+**ca**, mən+**cə**, juzlər+**cə**, mtnlər+**cə**, turq+**çə**, rys+**ça**.

Butun вy misallarь qəzdən qeçirəcəq olyrsak, *„akça“*, *„karьnca“*, *„tapmaca“*, *„вilməcə“*... qiвi вə'zilərinin isim; *sarьca, jaşьlca...* qiвilərinin sifət, *kaвakca, „dalьmca“, məncə, rysça, turqçə...* qiвilərinin nəhvi şəqillər, cumlə parçalarь, zərf, məf'yl, mutəmmim oldyklarьnь qəruruz.

By şəqilçi *kьlça, incə, sərçə, yca, qulçə, koca...* sözlərində cansьzlanmьşdьr.

46.

Mьş - miş, myş - muş. . şəqilçiləri, həm söz dəjişdirici, feil şəqilçisi, həm də söz japьcь, damar şəqilçisi olarak işlənir. Feil şəqilçisi oldykda **zaman** və **şəxs** ifadə edər; hal вy qi, damar şəqilçisi olarak jeni sözlər mejdana qətirdiqi zaman вy məfhymlarь verməz:

*Je+**miз**, tokta+**mьз**, вit+**miз**, piş+**miз**, qərul+**muз**, dytyl+**myз**, kyryl+**myз**.*

„Kydatgy-Biliq“ də вir çok şəxslərin isimləri вy şəqilçi ilə japьlmьşdьr: *odgyrmyş, вoqdulmuş...* qiвi.

Umymijjətlə əsqidən вelə isimlərə daha zijadə rast qəlinirdi. By qun вy şəqilçi, *jemiş* qiвi вir-iqi söz çьkarьlьrsa, daha zijadə **sifət** mə'nasьnь verən sözlər mejdana qətirir.

47.

Mə - ma şəqilçiləri də həmən daima feil, hərəqət ifadə edən damarlarьn sonyna ilavə olynarak, вynlardan **şi** və **isim,** вə'zən də **sifət** mə'nasьnь verən sözlər mejdana qətirir.

*Kьzart+**ma**, çьgьrt+**ma**, dol+**ma**, вas+**ma**, jaz+ +**ma**, as+**ma**, tak+**ma**, az+**ma**, jap+**ma**, koş+**ma**, duj+**mə**, вr+**mə**, əz+**mə**, dən+**mə**, dondyr+**ma** koвyr+**ma**, kajtar+**ma**, kьzdьr+**ma**.*

Dogrydan da *dolma, kьzartma, koşma, dujmə* sözləri **isim** qiвi, kalanlarь həm sifət, həm də feil sözləri qiвi işlənilə вilir; məsələn: *takma* saç, *japma* ciddijjət, *jazma* qitaв, *ərmə* kamçь... qiвi tərqiвlərdəqi sözlər sifət jerində oldygy qiвi, *onyn jazmasь yzyn surər, səjləməsi, dəjil, вaşlamasь quç...* qiвi tərqiвlər də **hərəqət—iş** ifadə edər.

48.

in-ьn, un-yn şəqilçisi вə'zən **isim**, вə'zən **sifət** japmaga jarar. By şəqilçi artьk çok az sözlərdə qərulur:

*Jьg+**ьn**, od+**yn**, tut+**un**, ust+**un**, sat+**ьn**, ak+ +**ьn**, koş+**yn**, yz+**yn**, kal+**ьn**, əq+**in**.*

Ejni şəqilçi *ojyn, kojvn, sьgьn, jakьn, вyryn, вojyn* sözlərində cansьzlanmьşdьr; damardan ajrьlamaz. Ejni syrətlə *arşьn, kyrşyn—kyrgyşyn* (əsqi *kyrgaşьn*) sözlərində.

Qunduzun, jazьn, kьşьn sözlərindəqi **un-ьn** şəqilçilərini вynlarla karьşdьrmak dogry dejildur. By şəqilçi əsqidən daha canlь вylynan „məf'ylun-məə“ dejə вiləcəqimiz **„instrymentalis“** rolyny ifa ejəjən **in-ьn** şəqilçilərinin zamanьmьza kədər jaşajьв qələn izləridir. Orxon qitaвələrində вy şəqilçi həmən hər cəzrə, damara ilavə olyna вilirdi; məsələn: *okyn—ok ilə, saвьn söz ilə* deməq mumqun idi. By şəqilçi вizdə вir də *jajan* sözündə kalmьşdyr qi, Orxon qitaвələrindəqi şəqil *jadagьn* idi. By halda jajan **jaja olarak** mə'nasьnь ifadə edir.

49.

„**tak, tiq, tuq, tьk, tyk**“ şəqilçiləri azəri ləhcəsində ancaq bir-iqi səzdə kalmьşdьr:

*Jas-**tьk**, kol-**tyk**, jal+**tak**, kal+**tak**.*

50.

„**Ar, ər**“ şəqilçiləri əsasən səz dəjişdirici şəqilçi zaman və şəxs ifadə edən feil şəqilçisi olmakla bərabər, „**mьş**“ şəqilçisi qibi çok dəfə **sifət** və bə'zən **isim** mə'nasь verən şəqli əsaslar, japma damarlar mejdana qətirir.

*Ak+**ar**, jat+**ar**, **aç**+**ar**, jak+**ar**, dyt+**ar**, qəs+ +**ər**, qul+**ər**, **işlər**, **səjlər**...*

By səzləri: „*səjlər səzum*“, „*qulər juz*“, „*akar sy*“, qibi tərqiblərdə tədkik edərəq, bynlarь „*sy akar*“, „*juz qulər*“cumlələri ilə mukajəsə etsəq, aradaqь fərk mejdana çьkar.

Ejni syrətlə bу şəqilçilərin mənfi şəqli olan „**maz, məz**“ ilə də isimlər və sifətlər mejdana qətirilir.

Dənməz (juz), *qəlməz* (jol), *kaçmaz* (ijit), *bitməz-tuqənməz* (xəzinə).

51.

„**Jacak-jəcəq, acak-əcəq**“ şəqilçiləri də zamansьz və şəxssiz, sifət və isim japmak uçun işlədilir.

Qjələcəq, jejəcəq, içəcəq, qejəcəq, dyracak, alacak verəcəq, dejəcəq, qedəcəq, alacak.

By səzlərdən *verəcəq, alacak, qələcəq, jejəcəq* qibiləri isim oldygy qibi, *olacak* (iş) *dejəcəq* (səzum), *dyracak* (jer) səzləri də sifət rolyny ojnarlar.

52.

Çiq-cьk, cəq-cak, cyk... şəqilçiləri durlu mə'nalarla japma damarlar mejdana qətirir:

*Qjəj+**çəq**, myn+**cyk**, kьzьl+**cьk**, pal+**çьk**, çiçə(q)-**ciq**, al(t)-**cak**, alça(k)-**cьk**, o(t)-**cak**...*

„*Çiçəq*“, „*alçak*“, „*ocak*“, „*qiçiq*“ qibi səzlərdə damara japьşmьş olan bу şəqilçi tamamilə canьsьzlanmьşdyr. By şəqilçijə ajid olarak bу kajdanь kejd etməq lazьmdьr. By şəqilçi sonyndaqь və **q** ja **k** səsi bylynan damarlara ilavə olyndygy zaman, damarьn sonyndaqь **k, q** səsləri duşər.

Çiçəq; *çiçə+**ciq***; *alçak*, *alça+**cьk***; *japrak*, *japra+**cьk*** qədəq qədə+***ciq***,...

53.

Mak, məq şəqilçiləri isim və hərəqət mə'nalarьnь verən səzlər mejdana qətirilər. By şəqilçilərin ilavə olyndygy feil şəqillərini əsqi sərflərimiz, fe'lin ən bəsit şəqli sajarak, **məsdər** adlandьrmьş isələr də, mə'lym oldygy uzrə, bу fiqir dogry dejildur. Çunqu fe'lin şəqli—xarici tərəfdən, ən bəsit şəqli əmri hazir dejilən sigədə qerulur; bу şəqilçilərlə mejdana qələnlər isə, fe'lin, işin jalьnьz bir şəqlini ifadə edərlər; bundan başka, jykarьda səjlədiqimiz qibi isimlər də mejdana qətirirlər:

*Je-**məq**, əq-**məq**, et-**məq**, bil-**məq**, al-**mak**...*

54.

Sьz, siz, syz, suz şəqilçiləri də ilavə olyndyklarь bəsit damarlardan mənfi mə'na ilə sifətlər mejdana qətirirlər:

*Ygyr+**syz**, agьl+**sьz**, qəz+**suz**, jer+**siz**, baş+ +**sьz**, yc+**syz**, san+**sьz**, baxt+**sьz**, munasəbət+**siz**.*

By şəqilçinin ilavə olyndygy damarlar başka şəqilçilər də ala bilirlər, bу hal, başka şəqilçilərdə də vake olmakla barabar, xusysən **siz** şəqilçisində çok canlьdьr:

*Agьl**sьz**+lan+mьş. baş**sьz**+lьk+lar...*

IV. Feil səz japьcь şəqilçiləri.

55.

Bir çok şəqilçilər də vardьr qi, səzlərin arasьndaqь munasəbəti dejil, damarlarьn bir vəzijjətdən diqər bir vəzijjətə (məsələn: isimdən fe'lə) qeçməsini qəstərdiqi halda, jenə jalьnьz mə'nalarь nəzəri-e'tiba-

ra alьnarak, indijə kədər feil şəqilçiləri arasьnda qəstərilə qəlmişdir. Hal вy qi, вizim aldьgьmьz əsas, artьk okycymyzyn mə'lymy oldygy uzrə şəqilçiləri, mustəkil damarlar japan və ja səzlərin вir-вirinə munasəbətini ifadə edən olmak uzrə iqijə ajьrьr: Birinci kьsьm, səz japьcь şəqilçilərə ajid oldygyndan, вynlarь da, əsərimizin вy kьsmьnda qəzdən qeçirməlijiz. Byna qərə вy şəqilçilərin damara, əqsərən feil mə'nasь verməsini nəzəri-e'tiвara alarak, feil kьsmьna qeçirməq janlьş olyr. Çunqu feil şəqilçiləri səz dejişdiricilərin вir kьsmь—ejni zamanda zaman və şəxs jə'ni вir neçə səzun вir-вiri ilə olan munasəвətini ifadə edərlər. Bynynla вaraвar, feil damarlarь tə'вir etdijimiz əmri-hazirlərin də şəxs və zaman ifadə etdiqini nəzəri-e'tiвara almak mumqun dejildur. Fe'l damarlarь və ja əmri-hazirlərin вaşka feil şəqillərindən ajrьlьgь, daha zijadə xarici, şəqli tərəfdədir; joksa mə'na və məntik nəkteji-nəzərindən alacak olyrsak fe'lin zamansьz və şəxssiz halь jalьnьz sonyna **məq** və ja **mak** ilavə olynan damarlardьr qi, вynyn uçun də əsqi sərflərimiz **məsdər**, jə'ni fe'lin ən вəsit şəqli dejə kəвyl etmişdir; mə'na cihətindən dogrydan da вelədir. Laqin şəqil və sərfi cihətdən, şuвhəsiz əmri-hazir mə'nasьnь verən şəqillər daha вəsitdir; məsələn:

Başla, jat, jan, вil, qər, qəl.

56.

A, ə, şəqilçiləri isimlərdən feillər mejdana qətirirlər və artьk, turq-tatar ləhcələrində damardan, çok dəfə ajrьlmaz, jə'ni cansьzlanmьşdьr, tamamilə canlь şəqilçilər qiвi jeni səz damarlarьna ilavə olyndygy da qərulməz:

*Jaş, jaş+**a**; ojyn, ojyn+**a**, вoş, вoş+**a**, kap, kap+**a**,..*

57.

„Yk-uq", „ьk-iq" şəqilçiləri də çok az damarlarda вylynyr və jeni damarlara ilavə olynamajьr:

*Bir, ir+**iq**; qec, qec+**iq**; dar, dar+**ьk**; qəz, qəz+**uq**—(qəruq)...*

58.

„Ur, ər, ir, ar," və **„r"** şəqilçiləri çok dəfə rənq ifadə edən və sajir sifətlərdən feil damarlarь mejdana qətirməqlə вaraвar, cansьzlanmьşdьr:

*Ag, ag+**ar**; qəj, qəj+**ər**; sarь, sar+**ar**; jaş, jaş+**ar**; kara, kar+**ar**; вəl(li), вəl+**ir**; kajgь-kaj(gь)+**ır**.*

59.

„Də, da", həmən daima təklidi səslərə ilavə olynarak, feil damarlarь mejdana qətirirlər:

*Mьrьl, mьrьl+**da**; xoryl, xoryl+**da**; partьl, partьl+**da**...*

60.

Si, sь, sa, sə... şəqilçisi hər ləhcədə jalьnьz вir iqi səzdə rast qəlir:

*Sy, sy+**sa**,* ola вilsin qi, *„ak+-sa"* səzundəqi şəqilçi də вyndandьr.

61.

„Lə, -la", şəqilçiləri, hər durlu turq-tatar və əcnəвi səzlərindən feil damarlarь mejdana qətirə вilən, həmən вutun ləhcələrdə ən canlь вylynan şəqilçilərdən вirisidir:

*Baş, вaş+**la**; karşь, karşь+**la**, adьm, adьm+**la**, qəz, qəz+**lə**. hazьr, hazьr+**la**, kol, kol+**la**, вag, вag+**la**.*

By şəqilçilər, **„t, ş, n, nd"** şəqilçiləri ilə вirləşəraq murəqqəв şəqilçilər mejdana qətirirlər:

*Başla+**n**, karşьla+**з**, hazьrla+**t**, qəzlə+**з**+**dir**, tel+**lə**+**n**+**dir**, kyl+**la**+**n**+**dьr**...*

62.

„Un, yn, in, ьn, n" şəqilçisi **mutaвəət fe'li** (*вoзвратный*) mə'nasilə feil damarlarь mejdana qətirən, oldykca canlь şəqilçilərdən вirisidir:

*Sev-sev + **in**, qəz-qəz + **in**, kaç-kaç+**ьn**, sьg-sьg+**ьn**, jьg-jьg+**ьn**, qər--qər+**un**, sak-sak+**ьn**, qeç-qeç+**in**...*

Өjrən, dəprən (*tərpən*) qiвi вə'z sözlərdə вy şəqilçi вy damarlarьn artьk dilimizdən gejв olmasьndan dolajь, damarlardan ajrьlamaz. Ejni syrətlə *sən, jan, вəjən, dən, kon, kan* sözlərində вy **n** şəqilçisinin вylynmasь mumqun isə də, mustəkil və iвtidaji damarlarь gejв oldygyndan, вy şəqilçini ajьrьв çьkarmak mumqun dejildir.

63.

„**Ş, uş, yş, ьş, iş**“ şəqilçiləri damarlarьn sonyna ilavə olynarak, sifət mə'nasilə sözlər mejdana qətirdiyi qiвi (44-cu paragraf) feil damarlarьnьn axьrьna ilavə olynarak, japma feil damarlarь mejdana qətirir. Bynlarь вir-вirindən ancak mə'na e'tiвarilə ajьrmak mumqundur. By şəqilçilər, feil damarlarь mejdana qətirdiqləri zaman fe'lə verdiqləri mə'na **muşarəqət** (*взаимность*)dir:

Bak-вak+ɨз, səjlə-səjlə+з, вyr-вyr+yз, qul-qul+uз, çəq-çəqi+iз.

Danьş, çalьş, alьş, jetiş, japьş, dalaş...qiвi sözlərdə вy şəqilçi sözə verdiqi mə'na rənqini, fərkini gejв etmişdir, jə'ni вy feillərdə artьk, **muşarəqət** mə'nasь jokdyr.

64.

Cəвr və əmr mə'nasьnь ifadə edən feil damarlarь (*factitif-causatif, понудительн.*)durlu şəqilçilər vasitəsilə japьlьr:

a) „ɨur-tyr, tir-tьr, dur-dyr, dir-dьr“; вy şəqilçilər umymijjətlə samitə ilə вitən вir həcalь və ja çok həcalь damarlardan sonra qəlir. Jalьnьz çok həcalьlarda **l, r,** samitələri ilə вitən damarlar вyndan mustəsnadьr:

Je+dir, sən+dur, өl+dur, sev+dir, sevin+dir, вyr+dyr, kьr+dɨr, jap+dɨr, kazan+dɨr, karьş+tɨr, jakьnlaş+tɨr, as+tɨr, kys+tyr.

Kalk sözunə **dьr** şəqilçisi ilavə olyndykdan sonra, damarьn sonyndaqь **k** səsi duşər: *kal-dɨr.* Ejni syrətlə *qəl* damarьna **dir** və ja **tir** şəqilçisi ilavə olyndygy zaman damarьn sonyndaqь **l** səsi duşər. *Qəlqətir* (*qəltir* jerinə); necə qi, вə'z şivələrdə „**өldur**“ jerinə „*ө+tur*“ dejilir.

b) t şəqilçisi, **r,** jymyşak və kalьn **l** səsləri ilə və umymijjətlə sajitə ilə вitən çok həcalь damarlardan sonra ilavə olynyr:

Anla+t, dara+t, qөstər+t, өldur+t, əqsil+t, agla+t, səjlə+t, yfal+t, çokal+t.

c) Ur, yr, ir, ьr, əqsərja **g, t, ş, ç** səsləri ilə вitən вir həcalь damarlarьn sonyna ilavə olynyr:

lç+ir, şiş+ir, piş+ir, dog+yr. yç+yr, jat+ɨr, вat+ɨr, вit+ir, aş+ɨr, taş—ɨr. kaç+ɨr. şaş+ɨr...

Azəri ləhcəsində вy şəqil az işlənir.

ç) Ər, ar; вy şəqilçilər çok az damarlara ilavə olynyr: *çьk+ar, kop+ar, qet-qed+ər...* Azəri ləhcəsində вy şəqil nadirdir.

d) Ut, yt, it, ьt, вyndan əvvəlqi şəqilçi qiвi çok az sözlərdən sonra qəlir və denilə вilir qi, əqsərja „**k**“ və ja „**g**“ ilə вitən damarlarьn sonyna qəlir:

Ak+ɨt, urq+ut, dag+ɨt, kork+yt.

By maddələrdən okycy, **dьr, t, ar** şəqilçilərinin вir-вiri arkasьndan qələ вiləcəqini qərmuşdur. Ejni syrətlə **dьr** şəqilçisi **muşarəqət** şəqilçisi **ş** və **mutavəət** şəqilçisi **n** dən sonra da qələ вilir:

Jap+dьr+t, өl+dur+t, an+laş+dьr+t, səj+lən+dir+t, çьk+ar-t-dьr, kaç+ьr+t+dьr, ak+ɨt+dьr, dag+ɨt+dьr...

65.

Sərflərimizdən „**məchyl**“ (*страдательный—passif*) adь ilə mə'lym olan feil damarlarьnь mejdana qətirməq uçun də xusysi şəqilçilər işlənir:

a) Umymijjətlə вy cur feil damarlarь jymyşak və katь **l** dən вaşka samitələrlə вitən damarlardan sonra ilavə olynən **ul, yl, il, ьl** şəqilçiləri vasitəsilə japьlьr:

Jak+ɨl, sar+ɨl, sat+ɨl, təq+ul, əj+il, вiç+il, qeç+il, dyr+yl...

b) Un, yn, in, ьn, n şəqilçiləri sajitə ilə və ja **l** səsilə вitən damarlardan sonra işlənir.

Dara+n, jara+n, oky+n, вyl+yn, sal+ɨn, al+ɨn, qөr+un.

By şəqildəqi feil damarlarь ejni zamanda həm mutavəət, həm də məchyl mə'nalarьnь ifadə edərlər.

Ixtar. Sajitə ilə вitən feil damarlarьnda karьşьklьga jer verməməq uçun həm **a**, həm də **b** paragraflarьnda qəstərdiqimiz şəqilçilər вirdən işlədilir.

Je+j(n)+il, ara+n+ɣl, istə+n+il, okу+n+ +yl, de+j(n)+il, səjlə+n+il, вəqlə+n+il...

Bə'zi damarlarda məchyl damarlar şəqilçisi **l** artьk cansьzlanmьşdьr:

Janьl, dagьl, qiçil.

By damarlardan şəqilçiləri ajьrmak kaвil dejildir; çunqu вə'zilərində вy qun tamamilə işlənməjən damarlar, və ja sifət mə'nasь verən, jə'ni feil damarь olmajan sözlər əldə edilir.

66.

Butun feil şəqilçilərindən təşqil olynan japma feil damarlarьna, mənfi mə'na verən **mə-ma** şəqilçiləri ilavə olyna вilir. Bəsit damarlara nə qiвi və nə kədər şəqilçi ilävə olynyrsa-olynsyn, вy şəqilçilər, mənfi şəqilçiləri, damarьn ən sonyna ilavə olynyr və vyrgy вy son şəqilçinin, jə'ni **mə-ma**-nьn ustundə вylynmajьв, вyndan əvvəlqi həcanьn ustundə вylynyr:

Sə+n+dur+mə, çalьş+dɣr+ma, qəl+mə...

By вəsit şəqilçinin jerinə murəqqəв şəqilçi olan **„ama“,„əmə“ „jama“,„jəmə“** şəqilçiləri qələ вilir. By şəqilçilərin sözə verdiqi mə'na „ədəmi-imqan“, „ədəmiiktidar“ sözləri ilə ifadə olyna вilir:

Qəl+əmə, çalьş+ama, jaz+ama, qər+əmə, ojna+jama qizlə+jəmə.

By şəqilçi, azəri ləhcəsində ancak вə'zi osmanlь cərəjanьnь dytan ədiвlərin dilində işlənir.

67.

Saj adlarь ifadə edən sözlərdən rutвə, dərəcə və вəlmə, pajlama, təksim ifadə edən sözləri təşqil etməq uçun ajrь şəqilçilər işlənir; вynyn uçun вy paragrafьmьzda saj adlarь uzərində ajrьca dyrmalьjьz.

Adi sajlar:

1. *Bir, iqi, uç, dərt, вeş, altь, jeddi, səqqiz, dokkyz.*

2. *On, ijirmi, otyz, kьrk, əlli, altmьş, jetmiş, səqsən, doksan.*

3. *Juz, min* (вin) *on min,* (əsqidən: tumən), *iuzmin, miljon, miljard.*

Bynlardan *səqqiz* dən *doksan* a kəkər olan saj sözlərinin murəqqəв oldygyna şuвhə jokdyr. Laqin вynlarьn cumləsində, muvəffəkijjətli syrətdə, вy murəqqəв sözləri tərqiв edən parçalarь ajьrmak mumqun dejildir. Jalьnьz *doksan, səqsən* sözlərinin *dokkyz+on, səqqiz-on* qiвi parçalardan вirləşiв mejdana qəldiqi mə'lymdyr. Bynynla вarabar kalan saj adlarьnьn təhlili xusysynda da Şot, Ramsted, Ostroymof və вy sətirləri jazan tərəfindən az-çok muvəffəkijjətli təcriвələr japьlmьşdьr qi, вynlarьn təhlili вy əsərimizin çərçivəsi dəxilinə qirmədiqindən, marak edən okycyny muhərririn „Turq-tatar lisanijjatьna mədxəl“ adlь əsərinə qəndərə вiliriz.

Byrada jalьnьz вyny da kejd edəlim qi, *jeddi, juz* qiвi вə'z saj sözlərinin ari, farsi *„sada“*, *„həft“* sözlərindən qəlməsi, вyna qərə də əcnəвi iktiвaslardan olmasь çok məhtəməldir. By sözlərə *çok, az, hamь, jarьm, kaç* sözlərini də ilavə edə вiliriz.

Jykarьda da səjlədiqimiz qiвi, saj ədədlərinə maxsys вə'z şəqilçilər vardьr:

a) ***Yncy-uncu, ɣncɣ-inci, ncy-ncu, ncɣ, nci....*** şəqilçisi adi saj sözlərinə və mə'naca saj sözlərinə jakьn olan damarlarьn axьrьna ilavə olynyr. Iqi saj adьndan murəqqəв olan sözlərdə sonyncy sözun axьrьna ilavə olynyr:

*Bir+**inci**, uç+**uncu**, вeş+**inci**, dokkyz-**yncy**, on вeş+**inci**, min dokkyz juz ijirmi jeddi+**inci**, əvvəl+ +**inci**, orta-**ncɣ**, axьr-**ɣncɣ**...*

Bə'zən вy şəqilçinin вaşьndaqь *n* səsi *m* səsinə çevrilir: *Bir+**imci**, əvvəl+**imci**...*

Bəz jerlərdə *„**inci**...“* dən sonra *„**im**“*də artьrьlьr: *Bir-**im**-inci, вeş-**im**-inci...*

b) Bəluşdurmə, tevzi' mə'nasьnь ifadə edən saj adlarь mejdana qətirməq uçun вynlarьn sonyna, əqər

damar samitə ilə bitirsə, **ər, ar**, sajitə ilə bitirsə, **şər. şar** şəqilçiləri ilavə olynyr:

1. *Bir+**ər**, uç+**ər**, beş+**ər**, otyz+**ar**...*

2. *Iqi+**zər**, jeddi+**zər**, altь+**zar**, ijirmi+**zər**...*

Bynlardan başka *az* sözündən *„az+**ar**“* və ja bynyn təqrarilə *azar-azar*, *kaç* dan *kaç+**ar**, jarьm* dan *jarьm+**zar*** (hal by qi, kajda ilə *jarьm+**ar*** olmak lazьm idi, byrada başka *şar-şər* ilə bitən saj sözlərinin tə'sirini və ja analoзi hadisəsini qərməq mumqundur) olyr.

Birinci şəqilçidən ajrь olarak, by bөluşdurmə şəqilçisi, murəqqəb saj sözlərində hər sözdən sonra təqrar olynyr: məsələn:

Bezər, min altьzar, juz otyzar....

Laqin murəqqəb olmakla barabar, iqi saj adьndan ibarət olan sözlərdə jalьnьz sonyncy sözün sonyna ilavə olynyr:

*On uç+**ər**, juz beş+**ər**, min altь+**zar**...*

V. Cansьzlanmьş şəqilçilər.

68.

Qələn nəsil, qeçən nəsil qibi söjləmədiqindən, umymijjətlə dildə oldygy qibi, dilin muxtəlif parçalarьnda, by cumlədən şəqilçilərdə də hər devrdə bir çok dəjişmələr olyr. By dəjişmələri umymijjətlə uç nөktədə xulasə etməq kabildir:

1) Bir çok damarlar və şəqilçilər tamamilə ynydylyr, iste'maldan çьkьr. Əsqi turq şairlərinin, ədiblərinin əsərlərini qөzdən qeçirdiqimiz zaman, by qun artьk işlənməjən bir çok damar və şəqilçilərə rast qəliriz. Bynlara **əsqirmiş sөzlər** dejilir;

2) Bə'z sözlər və şəqilçilər daha işlənməqlə barabar, mə'nalarьnь itirmişlər. By hal daha çok şəqilçilərlə vake' olyr. By cur şəqilçilər, daha dildə işlənməməqlə barabar, əsqi vəzifə və rollarьnь itirmişlər. By qun söjləjən adamlar, bynlarьn, sözün əsil damarьndan olmajьb, vaktilə damardan kolajca ajrьla bilən şəqilçilər oldygynyn fərkinə varmazlar. By cur şəqilçilərə **cansьz**, və ja **cansьzlanmьş** dejiriz.

Jykarьdaqь paragraflarьmьzda, okycy qərəq damarlarьn, qərəqsə şəqilçilərin cansьzlanmasьna bir çok misallar tapa bilər. Byrada jalьnьz bir neçəsini qөstərməqlə qifajət edəcəjiz:

*Jak+**ьn**, jok+**yz**, il+**an**, kyl+**ak**...*

By sözlərdən ajьrdьgьmьz şəqilçilər by qun də qərəq umymijjətlə turq-tatar ləhcələrində, qərəqsə azəri ləhcəsində canlь olmakla barabar *jok, jьl, kyl* (eşitməq) sözləri lugətimizdən, canlь söz olarak, çьkmьşdьr; bynyn uçun bynlardan şəqilçiləri ajьrmak kabil dejildir.

By şө'bənin jykarьdaqь paragraflarьndan birisində (21) söjlədiqimiz qibi damar və ja şəqilçinin canlь və ja cansьz oldygyny anlamak uçun iqi şərt vardyr:

1) Ejni şəqilçinin başka damarlara ilavə olyna bilməsi.

2) Ejni damarьn başka şəqilçilər ala bilməsi.

Hal by qi, bəhs etməqdə oldygymyz damarlar başka şəqilçiləri alamazlar. Bynlardan ajьrdьgьmьz şəqilçilər isə, başka damarlara da ilavə olyna bilirlər. Byradan çьkan nəticə bydyr qi, jykarьda qətirdiqimiz misallarda damarlar cansьz oldygy halda, şəqilçilər canlьdьr. Cansьz şəqilçilərə misalь, okycy, aşagьdaqь paragraflarda, daha mufəssəl syrətdə qərəcəqindən, bynlardan imdiliq bəhs etməjə hacət qөrməjiriz.

69.

Ru-ry, ri-rь, rə-ra şəqilçisi denilə bilir qi, azəri ləhcəsində tamamilə cansьzlanmьşdьr:

Qjeri, ilәri, içəri, arь, bəri, jykarь...

Hal by qi, by şəqilçi əsqi turqcədə (məsələn Orxon qitabələrində) çok artьk canlь olyb, jalьnьz cihət ifadə edən sözlərə dejil, həmən butun sözlərə qələbilirdi; by qitabələrdən ejni syrətlə şəqilçinin əsqi şəqlini də tə'jin edə biliriz. Məsələn:

„Qjeri, qeri-karь, garь, qeru-gary“; *ilqəru* (iləri), *ortysьnary* (ortasьna), *jerqəru* (jerə), *ogyzgary* (ogyza)

By qunqu ləhcələrdə və ʙy cumlədən azəri ləhcəsində ʙy şəqilçi ancak cihət, tərəf ifadə edən sözlərin axьrьnda kalmьşdьr:

*Iç-**əri**, jyk-**arь**, ʙəri, iləri, qeri, ʙyra, şyra, ora, nərə, hara.*

Azəri ləhcəsində, mukəddəməmizdə də səjlədiqimiz qiʙi, ancak *dьşkarь* sözündə əsqi şəqli qəruruz, ʙy sözu ʙy qun daha canlь ʙylynan şəqilçilərimizlə; *dьş+a* syrətində tərcumə edə ʙiliriz. Necə qi, *içəri, iləri* sözləri, ʙy qun ʙelə ʙə'zi şivələrdə *il+**qəri**, iç+**qəri*** şəqlində ʙylynmakdadьr.

Şyra, ʙyra qiʙi sözləri ʙə'z sərflərimizin *ʙy jer, şy jer* qiʙi sözlərdən murəqqəb olarak izah etmələri, dilimizin tarixinə aşna olmamakdan iləri qəlir: *hara, nərə* qiʙi sözlərdə, ʙy şəqilçinin əsqi mə'nasьnь dyjmak mumqundur. Necə qi, azəri ləhcəsində də:

Dьşkarь çьk. Hara qedirsən? (nərəjə qedirsən), *İçəri qir!*

Deməq olar qi, ʙy syrətlə ʙy şəqilçilər əsqi rollarьnda və mə'nalarьnda işlənmiş deməqdir. Laqin *haraja, nərəjə, içərijə* qiʙi şəqillərdə ʙy şəqilçi, tamamilə cansьzlanmьş və jeni şəqilçi ilə təqrar olynmyş olyr, jə'ni tə'ʙir cajizsə *içərijə.... iç-ə-ə* deməq olyr.

70.

Səq-sak, şəqilçiləri də artьk cansьzlanmьşdьr. By şəqilçilərlə japьlan sözlər ləhcələrimizdə artьk ʙəsit damarlar qiʙi işlənməqdədir:

*Kyr+**sak*** (karьn+sak?), *sarьm+**sak**, ʙagьr+**sak**, **dyt+sak*** (dystak) *juq+**səq**....*

Bə'z Siʙir və Altaj turq ləhcələrində ʙy şəqilçi hənyz canlьdьr.

71.

„Kayl-gayl, yl-ul, vyl-vul...“ şəqilçisi də artьk azəri ləhcəsində cansьzlanmьş və gejʙ olmyşdyr; jalьnьz *karayl* (karakyl), *kьrgayl...* qiʙi ʙə'z sözlərdə ʙy şəqilçini qərməq mumqundur. Hal ʙy qi, əsqidən ʙy

şəqilçi, çok canlь idi. Daha XIV, XV əsrlərdə ʙir çok devlət mə'myrlarьnьn unvan və adlarьnda ʙy şəqilçinin rol ojnadьgьnь qəruruz:

Bykayl, tytkayl, jasayl...

72.

At, ut, yt, ьt-it, t şəqilçiləri də ʙir-iqi söz mustəsna olmak uzrə, istehsaldan çьkmьş və cansьzlanmьşdьr:

*kyry+**t**, qeç+**it**, ij+**it**, jogyr+**t**, ʘj+**ut**, jyr+**t**, ʒe+ʃeʁ*

Umymijjətlə azəri ləhcəsinin əsqi halьna ajid kijmətli materjallar ilə doly olan „كتاب دەدە قورقود“ da *ʙin+**et**, juqle+**t**, qij+**it**...* qiʙi sözlərdə ʙy şəqilçinin daha çok canlь oldygyny qəruruz.

73.

Səl, sal, syl şəqilçisi də ejni syrətlə cansьzdьr:

*Jok+**syl**, kym+**sal**...*

*Sьgьr+**çьn**, qəjər+**çin**, ʙildir+**çin**, dar+**çьn*** sözlərindəqi *„çin“ „çьn“* və *„kyryl+**taj**“* sözundəqi **„taj“** şəqilçiləri cansьzlardandьr.

Şəqilçilər uzərində təhlil.

Səsləri və damarlarь ʙəlləmiş olan tələʙələrə şəqilçilər hakkьnda mə'lymat verməq lazьm qələcəqdir. By xusysda ʙy qiʙi ʙir plan təqlif olyna ʙilir:

1. Şəqilçilər və onlarьn damarlardan ajrьlmasьndaqь kajdalar.

2. Bir və ja ʙir çok şəqilçi ala ʙilən damarlar.

3. Söz japьcь şəqilçilərin roly və əhəmijjəti.

4. Şəqilçili sözlərdə vyrgy məsələsi.

5. Damarlardan ajrьlmajan (cansьzlanmьş) şəqilçilər.

Cansьz şəqilçilər munasəʙətilə dillərin, ʙyrda turq dilinin əmru hakkьnda muxtəsər mə'lymat verilə ʙilər. Ejni zamanda məqtəʙlərdə ʙy şəqilçilərin cədvəlləri japьla ʙilər.

VI. Söz dəjişdirici şəqilçilər—словоизменительные

(Umymilər)

74.

Söz dəjişdirici şəqilçilərlə söz japыcылar arasыnda həm mə'na, həm də şəqil cihətindən вylynan fərk, jykarыdaqы paragraflarыmыzda (17, 18, 19) qərəqi kədər izah olynmyş idi; вyrada вir səzlə təqrar edəcəq olsak, mə'naca söz japыcылarын sözun mə'nasыnы dəjişdirməsi, daha dogrysy səzə jeni вir mə'na, вusвutun вaşka вir məfhym və mevzy' verməsinə karşыlыk, söz dəjişdiricilər sözun mə'nasыnы, вy şəqildə dəjişdirəməjirlər. Şəqli cihətdən söz japыcылar japma və murəqqəв damarlar mejdana qətirdiqləri halda söz dəjişdiricilər вy damarlarы və ja вy damarlarын təşqil etdiqi söz gryplarыnы вir вiriləri ilə вaglajыrlar; вyndan вaşka söz dəjişdiricilər, söz japыcылardan sonra damara ilavə olyna вilirlər; вaşka səzlə dejəcəq olyrsak, вirinci **damar** və ja **əsasын** sony iqincinin вaş həcasы ilə dogrydan-dogryja təmasda вylynyrlar. Bynyn uçun söz dəjişdiricilərə **nəhvi şəqilçilər** deməq də mumqundur.

75.

Söz dəjişdiriciləri iqi вəjuq kыsma ajыrmak mumqundur; вirinci kыsым, həm feil, həm də isim, və ja sifət mə'nasыnda işlənən вutun səzlər uçun umymi olanlar, iqinci kыsым isə, jalыnыz feillərə maxsys şəqilçilərdir.

76.

Umymi söz dəjişdirici şəqilçilərdən вiri **lər·lar** şəqilçiləridir. By şəqilçi mə'na e'tiвarilə „**cəm'-çoklyk**" mə'nasыnы ifadə edər:

Yşak+lar, joldaş+lar, вiz+lər, qun+lər, вir++lər, on+lar, jazdы+lar, jazan+lar, qim+lər, qərsun+lər...

By misallardan da qərulduqu qiвi, вy şəqilçi həmən вutun səzlərə ilavə olyna вilir. Başka ləhcələrdə, xusysən jakyt-Altaj, kazak-kыrkыz ləhcələrində, вy şəqilçi səslər yjyşmasы kanynyna таве olarak, вir çok şəqillər ala вilirsə də, azəricədə jalыnыz jykarыda qəstərdiqimiz iqi şəqildə işlənir.

Azəri ləhcəsi, danыşыk dilində, canlы dildə вy şəqilçinin вirinci səsi **l** вə'zən ondan əvvəl qələn səs tərəfindən dəjişdirilir. By hal, əqsərja **t, d, z...** səslərindən sonra vake olyr:

At-tar, kыz-dar...

Ixtar: Umymijjətlə turq ləhcələrində oldygy qiвi, azəricədə də hər cəm' mə'nasы olan jerdə, cəm' şəqilçisini işlətməq lazым qəlməz. Byny xusysən saj adlarыndan sonra qələn səzlər və feillər uçun səjləjə вiliriz; hal вy qi. Hind-Avropa və sami dillərində, mə'lym oldygy uzrə, вy hallarda səzlər mutləka cəm' şəqilçisi ilə вaraвar işlənir. By syrətlə вy hal, turq-tatar dillərinin, oldykca muhum xusysijjətlərindən вirisidir:

Juz nəfər, min parça, on qitaв, вeş вarmak, uç qun qeçdi (qeçdilər?), *yşaklar okyjyr...*

77.

Turqcədə şəxslərə ajid olyв, sərflərimizdə **zəmir** adlanan səzlərdə, Hindi-Avropa dillərindən, məsələn ryscadan, ajrы olarak səzlərin sonyna ilavə olyndygy zaman, şəqilçi, xidmətini qərurlər; jə'ni damardan ajrы olarak, mustəkil mə'naja maliq dejildirlər; вynlar da mufrəd və cəm' şəqillərinə maxsys olmak uzrə, altы şəqilçidir:

1) im, ым, um, ym, m;
2) in, ын, un, yn, n;
3) i, ы, u, y, si, sы, su, sy (sajitələrdən sonra);
4) imiz, ымыz, umuz, ymyz, miz, mыz, muz, myz;
5) iniz, ыныz, unuz, ynyz, niz, nыz, nuz, nyz;
6) ləri, larы.

I - cədvəl.

Mucərrəd	—	əl	kylak	dədə	вава	sy
Mufrəd	1 ş	əl-**im**	kylag-**ьm**	dədə-**m**	вава-**m**	sy-**jym**
	2 „	əl-**in**	kylag-**ьn**	dədə-**n**	вава-**n**	sy-**jyn**
	3 „	əl-**i**	kylag-**ь**	dədə-**si**	вава-**sь**	sy-**jy**
Cəm'	1 „	əl-**imiz**	kylag-**ьmьz**	dədə-**miz**	вава-**mьz**	sy-**jymyz**
	2 „	əl-**iniz**	kylag-**ьnьz**	dədə-**niz**	вава-**nьz**	sy-**jynyz**
	3 „	əl-**ləri**	kylag-**larь**	dədə-**lər**	вава-**larь**	sy-**larь**

78.

By cədvəl qəzdən qeçirilsə, əsas e'tibarilə cəm'i-gajib şəqilçisi ilə, „**mufrədi-gajib**“ şəqilçisi, və ja baş-ka tə'birlə dejəcəq olsak, uçuncu şəxs şəqilçiləri arasьnda fərk olmadьgь qərulur; hər iqisi də **i** və ja **ь**-dan ibarətdir; jalьnьz cəm' halьnda, təbii olarak: **lər, lar** ilavə olynyr.

Sajitə ilə bitən damarlardan sonra (вава-dədə) şəqilçi: **m, n, si-sь-sy, miz-mьz-muz-myz, niz-nьz-nuz-nyz, i-ь,** şəqlini alьr.

Samitə ilə bitənlərdən sonra (kylak-əl) **im-ьm-um ym, in-ьn-un-yn,...** və iləx. olyr.

Bynlardan: sonynda **t, q, k, ç,** qibi „sagьr samitə“lər bylynanlarь, sonlarьna by zəmir şəqilçiləri ilavə olyndykda, „sədalь samitəjə“ qeçirlər: *kylak-kylagьm, inəq-inəqim, ijit-ijidi, agac-agacь....* və iləx...

Cənyв şivələrində by „**g**“ səsi jerinə çok dəfə (**j**) eşidilir, məsələn: *dajajьm, kylajьm,* və ja tamamilə duşəraq, „**k**“ və ja „**g**“-dan əvvəlqi „**a**“ səsi yzanьr; məsələn: „*ajam*“, „*dajaьm*“, „*kylaьm*“ olyr.

79.

Sajitə ilə bitən damarlarьn uçuncu şəxsdə sonlarьna „**i, ь, u, y**“ jerinə „**si, sь, su, sy**“ qəldiqini səjlədiq. Hal by qi, bir çok samitə ilə bitən səzlərdə də „**si, sь, su, sy**“ şəqilçilərinə rast qəliriz:

Həp=*həp*+***isi***, və ja *həp*+***si***; çok=*çok*+***sy***, *çok*+*+**ysy**;*han*+***sь***; *bir*+***isi***; qim=*qim-si*, *qim*+***isi***.

Byrada iqi səbəb qəstərməq mumqundur:

1) Bynyn qibi səzlərdən bə'zlərində, əsqi şəqillərində bylynan son sajitənin tə'siri kalmьşdьr; məsələn *han* əsqi: *kany, hanqi* (və byradan *hanqisi*), necə qi, Şimal şivələrində *kajsь* şəqli də „*kajy*“ „*kajysy*“ şəqlindən qəlmişdur.

2) Bə'zlərində isə, „**i**“ şəqilçisi bir nev' cansьzlanarak, damara japьşmьş və by syrətlə səjləjənin zehnində sajitə ilə bitən bir damar qibi kəbyl olynarak, „**si, sь, su, sy**“ şəqilçisi ilavə olynmyşdyr; byrada analoзinin tə'sirini də ynytmamak lazьm qəlir.

Qimi+***si***, *biri*+***si***, *çoky*+***sy***...

qibi səzlər by kəbildəndir. By syrətlə ejni şəqilçi təqrar oynmyşdyr. Jykarьda qəstərdiqimiz qibi (69-cy paragraf) by hal „*içəri*+*jə, iləri*+*jə*„ şəqillərində də vake olmyşdyr.

Iste'malca, *qimi, çoky, biri...* ilə *qimisi, çokysy, birisi...* arasьnda fərk vardьr.

80.

Sy səzundən *sy*+***jy***, *sy*+***jym***... qibi şəqillərin təraməsi məsələsinə qələcəq olyrsak, byrada „**sy**“ səzunun əsqi şəqli olan „**syb**“ səzunu xatьrlamak lazьmdьr. Mə'lym oldygy uzrə, əsqi tuqcədə bylynan baş, orta və son „**b**“ səsləri „**v**“ səsinə qeçmişdir:

Saв=sav, aв=av, eв=ev, jaваş=javaş, вar-var...

Necə qi, *syв=syv* şəqlini, Şimal ləhcələrinin bir çokynda tapьrьz; byndan başka Cənyв ləhcələrində də „**savyk, sovyk**“ səzlərini tapmamьz by dəjişmənin cənyв ləhcələrində də bylyndygyny qəstərir. Laqin by sonyncylarda ejni „**sojyk**“ səzunə rast qəldiqimiz qibi, ejni zamanda, „**syj**“ səzunu tapьrьz. Necə qi, əsqi „**eb**“ səzu Cənyвda „**ev, ov,**“ şəqlini verdiqi halda, Şimalda „**oj, uj,**“ şəqlini vermişdir. Butun bynlardan çьkan nəticə bydyr qi, sərflərimizdə, „**şazz**“, „mustəsna“ olarak qəstərilən by şəqildə dilimizin təqamul və tarixi nəzəri-e'tibara alьndьgь təkdirdə heç bir durlu kajdadan tьş şej jokdyr və əsas e'tibarilə, damara

ajid olan „**j**“ səsi şəqilçijə japьşmьşdьr. By mustəsnalarь, izah edərqən muəllim, umymijjətlə sərfçi və okycy вy cihətləri daima qəz ənundə dytmalьdьr.

81.

Ejni zəmir şəqilçiləri вir az вaşka şəqildə, hərəqət ifadə edən sözlərə ilavə olynyr; hərəqət ifadə etməsə də, cumlədə *xəвər* (*predicate*) jerini dytan sözlərin axьrьna da ejni şəqilçilər qəlir. Bynlardan вirinci və iqinci şəxslərə ajid olanlar mustəkil şəxs zəmirlərindən mejdana qəlmişlərdir. Uçuncu şəxsə, вə'zən **dir, dьr, dur, dyr,** şəqilçisi ilavə olynyr qi, вy da əsqi mustəkil **dyryr** (dyrmak) dan mejdana qəlmişdir.

By şəqilçilər samitə ilə вitən damarlardan sonra вy şəqildə olyr:

1. *im, ьm, um, ym*; **2**. *siп, sьn, sun, syn;* **3.** *dir, dьr, dur, dyr...*

1. *iz, ьz, uz, yz* (*iq, ьk, uq, yk*); **2**. *siniz, sьnьz, sunuz, synyz...* **3**. *dirlər, dьrlar...*

Sajitə ilə bitən damarlardan sonra:

1. *jim, jьm, jum, jym;*

1. *jiz, jьz, juz, jyz, jiq, jьk, juq, jyk...*

Kalan şəxslər, jykarьdaqь samitələrdən sonraqь şəqilçiləri alьrlar.

II-cədvəl.

			Şəxsi zəmirlər	xəвər (predikat)	şəqilçi ər
Mufrəd	1	şəxs	вən mən	qəzəl-**im, əm**	вaвa-**jьm-jam**
	2	„	sən	qəzəl-**sin, sən**	вaвa-**sьn-san**
	3	„	o	qəzəl-**dir**	вaвa-**dьr.**
Cəm'	1	şəxs	вiz	qəzəl-**iz, iq**	вaвa-**jьz, jьk**
	2	„	siz	qəzəl-**siniz**	вaвa-**sьnьz**
	3	„	olar	qəzəl-**dirlər**	вaвa-**dьrlar**

82.

Byndan əvvəlqi (§ 77) cədvəldə вəhs etdiqi miz şəqilçilərdən вynlarьn вir fərki daha vyrgydadьr. Birinci cədvəldəqi şəqilçilərdə vyrgy вylyndygy

halda, iqinci cədvəldəqilərdə **vyrgy вylynmaz. Bynlarьn** ilavə olyndygy damarьn son həcasьndadьr; məsələn:

Qəzəlim=qəzələm, muəllimim=muəlliməm.

By sözlərdəqi vyrgylar mukajəsə edildiqi zaman fərk mejdana çьkar. By cihət jalьnьz mufrədin вirinci şəxsi uçun muhumdur. Sajitə ilə вitən damarlarda və samitəli damarlarьn вaşka şəqillərində, şəqilçilər ajrь oldygyndan, vyrgynyn damarьn son həcasьnda olmasьnьn iqinci dərəcədə əhəmijjəti vardьr.

83.

Azəri ləhcəsində, jykarьdaqь cədvəldə də işarət etdiqimiz qiвi, samitə ilə вitən damarlara ilavə olynan şəqilçilərin hər uç şəxsində (*əm-am, sən-san, iq-ьk*) sajitə ilə вitən damarlar şəqilçilərində „*jəm-jam, sьn-san, jiq, jьk* (*jьx*)“ xusysijjət vardьr. Bynynla вarавar, cədvəldə damara jakьn jazьlanlar da işlədilir.

Xəstəjəm, xəstəsən, xəstəjiq.
Qəncəlijəm, qəncəlisən, qəncəlijiq...

Bə'zi turq ləhcələrində, məsələn Kazan tatarcasьnda, вy şəqilçilərin jerinə mustəkil şəxs zəmirləri işlədilir:

*Вaвa+**min**, вaвa+**sin**, вaвa+**вiz**, вaвa+**siz**.*

84.

By şəqilçiləri alan sözlərin mənfi şəqilləri **dejil** sözunun ilavəsilə japьlьr, şəqilçilər də вy sözun axьrьna qəlir:

Qəzəl *dejiləm*, qəzəl *dejilsən*, qəzəl *dejildir*.

85.

Hər iqi nev' şəqilçi (mulqi zəmir—вirinci cədvəl, xəвər—iqinci cədvəl) dən əvvəl cəm' şəqilçisi olan ***lar-lər*** qələ вilir:

1. *Kylak-**lar**-ьn, kylak-**lar**-ьmьz...*

2. *Jazan-**lar**-ьz.*

Laqin mulqi zəmirlərdən sonra diqər səz dəjişdirici şəqilçilər (əsqi tə'вirlə əhvali-isim ədatlarь) qələ вildiqi halda iqincilərdən sonra qələməz; məsələn;

Evimiz-dən, вaвamьz-a, kylagьm-da.

By syrətlə mulqi zəmirlər şəqilçilərinin ilavə olyndygy səzlərin sxemasь, (taslagь) вy şəqildə olyr:

Damar+вir (və ja вir çok) səz japьcь şəqilçi+cəm' şəqilçisi+zəmir şəqilçisi+səz dəjişdirici. Məsələn:

Qəz (damar)+*luq* (səz japьcь)+*lər* (cəm')+im (zəmir)+*dən* (səz dəjişdirici)=*qəzluqlərimdən.*

86.

Səz dəjişdirici şəqilçilərin ən muhum kьsmь indijə kədər jazьlan sərflərimizdə **əhvali-isim ədatlarь** adlanьrdь. Ryslar вy şəqilçilərin rolyna *„склонение"* fransьzlar *„declinaison"* dejirlər; вizim вy səzlərə karşьlьk feillərə də tə'mim olynmak uzrə jalьnьz **təsrif** tə'вirimiz vardьr.

By cur şəqilçilərin ən вəjuq xidməti, səzləri, cumlələri вir-вirinə вaglamak və вy sajədə onlarьn вir-вirinə olan munasəвətlərini qəstərməqdir.

Turqcədə вutun isimlər və feildən tərəjən səzlər вy şəqilçiləri kəвyl edərlər.

87.

Təsrif şəqilçilərini havi olmajan isim, səz **mucərrəd** adlanьr qi, rysларn *„именительн."* latьnlarьn və həmən вutun Avropa sərflərinin *„nominativ"* və jaxyd *„nominativus"*—yna mukaвildir; məsələn:

Jer dənur, kьş qəlir, yşak tənвəldir... qiвi.

Bynynla вaraвar hər təsrif şəqilçisini havi olmajan səzu mucərrəd halьnda fərz etməq dogry olmaz, Bə'zən **„məfylunbeh"** dediqimiz (*accusativus, винительн.*), və ja **muzafun ileh** (*genitivus, родительн.*) jerində də вelə şəqilçisiz səzlər ola вilir:

1. *Adam sojdylar, kojyn qəsdilər, jol qəstərdilər.*
2. *At kyjrygy, can jeri, qəz вəвəqi, tulqu jatagь*

88.

Turqcədə вaşlьca вeş **hal**-حال (cas, *падеж*) vardьr, **muzafun ileh**-مضاف اليه (*genitivus*), **məfylun beh**-مفعول به (*accusativus*), **məf'ylun ilejh**-مفعول اليه (*dativus*), **məf'ylun ənh**-مفعول عنه (*aвlativus-exessivus*), **məf'ylun fih**-مفعول فيه (*loccativus*).

By tə'вirlərin həm lisanijjat, həm də tədrisat nəkteji-nəzərindən əlverişli olmadьgь mejdandadьr. Laqin indijə kədər вy cur istilahlar turqcədən duzəldilməmişdir. Onyn uçun imdiliq əsqi istilahlarь işlətməqdən вaşka çarə jokdyr. Şimal turq-tatar xalklarь вir çok jerlərdə artьk əz ana dillərindən sərf istilahlarь tərtiв etmişlərdir. (Alimcan Ibrahimof, Əhməd Bajtyrsyn və sajirə).

Biz aşagьda tərtiв etdiqimiz cədvəldə həm ərəв, həm Avropa-latьn istilahlarьnь işlədəcəjiz:

III-cədvəl.

Hallar	Şəqilçilər	
	Samitə ilə вitən damarlardan sonra	Sajitə ilə вitənlərdən sonra.
Muzafun ilejh (*genitivus*)	**in, ьn, un, yn**	**nin, nьn, nun, nyn**
Məf'ylun вih (*accusativus*)	**i, ь, u, y**	**ji, jь, ju, jy** [1]
Məf'ylun ilejh (*dativus*)	**a, e, ə**	**ja, jə,**
Məf'ylun fih (*locastivus*)	**da, də, ta, tə**	**da, də**
Məf'ylun ənh (*exessivus*)	**dan, dən, tan, tən**	**dan, dən**

Bə'zilər вy hallara *„relativus"* adь ilə (məsələn: professor Deni), **cə-ca** şəqilçiləri ilə japьlan diqər вir hal, вə'ziləri məf'ylun məə(مفعول معه) adь ilə **la-lə** şəqilçiləri ilə, və ja səвəвijjət mə'nasьnь verən **çun-çyn** şəqilçiləri ilə japьlan hallarь (turq sərfləri), nihajət вə'ziləri də mukajəsə mə'nasьnь ifadə edən və **daj-dej, təq qibi** şəqilçiləri ilə japьlan əsaslarь (məsələn: вə'zi Kazan-tatar sərfləri) ilavə edirlərsə də, вynlarь jykarьda kejd etdijimiz вeş hal ilə, nə umymijjət və nə də vəzifə e'tiвarilə mukajəsə edəməjiz. Əqər вelə hallarь da tanьjacak olsak, o vaktda hallarьn məcmyy ondan—on вeşə kədər vara вilir.

1) Azərвajcancasьnda isə, **„ni, nь, nu, ny,"** işlədilir.

89.

İndi ʙy şəqilçilərin muxtəlif damarlarda aldьgь şəqilləri tədkik edəlim:

IV - cədvəl.

Mucərrəd (*nominativus*),	at	dil	səz	ata	nə	ok
Muzafun ilejh (*genit.*)	at-**ьn**	dil-**in**	səz-**un**	ata-**nьn**	nə-**nin jin**	ok-**yn**
Məf'ylun ʙih (*accusat.*)	at-**ь**	dil-**i**	səz-**u**	ata-**jь nь**	nə-**ji(ni)**	ok-**y**
Məf'ylun ilejh (*dativus*)	at-**a**	dil-**ə**	səz-**ə**	ata-**ja**	nə-**jə**	ok-**a**
Məf'ylun fih (*locativus*)	at-**ta**	dil-**də**	səz-**də**	ata-**da**	nə-**də**	ok-**ta**
Məf'ylun ənh (*exessivus*)	at-**tan**	dil**dən**	səz-**dən**	ata-**dən**	nə-**dan**	ok**tan**

90.

Samitə ilə ʙitən damarlarьn son səsi **sədalь** isə, (dil), məf'ylun fih, məf'ylun ənh şəqilçiləri **da də** və ja **dan-dən** oldygy halda, sagьr isə **ta-tə, tan-tən** olyr *it+tə, at+ta*.... Laqin jazьlьşda jalьnьz ʙirinci, sədalьlara maxsys olan tələffuz (**da-dan**...) təsvir olynyr,

91.

Sonlarьnda „**k, t, q, ç**“ qiʙi sagьr samitələr olan əsas və ja damarlarьn, muzafun ilejh, məf'ylun ʙih, məf'ylun ilejh hallarьnda ʙy səslər ja sədalь karşьlьklarьna (**g, ɑ, d, c**) çevrilir, və ja „**q**“, səsində „**j**“ səsinə dəjişilir.

Çiçəq, çiçəj (**ɑ**) *in, çiçəj*(**ɑ**)*-i, çiçəj* (**ɑ**)*-ə,*
Orak, orag-ьn, orag-ь orag-a,
Kyrt, kyrd-yn, kyrd-y, kyrd-a...

92.

Cəm' şəqilçisi olan **lar, lər** dən sonra hal şəqilçiləri „dil“ sözündə qərdujumuz şəqil alьrlar:

lar-ьn,-ь-a-dan-da
lər-in,-i-ə-dən-də.

93.

Vyrgy daima hal şəqilçilərinin ustundə ʙylynyr.

94.

Jykarьda (§ 77) ʙəhs etdiqimiz zəmir şəqilçilərini almьş olan sözlərin hallarь, ʙirinci və iqinc şəxslərə ajid mulqi zəmirlərə maliq sözlərin mufrədi və cəm' şəqillərində, heçʙir təʙəddulsuz jykarьda qəstərdiqimiz şəqilçilər vasitəsilə japьlьr:

1.	*səz-um-**un***	*səz-umuz-**un***
	*səz-um-**u***	*səz-umuz-**u***
	*səz-um-**ə***	*səz-umuz-**ə***
	*səz-um-**də***	*səz-umuz-**də***
	*səz-um-**dən***	*səz-umuz-**dən***
	*səz-uŋ-**un***	*səz-unuz-**un***
	*səz-uŋ-**u***	*səz-unuz-**u***
	*səz-uŋ-**ə***	*səz-unuz-**ə***
	*səz-uŋ-**də***	*səz-unuz-**də***
	*səz-uŋ-**dən***	*səz-unuz-**dən***
2.	*at-ьn-**ɬn***	*at-ьmьz-**ɬn***
	*at-ьn-**ɬ***	*at-ьmьz-**ɬ***
	*at-ьn-**a***	*at-ьmьz-**a***
	*at-ьn-**da***	*at-ьmьz-**da***
	*at-ьn-**dan***	*at-ьmьz-**dan***

95.

Üçuncu şəxsin qərəq mufrəd, qərəq cəm' şəqillərində hal şəqilçiləri ʙaşka durlu olyrlar:

*səz-u-**nun***	*at-ь-**nɬn***	*ata-sь-**nɬn***
*səz-u-**nu***	*at-ь-**nɬ***	*ata-sь-**nɬ***
*səz-u-**nə***	*at-ь-**na***	*ata-sь-**na***
*səz-u-**ndə***	*at-ь-**nda***	*ata-sь-**nda***
*səz-u-**ndən***	*at-ь-**ndan***	*ata-sь-**ndan***

96.

Bir neçə söz də, hal şəqilçilərinin xusysijjətini nəzəri-e'tiʙara alarak, şəxs və işarət zəmirləri mə'nasьnь verən əsaslar və damarlar hakkьnda səjləməlijiz; ʙynlarьn hal şəqilçiləri ilə ʙirləşməsi ʙy kajdada olyr:

Mufrəd:

mən (вən)	*sən*	*o*	*вy*
m-вənim	*sənin*	*onyn*	*вynyn*
m-вəni	*səni*	*ony*	*вyny, myny*
m-вana	*sana*	*ona*	*вyna, myna*
m-вəndə	*səndə*	*onda*	*вynda*
m-вəndən	*səndən*	*ondan*	*вyndan*

Cəm':

вiz	*siz*	*onlar*	*вynlar*
вizim	*sizin*	*onlarьn*	*вynlarьn*
вizi	*sizi*	*onlarь*	*вynlarь*
вizə	*sizə*	*onlara*	*вynlara*
вizdə	*sizdə*	*onlarda*	*вynlarda*
вizdən	*sizdən*	*onlardan*	*вynlardan*

97.

By cədvəl tədkik olyndykda вy cihətlər qəzə çarpar:

1. Şəxsi zəmirlərin hal şəqilçiləri вirləşməsində вirinci şəxsin mufrəd və cəm' sigələrində, umymi kajdaja qərə dəjişmə olyr (*вənim, вizim*, hal вy qi, *вənin, вizin* olmak lazьmdь). Bə'zi jerlərdə „*вizin*" şəqlinin işlədildijini də ynytmamak lazьm qəlir.

2. Ejni syrətlə işarət və şəxs zəmirlərinin mufrəd sigələrinin məf'ylun ilejh halьnda dəjişmə vardьr: *mana, вana, sana, ona, вyna.*

Byrada *sana, mana* sözlərindəqi xusysijjət təmsil hadisəsi ilə izah olyna вilir; вə'zi ləhcələrdə, вy arada **çok dəfə azəri ləhcəsində, by sözlər *mənə, вənə, sənə* şəqillərində olyr.**

3. İşarət mə'nasьnda işlənən sözlərin qərəq mufrəd, qərəqsə cəm' sigələrində hal şəqilçilərindən əvvəl **n** səsinin pejda olmasьdьr (*вy-n-y, вy-n-a, o-n-a..*) By hadisəni də şəxsi zəmirlərin tə'sirindən dogan analozı ilə izah etməq mumqundur *вana, səni, вən-i, вyny, вyna...*).

Ixtar: O şəxş zəmiri, ejni zamanda işarət uçun də işlənir və вir çok isimlər, feillərin uçuncu şəxsi sonynda şəxsi zəmir şəqilçisi jerini dytyr. By zəmirin əsqi şəqli **ol** idi; ejni syrətdə **şy—şol.**

98.

By bəhsimizi вitirmədən əvvəl qərəq şəqil, qəqsə mə'na cihətindən muxtəlif rollara maliq **qi** şəqilçisindən də вir neçə sözlə bəhs etməlijiz. By **qi** şəqilçisi, turq dilində söz dəjişdiricilərdən sonra və əvəl qələ вilən jeqanə şəqilçidir; məsələn: *qutuвxana+da+qь, ev+də+qi* və ja *jolda+qы+ndan, qutuвxana+da+qы+na* [1]).

Qi şəqilçisi uç durlu hala ilavə olyna вilir:

1. Muzafun ilejh (*genitivus*) halьnda вylynan sözlərə ilavə olynyr: *sən-in-qi, on-yn-qy, Əlinin-qi, konşy-nyn-qy.*

2. Məf'ylun fih (*locativus*) halьnda вylynan sözlərə ilavə olynyr: *вiz-də-qi, dag-da-qы, ev-də-qi, вajьr-da-qы...*

3. Mevke və zaman mə'nalarь ifadə edən zərflərə ilavə olynyr:

By qun-qu, aşagь-qы, dun-qu, karşь-qы...

„Qi" şəqilçisi, вaşka şivələrdə də səs yjyşmasь kanynyna taвe'dir: *sonra-gы konşyda-kы...*

Jykarьda da söjlədiqimiz qiвi „*qi*" şəqilçisi, öz sьrasьnda, hal şəqilçilərini kəвyl edər:

вənimqin—də, səninqi-nə, karşьda—qьnын, evimizdəqilər—ini.

Ixtar: Bir çok sərflərdə „muвhəm zəmirlər" adь ilə ziqr olynan: *вir, вirisi, qimisi, вə'zisi, qimsə, вir kaçь, вir neçəsi...* qiвi sözlər və *ja nə, qim, hanqi* (*hansь*)... qiвi istifham sözləri indijə kədər bəhs etdiqimiz şəqilçiləri almakda heç вir xusysijjətə maliq olmadьklarьndan, вynlardan ajrьca bəhs etməjə hacət jnkdyr.

99.

Bir ismin sifəti olarak вylynan sözlər, isimdən əvvəl neçə dənə olyrsa-olsyn, Hind-Avropa və вaşka dil ajilələrində oldygy qiвi, şəqilçi kəвyl etməz: *jaxşь tanьşlarьmьzdan, tanьş adamlarьn...*

---

1) „Q" səsindən sonra çok dəfə „ь" hərfi jazmьşsak da, вyradaqь səsin tamamilə karşьlьgь olmadьgьnь kejd eləməlijiz; çunqu „q" dan sonra eşidilən daha zijadə kьsa „i"dir.

VII. Feil söz dəjişdirici şəqilçiləri.

100.

Feil, iş—hərəqət... ifadə edən sözlər həmən butun turq tatar ləhcələrində ajrı şəqilçilərə və jarım şəqilçilərə *maliq oldyklarından bynlardan ajrıca bir jerdə* bəhs etməq lazım qəlir.

101.

Jykarıda, söz japıcı şəqilçilər arasında, isimlərdən hərəqət sözləri mejdana qətirən şəqilçilərdən bəhs etmişdiq. Bə'zi şəqilçilər də vardır qi. feil damarlarından isimlər (ejni syrətlə sifətlər) mejdana qətirməqə jararlar və by şəqildə hal və bə'zən zəmir şəqilçilərini də kəbyl edə bilərlər:

a) „Mak, məq" şəqilçisi feildən isim mejdana qətirir və cəm' şəqilçisindən başka həmən butun hal şəqilçilərini kəbyl edər: *jazmak, jazmaga, jazmakdan.*

By şəqilçinin ilavə olyndygy fe'li - əsasi, ejni zamanda **lık, liq** şəqilçilərini də ala bilir: *varmaklık, bilməqliq*... By halda zəmir şəqilçiləri də ilavə olyna bilir: *qetməqlioi, varmaklıgı*...

Başka ləhcələrdə, məsələn: Kazan tatarcasında, by şəqilçi uzərinə **çi, çı** şəqilçisi də qəlir: *varmakçı, jazmakçı*...

b) „Jəsi-jası, əsi-ası" şəqilçiləri, azəri ləhcəsində oldykca canlı, feildən isim mejdana qətirən şəqilçilərdəndir

By şəqilçi „Mahmydi-Kaşgari"nin "دیوان لغات الترك„ində ogyz və kıpçakcaja ajid olarak, kejd olyndygy halda bir çok şivələrdə artık gejb olmyş, Anadoly ləhcəsində jarım canlı bir halda bylynmakdadır,

*Var-**asi**, qed-**əsi**, qəl-**əsi**, jaz-**asi**, oky-**jasi**, başla-**jasi** işlə-**jəsi** qəzlə-**jəsi**...*

By halda zəmir şəqilçilərini kəbyl edərəq: *varasijam, qedəsijəm, başlajasijan, qəzləjəsidir*... olyr.

By şəqilçinin damara verdiqi mə'na, bə'zən *„varacak"*, bə'zən *„varan"* şəqlinin ifadə etdiqi mə'naja jakındır.

c) Ejni syrətlə **ma-mə** şəqilçisi ilə təşəqqul edən feildən japma damarlarda həm zəmir, həm də hal şəqilçilərini kəbyl edərlər:

*Jazma-**m**, jazma-**ŋ**, jazma-**mız-dan**, okyma-**nız-ı**, okyma-**lar-ın-dan**...*

Iş, bş, uş yş şəqilçiləri ilə təşqil olynan sözlər ejni syrətlədir: *jarışımızdan, qedişimizdən, otyryşymyzdan*...

ç) „diq-dık, duq-dyk, tık" şəqilçiləri də feil damarlarından həm zəmir, həm də hal şəqilçiləri kəbyl edən əsaslar, şəqillər, sözlər mejdana qətirirlər. Bynlar, mazi (qeçmiş) zaman və ja daimi hərəqət mə'nasını verən sifətlərdir.

Jazdıgım, aldıgın, qəldioini, bildiqlərini...

Professor Samojloviç, by şəqli, həm hal, həm mazi, həm də mustəkbəl mə'nasını verir deja təsvir edirsə də, bizcə xusysən mustəkbəl mə'nasını verməsi—dogry dejildir. Necə qi, professor Deni: „Umymijjətlə by şəqil, bitmiş, olmyş, icra edilmiş, və ja icrasına başlanılmış hərəqətləri ifadə edər və bir cumlə „jəcəq"... şəqilçisi ilə bylyndygy zaman jalınız qeçmiş-mazi mə'nasını verir" deməsi ilə daha zijadə isabət etmişdir.

Dogrydan da *jazacagım məqtyb* ilə *jazdıgım məqtyb* sözlərini bir birilə mukajəsə edərsəq, by cihət daha zijadə ajdın qərulur. Əsərimizin nəhv kısmında verəcəqimiz izahat by nəktəni daha zijadə ajdınlaşdıracakdır.

d) „əcəq-acak, jəcəq-jacak" bir tərəfdən mustəkbəl mə'nasını verən feillər, feil şəqilləri mejdana qətirirsə, diqər tərəfdən hər iqi durlu şəqilçiləri—zəmir və hal—alan japma damarlar mejdana qətirir; by damarlar ejni zamanda mustəkbəl mə'nasını ifadə edərlər:

Jatacagım (jer), *qedəcəqim* (jol)...

Söz japıcı ar kısmında bəhs elədiqimiz qibi, ejni zamanda by şəqilci heç bir zaman ifadə etməjən şəqillər mejdana qətirir: *alacak, jejəcəq, içəcəq*...

e) „Z, r, ar, ər, ır, ir..." şəqilçiləri bə'zən ejni mahijjətdə sifətlər mejdana qətirir:

qərər (qəz), *qedər* (jol), qəsməz (bıçak), dənməz (juz)...

ə) **„An-ən, jan-jən-majan-məjən. mijan-mijən“** şəqilçiləri də həm zəmir, həm də hal şəqilçilərini kəbyl edən sifət sözləri təşqil edirlər:

Bilən. bilməjənə (öjrətsin). *öldurəni* (öldururlər)...

f) **Miş-mьş, muş-myş, məmiş-mamьş...** şəqilçiləri də ejni syrətlə zəmir və hal şəqilçiləri ala bilən sifətlər mejdana qetirirlər:

Pişmiz, kocalmьz, çьldьrmьz, qərmuz, vyrmyz, pişməmiz, kocalmamьz...

g) **Məli-malь** şəqilçiləri də. mustəkil və təsrif olynan feil şəqillərindən başka azəri ləhcəsində sifət qibi işlənən sözlər də mejdana qətirirlər: *qetməli* (jerim var), *qərməli* (şəhərdir), *okymalь* (qitab)...

102.

Indijə kədər bəhs etdiqimiz şəqillər, feillərdən japьlmьş sifətlərdən ibarətdi. Bynlara kismən **silə sigələri** (*прuчастие-participium*) dejilir. Biz bynlara „feil şəqilləri (*глаюльн. формы*)“ tə'birini daha munasib bylyryz.

103.

Diqər bir kьsьm şəqilçilər daha vardьr qi, bynlar da feil damarlarьna ilavə olynyr və bynlardan durlu mə'nanь ifadə edən şəqillər, sözlər mejdana qətirirlər. Bynlarьn birincilərdən ajrьlьgь, birincilər qibi, zəmir və hal şəqilçiləri ala bilməmələridir. Bynlara turq sərfləri **rabitə**. rys sərfləri „*dee прuчастие*“ və ja „*глаюльн. наречия*“ fransьz sərfləri. ejni syrətlə „*gerondif, gerondium*“ və ja „*formes adverbiales*“ dejirlər. Bizcə, indiliq, **rabitə** tə'birini işlətməq mumqundur.

a) Ip-ьp, up-yp, jip-jьp, jup-jyp şəqilçiləri feil damarlarьndan əsli fe'lə qərə iqinci dərəcə hərəqət ifadə edən sözlər mejdana qətirirlər. By hərəqətlər, əsli hərəqətin mutəmmimi oldygyndan, by sözlər də əsli feildən əvvəl bylynyrlar:

Qəlip, qəlməjip, qərup. qərməjip, kyrtylyp...

By şəqildə işləndiqi zaman by şəqilçidən sonra ancak **də, da** şəqilçisi qələ bilir: *qərup də, jazьp da...*

Ixtar: Azəri ləhcəsində by şəqilçinin təşqil etdiqi sözlərin jalьnьz rabitə qibi dejil, ejni zamanda mustəkil feil şəqilləri qibi işləndiqini kejd etmə lijiz. By təkdirdə by şəqilçinin mə'naca kijməti, aşagь jykarь **miş-mьş...** ilə jəpьlan feil sözlərinə musavi olyr:

Əhməd qəlip, atamь qərməjip...

b) ə-e-a, jə-ja şəqilçiləri feil damarlarьnьn sonyna qəlir və by şəqilçini alan damar teqrar olynarak, işlədilir və by şəqildə əsli hərəqətə yjan iqinci dərəcədəqi hərəqətin davamьnь qəstərir:

Qulə-qulə, jaza-jaza, çəqə-çəqə...

Bə'zən damarlar başka-başka ola bilir: *Duşə-kalka, bata-çьka...*

c) „Məqsizin-maksьzьn“ şəqilçisi, əsli fe'lin janьnda iqinci dərəcədəqi hərəqətin olmadьgьnь bəjan edən şəqli, sözlə mejdana qətirir:

Qəlməqsizin, varmaksьzьn, jazmaksьzьn...

ç) **„Mədən-madan“** jenə mənfi mə'na ilə rabitə sözləri təşqil edər:

Bilmədən, kalmadan, jazmadan...

d) Qən, iqən şəqilçiləri də ejni syrətlə rabitələr mejdana qətirir:

Qəzərqən-bakarqən, qəlirqən, açьrqən...

Qərulduqu qibi, by şəqilçi jykarьdaqь qibi, vyrgy kəbyl etməz; və səslər yjyşmasь kanynyna da tabe olmaz.

e) Ərəq-arak, jərəq-jarak şəqilçiləri. iqinci dərəcədəqi hərəqətin əsli hərəqətlə birliqdə əmələ qəldijini ifadə edən damarlar mejdana qətirir:

Sevinərəq, qərməjərəq, bilməjərəq, başlajarak, anlamajarak ..

ə) **Jəli-jalь, əli-alь**. əsli hərəqətin ibtidasьnь qəstərir:

varalь, qərəli, qərməjəli, başlajalь...

Çok də'fə **„bəri“** jarьm sözu ilə barabar işlədilir.

Jazьlalьdan bəri, varalьdan bəri...

f) Jincə-jьnca, unce-ynca-incə-ьnca... şəqilçiləri əsli hərəqətin baglь oldyqy iqinci dərəcə hərəqəti ifadə edən damarlar, sözlər mejdana qətirir:

Çьkьnca, qedincə, qəlincə, varьnca, almajьnca...

Ixtar: By şəqilçi, umymijjətlə hal şəqilçisini kəвyl etməz. Laqin „*kədər*“ sөzu ilə вirliqdə işləndiqi zaman „məf'ylyn ilejh—*dativus*“ şəqlini alьr:

Qəlincəjə ***kədər***, *өluncəjə* ***kədər***, *вөjujuncəjə* ***kədər***...

Azəri ləhcəsində вy mevke'də вaşka iqi şəqil daha işlədilir:

1. *Qələnə* ***dəq***. *qedənə* ***dəq***.

2. *Qələnə* ***cən***, *qedənə* ***cən***...

g) dьkca, diqcə, dykca-duqcə... şəqilçisi ilə mejdana qələn sөzlər də sөz tərqiвlərində raвitə xidmətini qөrurlər:

Qəldiqcə, aldıkca, vardıkca, qөrduqcə, вildiqcə.

VIII. Feillərin Təsrifi.

104.

Feil damarlarьnь mejdana qətirən şəqilçilər hakkьnda, sөz japьcь şəqilçilər Kьsmьnda oldykca mufəssəl mə'lymat verdiq. Indi вy damarlarьn, zaman və şəxs e'tiвarilə təsrifi uçun işlənən şəqilçilərdən вəhs etməlijiz. Jalьnьz feillər dejil, sifətlər və isimlər də təsrif olyna вilir; вy sonyncylarda jalьnьz mazi və hal şəqilçiləri вylyna вilir; jə'ni isimlər və sifətlər jalьnьz kismən təsrif olynyr; məsələn:

1. *вaşam, вaşsan, вaşdьr, вaşьz, вaşsьnьz, вaşdьrlar.*

2. *вaş(ь)dьm, вaş(ь)dьn, вaş(ь)dь, вaş(ь)dьk, вaş(ь)dьnьz, вaş(ь)dьlar.*

3. *Dytsagam, dytsaksan, dytsakdьr, dytsagьz (dystagьk), dytsaksьnьz, dytsaklar, (dystakdьrlar).*

4. *Dytsak(ь)dьm, dystak(ь)dьn, dytsak(ь)dь, dytsak(ь)dьk, dytsak(ь)dьnьz, dystak(ь)dьlar.*

Hal вy qi, вy şəqillərə istikвal şəqilçisi olan **„acak“** və **„əcəq“** ilavə olynamaz.

Ixtar: Butun вy sөzlərdə (') işarəti (və ja kara hərflər) ilə qөstərdiqimiz qiвi, vyrgy damarьn son həcasьnda вylynyв şəqilçilər vyrgysyzdyr. Hal вy qi, zəmir şəqilçilərində mə'lym oldygy uzrə, vyrgy şəqilçiləri uzərində вylynyr.

105.

Bəsit feil damarlarьnьn şəqilçiləri, uç zamana qөrə, uç curdur:

a) Ur-yr, ir-ьr, ər-ar, r şəqilçisidur qi, azəri ləhcəsində hal mə'nasьnь ifadə edən feil şəqillərinin istehsalьnda işlədilir:

*Qəl-**ir**, sur-**ur**, yd-**yr**, jaz-**ır**...*

By şəqilçi **ər** syrətində istikвal mə'nasьnь verir.

Ixtar Azəri ləhcəsində **jor** şəqilçisi işlədilməz.

b) di-dь du-dy, ti-tь, tu-ty... şəqilçiləri qeçmiş zaman, mazь mə'nasьnь verən feil şəqilləri mejdana qətirməqə xidmət edər:

*Jaz-**dı**, ol-**dy**, suz-**du**, as-**tı**, qəs-**ti**, təq-**tu**...*

Miş-mьş, muş-myş... şəqilçisi də əsas e'tiвarilə mazi olmakla вaraвar, onyn mə'naca вaşka вir nev'ini ifadə edər. Təfsilat nəhv kьsmьnda.

c) Əcəq-acak jəcəq-jacak şəqilçiləri də qələcəq mustəkвəl zamanь вildirməq uçun işlədilir:

*Qəl-əcəq, var-**acak**, вaşla-**jacak**, de-**jəcəq**...*

106.

By uç əsli şəqildən вaşka turq feillərinin вir çok iqinci dərəcəli şəqilləri vardьr. Bynlar fe'lin, işin, qərəq zamanca və qərəqsə, hərəqətcə mumqun dəjişmələrini əqs etdirməqə, kejd etməqə jararlar.

Feillərinin durluluqu və zənqinliqi e'tiвarilə turq dili вutun lisançьlarьn nəzəri-dikkətini cəlв edə qəlmişdur. Əqər вir çok isimlərin və sifətlərin feil damarlarьndan japьldьgьnь nəzəri-e'tiвara alьrsak, turq dilinə **feil dili** deməq mumqundur. Byrada вy nev'lərin ancak вaşlьcalarьnь kejd edə вiləcəjiz.

107.

Isə, sə, sa, „şərt“ mə'nasь verən feil şəqillərini mejdana qətirir. By şəqilçi vasitəsilə mejdana qələn feillər, qeçmiş zaman feilləri ilə ejni zəmir şəqilçilərini kəвyl edərlər; diqər tərəfdən вy şəqilçilər ja dogrydan-dogryja, вəsit feil damarlarьna oldygy qiвi, вaşka feil şəqilçiləri alan diqər вutun sөzlərə, hətta sifət və isimlərə ilavə olyna вilir:

*Jaz-**sam**, jazacak-**sam**, jazmьş-**san**, jazьв-**sa**, вag-lь **isə**, вaş-**san**, вaş-**sa**...*

Ixtar: Azəri ləhcəsində bə'zən **sa-sə** şəqilçisi iqi dəfə teqrar olynyr; вy təkdirdə вirinci şəqilçinin вir dərəcəjə kədər cansьzlandьgь anlaşьlьr:

*Varьr+**sam**+**sa**, qedər+**sənіz**+**sə**, qəlməz+ +**səm**+**sə**...*

108.

A-ə, ja-jə, fe'li-iltizami adь verilən feil şəqillərini mejdana qətirir:

*Jaz+**a**+**jьm**, (jaz+**am**), jaz+**asan**, jaz+**alьm**. (jaz+**ak**), jaz+**asьnьz**, jaz+**alar**.*

By şəqildə, iqi feil şəqli вir вirilə karьşşa qərəqdur. Birincisi: *вarajьn* (varajьm), *вaralьk* (varalьm, varax) qiвi jalьnьz вirinci şəxsin mufrəd və cəm' sigələrini havi olan iltizami və ja əmr şəqli qi, вy şəqil də hənyz Şimal və Şərk turq ləhcələrinin вir çoklarьnda işlədilməqdədir. Iqincisi: *gaj-ga, kaj-ka, qəj-qə*... şəqilçiləri ilə japьlan iltizami şəqildir qi, вy qun xusy sən өzвəj ləhcəsində oldykca canlьdьr:

Bargajmin, вargaj, kьlgaj...

By iqinci şəqil вutun şəxslərilə təsrif olynyrdy. By iqi şəqlın karьşmasьndan вy qunqu fe'li-iltizami şəqli ortaja çьkmьşdьr.

By şəqlin вirinci şəxsinin cəm' sigəsində, turq-tatar ləhcələrində вaşlьca uç tipə rast qəliriz: 1) *var+**alım***, 2) *var+**ak***, 3) *вar+**alık***...

Heç şuвhəsiz, uçuncu şəqil əsas olyв, əsqi turq lisani aвidələrinin, əsərlərinin şəhadətinə qərə вirinci və iqinci şəqil вyndan mejdana qəlmişdir; вyna qərə:

Baralьk=varalьm=varak.

Bə'zi ləhcələrdə *varak* jerinə *varajьk* şəqli işlədilir.

109.

Vucyb fe'li dejilən feil şəqilləri, **məli-malь** şəqilçiləri ilə japьlьr:

*oky-**malı**, qet-**məli**.*

110.

Həmən вutun turq-tatar ləhcələrində mənfi şəqli „**mə-ma**", jaxyd вə'z ləhcələrdə вynyn sevti təfərruatьndan olan **ba-bə** şəqilçiləri ilə japьlьr:

*Qəl-**dim**, al-**dım**, kьl-**dım**, вyr-**dym**, qər-**dum**... Qəl-mə-**dim**, al-**ma dım**, kьl-**ma-dım**, вyr-**ma-dım**...*

By misallardan da qərulduqu uzrə mənfi şəqilçisi dogrydan-dogryja feil damarьna japьşьr; zatən вir damarьn, feil damarь oldygyny anlamak uçun mikjas, onyn вy mənfi şəqilçini kəвyl ediв edəməməsidir. Feildən вaşka heç вir sөz вy şəqilçini kəвyl edəməz.

111.

Turqcədə, jykarьdaqь paragraflarьmьzda вir neçə dəfə teqrar olyndygy qiвi, ajrьca iqinci şəxs, əmr şəqli jokdyr.. Hər feil damarьnьn, sөz dejişdirici şəqilçiləri almadan əvvəl, вylyndygy вəsit damar halь iqinci şəxs əmr sigəsidir. Zatən feil damarьnьn вaşka sөzlərdən mə'naca ajrьca fərki də вyradadьr. Uçuncu şəxs əmr sigəsi, „**sin-sьn, sun-syn**"şəqilçilərini alar:

*Var, var-**sın**; qər, qər-**sun**; otyr, otyr-**syn**; qəl. qəl-**sin**...* Mənfi şəqli: *var+**ma**, varmasın. qər+mə, **qərməsin**...*

Cəm':

*Var+**ьn**, varьnьz, varmajьn,, varmajьnьz, varma-**sınlar**...*

Ixtar: Hər nə kədər, əmr sigələrində qərdu-qumuz qiвi, umymijjətlə feil şəqillərində rast qəldijimiz mənfi şəqilçisinin syrəti: **mə-ma** isə də, hal—istikвal şəqlinin mənfi sigəsində вir dərəcəjə kədər ajrьlьk vardьr.

qələrəm	—qəl+məm (qəlmərəm)
qələrsən	—qəlməzsən
qələr	—qəlməz
qələriz, qələriq	—qəlmərіq, qəlmərіz, qəlməjiz
qələrsiniz	—qəlməzsiniz.
qəlirlər	—qəlməzlər

IX. Jardьmçь feil şəqilləri.

112.

Bə'zi feillər өz mustəkil rollarьnь və mə'nalarьnь gejв edərəq, jardьmçь və şəqilçi xidmətini qөrməqdədirlər.

Bynlardan вirincisi **i** cəzrindən təşəqqul edən **iməq** fe'lidir. By fe'lin jalьnьz mazijə ajid şəqilləri вylynyr: *ldi, imiş, iqən, idiq, isə.*

Bynyn mənfi şəqli, вaşka feillərinqi qiвi **mə-ma** şəqilçiləri ilə japьlmajьв, **dejil** jarьm səzu ilə əldə edilir: *Xəstə dejil idim, xəstə dejil idin...*

Bə'zi turq sərfləri вy fe'li **feli-cevhəri** adlandьrьrlar.

By fe'lin əsqi şəqli **er, ir** dir qi, *ersa, erinç, irur...* şəqillərində əsqi turq авidə və əsərlərində qөrulur.

113.

Ol fe'li də jardьmçь rolyny qөrə вilir. By vəzifə də durlu şəqillərə maliq əsli fe'illərə ilavə olyna вilir:

1. *Jazmьş oldym, jazmьş olacagam, jazmьş olyryz.*
2. *Jazar oldym..*
3. *Jazacak oldym..*
4. *Jazmakda oldym...*

Ejni mə'nada „вylynmak" fe'li işlənə вilir.

114.

Bil fe'li də ejni syrətlə jardьmçь rolynda вylyna вilir. Byna sərf qitaвlarьmьzda **fe'li-iktidari** denilməqdədir. Əsli fe'lə ilavə olynmak uçun əsli cəzrə вir „**a**" və ja „**ə**", sajitə ilə вitən cəzrlərə „**ja**", „**jə**" ilavə olynyr: *Qөzləjə вildi, jaza вildi, вaşlaja вildi, aglaja вildi.*

Anadoly ləhcəsində çok dəfə вy iktidar fe'li **jə-ja, ə-a** şəqilçiləri ilə japьlьrsa da, azəri ləhcəsində daha zijadə **bil** ilə təşqil olynyr. Şimal turq ləhcələrində isə, **al** fe'li вy xidməti qөrur: *вil+almadьm, вar+almadь...*

Misallarьmьzda qөrulduju qiвi **al** fe'li, daha zijadə mənfi feil şəqilləri mejdana qətirir; musвət şəqli isə, **bol** və ja **ol** fe'li ilə japьlьr: *Bilip вoldьm, вarьp вoldьk...*

115.

Ejlə, ol, it, (et), byl, qəl, kьl .. feil damarlarь xusysən ərəв, fars və вaşka əcnəвi dillərdən turqcəjə qeçmiş sөzlərdən feil şəqilləri, təsrifə mustəid sөzlər mejdana qətirməq uçun işlənir:

Xəвər etdim, əmələ qəldi, lazьm qəlmiş, vyky вylacak, kaвil olmadь, xalas olmyş, ərz ejləməq, təsəvvur kьldьlar.

116.

Kal, qəl, jaz, qөr, dyr, ver... və sajirə qiвi feillər də вy qun artьk javaş-javaş iste'maldan çьkmakda isə də, jardьmçь feil parçalarь, unsurləri qiвi işlənir və вy təkdirdə mustəkil mə'nalarьnь gejв edərəq, əsıl fe'lin ifadə etdiqi hərəqətin təsvirinə xidmət edərlər. *Qəl-i-ver, sal-ь-ver, qed-ə-dyr, jaz-a-dyr, qed-ə--qөr, duş-ə-jazdь, çьk-a-qəl, don-a-kaldь, вak-a-kaldь, (вaka-вaka kaldь)...*

Bynlar azəri ləhcəsində çok az işlənir.

Səz dəjişdirici şəqilçilərin təhlili.

Səz dəjişdirici şəqilçilərin təhlili ilə əsqi sərflərimizdə **isimlərin əhvalь, feillərin təsrifi** dejilən вəhslər qeçilmiş olacakdьr. Səz dejişdirici şəqilçilər daima iqi səzu вir-вirinə вaglajьв tərqiвlər və ja cumlələr mejdana qətirdiqlərindən, вynlarь səz grypiarь, cumlələr içində tədkik etməq lazьm qəlir. Muəllim turq sərfini nəhvdən вaşladьgь təkdirdə вy xusysda çok вөjuq zəhmət çəqməz. Canlь cumlələr içində вy təhlil qeçirildiqdən sonra muxtəlif səz dəjişdirici şəqilçiləri və onlarьn rollarьnь qөstərəcəq cumlələri və ja jalьnьz вy şəqilçiləri həvi cədvəlləri tərtiв ədərəq məqtəвin divarlarьna və ja ajrьca tərtiв olynacak dil кавinesinə asmak lazьm qəlir.

Ejni zamanda вy şəqilçilərin ifa etdiqləri muxtəlif vəzifələr, ifadə etdiqləri mə'na fərkləri uzərində də dyrmak mumqundur.

Şəqilçiləri əvvələn sөzlərdən ajrь olmajarak, damarla вir jerdə qөstərməli, sonra вir-вirinə вənzəjən

şəqilçiləri havi damarlarъ вir-вiri ilə mukajəsə edərəq, şəqilçiləri ajьrьв çьkarmalь, sonra вynlarь tərqiв etməlidir.

117.

Feil təsrifi numynələri:
a) вəsit feil şəqilləri:

1. HAL (musbət).

Mufrəd		**(qəl)**	**(kal)**	**(dinlə)**
1	şəxs	*qəl-**ir**-əm*	*kal-**ɣr**-am*	*dinlə-**jir**-əm*
2	„	*qəl-**ir**-sən*	*kal-**ɣr**-san*	*dinlə-**jir**-sən*
3	„	*qəl-**ir***	*kal-**ɣr***	*dinlə-**jir***

(oky)

*oky-**jyr**-am*
*oky-**jyr**-san*
*oky-**jyr**.*

Cəm

1	şəxs	*qəl-**ir**-iz* (iq)	*kal-**ɣr**-**ɣz***(ьk)	*dinlə-**jir**-**iz**(iq)*
2	„	*qəl-**ir**-**siniz***	*kal-**ɣr**-**sɣnɣz***	*dinlə-**jir**-**siniz***
3	„	*qəl-**ir**-lər*	*kal-**ɣr**-lar*	*dinlə-**jir**-lər*

*oky-**jyr**-**yz*** (yk)
*oky-**jyr**-**syny**z*
*oky-**jyr**lar.*

Ixtar: Hal şəqli də zəmir şəqilçiləri e'tiвarilə вynyn ejnidur.

2. HAL (mənfi).

Mufrəd	**(qəlmə)**	**(kalma)**
1 şəxs	*qəlmə-**jir**-əm*	*kalma-**jɣr**-am*
2 „	*qəlmə-**jir**-sən*	*kalma-**jɣr**-san*
3 „	*qəlmə-**jir***	*kalma-**jɣr***

(dinləmə)

*dinləmə-**jir**-əm*
*dlnləmə-**jir**-sən*
*dinləmə-**jir***

Gəm

1	şəxs	*qəlmə-**jir**-**iz***(iq)	*kalma-**jɣr**-**ɣz***(ьk)
2	„	*qəlmə-**jir**-**siniz***	*kalma-**jɣr**-**sɣnɣz***
3	„	*qəlmə-**jir**-lər*	*kalma-**jɣr**-lar*

*dinləmə-**jir**-**iz***(iq)
*dinləmə-**jir**-**siniz***
*dinlɔmə-**jir**-lər*

3. QEÇMIŞ, MAZI (musbət)

Mufrəd	**(qəl)**	**(kal)**	**(dinlə)**	**(oky)**
1 şəxs	*qəl-**di**-**m***	*kal-**d**-**ɣm***	*dinlə-**d**-**im***	*oky-**d**-**ym***
2 „	*qəl-**di**-**n***	*kal-**d**-**ɣn***	*dinlə-**d**-**in***	*oky-**d**-**yn***
3 „	*qəl-**d**-**i***	*kal-**d**-**ɣ***	*dinlə-**d**-**i***	*oky-**d**-**y***

Cəm

1	şəxs	*qəl-**d**-**iq***	*kal-**d**-**ɣk***	*dinlə-**d**-**iq***
2	„	*qəl-**d**-**iniz***	*kal-**d**-**ɣnɣz***	*dinlə-**d**-**iniz***
3	„	*qəl-**d**-**ilər***	*kal-**d**-**ɣlar***	*dinlə-**d**-**ilər***

*oky-**d**-**yk***
*oky-**d**-**ynyz***
*oky-**d**-**ylar.***

4. QEÇMIŞ (mənfi)

Mufrəd	**(qəlmə)**	**(kalma)**	**(dinləmə)**
1 şəxs	*qəl-**mə**-**d**-**im***	*kal-**ma**-**d**-**ɣm***	*dinlə-**mə**-**dim***
2 „	*qəl-**mə**-**d**-**in***	*kal-**ma**-**d**-**ɣn***	*dinlə-**mə**-**d**-**in***
3 „	*qəl-**mə**-**d**-**i***	*kal-**ma**-**d**-**ɣ***	*dinlə-**mə**-**d**-**i***

Cəm

1	şəxs	*qəl-**mə**-**d**-**in***	*kal-**ma**-**d**-**ɣk***
2	„	*qəl-**mə**-**d**-**iqiz***	*kal-**ma**-**d**-**ɣnɣz***
3	„	*qəl-**mə**-**d**-**ilər***	*kal-**ma**-**d**-**ɣlar***

*dinlə-**mə**-**d**-**iq***
*dinlə-**mə**-**d**-**iniz***
*dinlə-**mə**-**d**-**ilər.***

Ixtar: Azəri ləhcəsində *qəlmijəcəq, kalmıjacak* şəqilləri daha zijadə işlənməqlə вараваr, вiz cədvəldə ahənqə, səslər yjyşmasь kanynyna daha, yjgyn şəqli qəturduq.

7. ILTIZAMI (musbət).

(*optatif, —suвjonctif, желательно-сослагательное*)

Mufrəd	(qəl)	(kal)	(oky)
1 şəxs	*qəl-əm*	*kal-a-(jım)-m*	*oky-ja-(jım)-m*
2 „	*qəl-ə-sin,sən*	*kal-a-sın,san*	*oky-ja-sın,san*
3 „	*qəl-ə*	*kal-a*	*oky-ja*
Cəm			
1 şəxs	*qəl-ə-q-(lim)*	*kal-a-k-(lım)*	*oky-ja-k(lım)*
2 „	*qəl-ə-siniz*	*kal-a-sınız*	*oky-ja-sınız*
3 „	*qəl-ə-lər*	*kal-a-lar*	*oky-ja-lar*

8. ILTIZAMI (mənfi)

Mufrəd	(qəlmə)	(kalma)
1 şəxs	*qəlmə-jəm*	*kalma-jam*
2 „	*qəlmə-jə-sən* (sin)	*kalma-ja-san*(sьn)
3 „	*qəlmə-jə*	*kalma-ja*
Cəm		
1 şəxs	*qəlmə-jə-q* (lim)	*kalma-ja-k* (lьm)
2 „	*qəlmə-jə-siniz*	*kalma-ja-sınız*
3 „	*qəlmə-jə-lər*	*kalma-ja-lar*

9. VUCYBI (musbət)

(*Necessitatif—долженствовательное*)

Mufrəd	(qər)	(işlə)	(soryş)
1 şəxs	*qər-məli-jəm*	*işlə-məli-jəm*	*soryş-malı-jam*
2 „	*qər-məli-sən*	*işlə-məli-sən*	*soryş-malı-san*
3 „	*qər-məli-dir*	*işlə-məli-dir*	*soryş-malı-dır*

5. MUSTƏKBƏL, QƏLƏCƏQ (musbət).

Mufrəd	(qəl)	(kal)
1 şəxs	*qəl-əcəj-əm*	*kal-acag-am*
2 „	*qəl-əcəq-sən*	*kal-acak-san*
3 „	*qəl-ə-cəq*	*kal-acak*

(dinlə)

dinlə-jəcəj-əm
dinlə-jəcəq-sən
dinlə-jəcəq

Cəm		
1 şəxs	*qəl-əcəj-iz*(iq)	*kal-acag-ız*(ьk)
2 „	*qəl-əcəq-siniz*	*kal-acak-sınız*
3 „	*qəl-əcəq-lər*	*kal-acak-lar*

dinlə-jəcəj-iz(iq)
dinlə-jəcəq-siniz
dinlə-jəcəq-lər.

6. Mustəkbəl (mənfi)

Mufrəd	qəl-mə	kal-ma
1 şəxs	*qəl-mə-jəcəj-əm*	*kal-ma-jacag-am*
2 „	*qəl-mə-jəcəq-sən*	*kal-ma-jacak-san*
3 „	*qəl-mə-jəcəq*	*kal-ma-jacak*

dinlə-mə

dinlə-mə-jəcəj-əm
dinlə-mə-jəcəq-sən
dinlə-mə-jəcəq

Cəm		
1 şəxs	*qəl-mə-jəcəj-iz*(iq)	*kal-ma-jacag-ız*(ьk)
2 „	*qel-mə-jəcəq-siniz*	*kal-ma-jacak-sınız*
3 „	*qəlmə-jəcəq-lər*	*kal-ma-jacak-lar*

dinlə-mə-jəcəj-iz(iq)
dinlə-mə-jəcəq-siniz
dinlə-mə-jəcəq-lər.

Cəm			
1 şəxs	*qər-**məli-jiq*** (jiz)	*işlə-**məli-jiq*** (jiz)
2 „	*qər-**məli-siniz***	*işlə-**məli-siniz***
3 „	*qər-**məli-dir-lər***	*işlə-**məli-dirlər***
	*soryş-**malɨ-jɨk*** (jьz)	
	*soryş-**malɨ-sɨnɨz***	
	*soryş-**malɨ-dɨr-lar***	

10. VUCYBI (mənfi)

Mufrəd		
1 şəxs	*qər-mə-**mə-li-jəm***	*soryş-ma-**malɨ-jam***
2 „	*qər-mə-**mə-li-sən***	*soryş-ma-**malɨ-san***
3 „	*qər-mə-**məli--dir***	*soryş-ma-**malɨ-dɨr***
Cəm		
1 şəxs	*qər-mə-**məli-jiq*** (jiz)	*soryş-ma-**malɨ-jɨk*** (jьz)
2 „	*qər-mə-**məli-siniz***	*soryş-ma-**malɨ-sɨnɨz***
3 „	*qər-mə-**məli-dir-lər***	*soryş-ma-**malɨ-dɨrlar.***

11. ŞƏRT (musbət)

Mufrəd	**(əl)**	**(al)**	**(juru)**
1 şəxs	*əl-sə-**m***	*al-sa-**m***	*juru-sə-**m***
2 „	*əl-sə-**n***	*al-sa-**n***	*juru-sə-**n***
3 „	*əl-sə*	*al-sa*	*juru-sə*
Cəm			
1 şəxs	*əl-sə-q*	*al-sa-**k***	*juru-sə-q*
2 „	*əl-sə-**niz***	*al-sa-**nɨz***	*juru-sə-**niz***
3 „	*əl-sə-**lər***	*al-sa-**lar***	*juru-sə-**lər***

12. ŞƏRT (mənfi)

Mufrəd	**(əl)**	**(al)**	**(juru)**
1 şəxs	*əl-mə-sə-**m***	*al-ma-sa-**m***	*juru-mə-sə-m*
2 „	*əl-mə-sə-**n***	*al-ma-sa-**n***	*juru-mə-sə-n*
3 „	*əl-mə-sə*	*al-ma-sa*	*juru-mə-sə*

Cəm			
1 şəxs	*əl-mə-sə-**q***	*al-ma-sa-**k***	*juru-mə-sə-**q***
2 „	*əl-mə-sə-**niz***	*al-ma-sa-**nɨz***	*juru-mə-sə-**niz***
3 „	*əl-mə-sə-**lər***	*al-ma-sa-**lar***	*juru-mə-sə-**lər***

13. ƏMR (musbət)

Mufrəd			
1 şəxs	—	—	—
2 „	qər	kal	başla
3 „	qər-sun	kal-sьn	başla-sьn
Cəm			
1 şəxs	—	—	—
2 „	qər-unuz	kal-ьnьz	başla-jьnьz
3 „	qər-sun-lər	kal-sьn-lar	başla-sьn-lar

14. ƏMR (mənfi)

Mufdər			
1 şəxs	—	—	—
2 „	qər-mə	kal-ma	başla-ma
3 „	qər-mə-sin	kal-ma-sьn	başla-ma-sьn
Cəm			
1 şəxs	—	—	—
2 „	qər-mə-jiniz	kal-ma-jьnьz	başla-ma-jьnьz
3 „	qər-mə-sin-lər	kal-ma-sьn-lar	başla-ma-sьn-lar

b) Muraqqab feil şəqilləri:

By şəqilləri jykarьdaqьlara kijas edərəq, təşqil etməq mumqun oldygyndan, jalьnьz birinci şəxslərə ajid syrətlərini kejd ediriz:

1. **Heqajə:** *qəzəcəq **idim**, qəzər **idim**, qəzmiş **idim.***
2. **Rivajət:** *kalar **imiz**, kalьr **imiz**, kalmьş **imiz**...*
3. **Şərt:** *kalmalь **isə(sa)**, kalmьş **(isə)sa**, kaldь **isə (sa)**.*

X. Jarьm sözlər, söz cuz'ləri və zərflər.

(*Particules—частицы*)

118.

Bу şə'bəjə zərflər (*Наречие—adverbe*), koşmalar (*послелог—postposition*), bаglamalar (*союз—conjontion*) və nidalar (*междометия—interjection*) qirər.

Bу vəzifələrin bir kьsmь, jarьm, jə'ni öz mustəkil rolyny gejв etmiş sözlər tərəfindən qərulduqu halda diqər kьsmь da tamamilə mustəkil sözlər tərəfindən ifa edilir. Jarьm sözilə mustəkil söz arasьnda вylynanlar da vardьr qi, вynlar həm birincilərin, həm də iqincilərin vəzifələrini qərurlər. Bynlara misal olarak ***sonra***, ***вyra*** sözlərini qəstərə biliriz.

Byndan вaşka вə'zi koşmalar, вə'zən „şəqilci (*affixe—приставка*“ qiвi işlənir. Çunqu damarlara japьşьr, onyn səslərinə yjyr və вə'zən vyrgysyny da alьrlar:

Uçun, için, (çin, çun, çyn) cə (ca, ça, çə), siz (syz, suz, sьz), ilə **(lə-la)...** koşmalarь вy nev'dəndir.

119.

Umymijjətlə zərflər, koşmalar, вaglamalar və nidalarьn, bir sözlə, „jarьm sözlər“ in və ja „söz cuz'ləri“ nin təвiəti, **cuz'lərinə ajrьlmamasь, damara ilavə olynamamasь,** və **şəqilçi kəbyl etməməsidur.** Bynynla вarabar, вy şə'bəjə qirən sözlər arasьnda вy kajdalara yjmajanlarь pəq çokdyr. Çunqu indijə kədər jazьlmьş olan turq dili sərfləri—istər rysca, istər fransьzca, almanca və вaşka dildə—turq dilinin şəqli xusysijjətlərindən artьk, mə'nа cihətini almьş və öz dillərində jarьm söz jerində işlədilən sözlərin turqcə karşьlьklarьnь da вy şə'bəjə daxil etmişlərdir.

Biz də sərfimizdə вy sözlərdən bə'zilərini ziqr etməqlə вarabar, sözun özundən artьk, ony təşqil edən canlь və ja cansьzlanmьş şəqilçini nəzəri-e'tiвara alacaqьz.

a) Zərflər.

120.

Zərfləri, mə'na e'tiвarilə, çok dəfə mustəkil sözlərdən ajьrmak qucdur. Laqin şəqil e'tiвarilə вynlar вaşka вutun mustəkil sözlərdən ajrьlmalьdьr. Mustəkil söz nə deməqdir? Mustəkil mə'naja maliq olmakla вarabar mustəkil şəqlə də maliq olan sözlərdir. Hal вy qi, zərflər mustəkil şəqlə maliq dejildirlər, jə'ni şəqilçi alamaz və damarla şəqilçijə ajrьlmazlar.

Belə sözlər turq-tatar dillərində koşmalar, вaglamalar və nidalarь çьkaracak olyrsak, çok azdьr.

Jalьnьz okycyny вirdən-вirə şaşьrtmamak uçun, вy вəhsimizdə, professor Deni, Samojloviç qiвi turq sərfçilərinin işarət etdiqləri zərflərin вaşlьcalarьnь вirər-вirər təhlil etməq nijjətindəjiz.

121.

Bir çok sərflərdə əsqi, cansьzlanmьş məf'ylyn məə və ja alət (*Instrumentalis*) şəqilçisi ilə təşəqqul edən *qunduzun, kьşьn, jazьn, jarьn, dəmin* və ja ejni syrətlə вə'zi sözlər də cansьzlanmьş **eru-ary, eri-arь** (əsqi **qeri, garь,**) **rə-ra** şəqilçiləri ilə təşəqqul etmiş olan:

1. *Dьşarь* (*dьş kary*), *içəri, iləri, jykarь, qeri*;
2. *Sonra, вyra, nərə, şyra, вyra, ora...* qiвi sözlər qəstərilməqdədir.

Bу sözləri ajrь-ajrь təhlil edəcəq alyrsak, jykarьda qəstərdiqimiz əlamətlərin вynlarda вyiynmadьgь qəruləcəqdir: ***in-ɣn*** şəqilçisi вutun вy sözlərdə cansьzlanmьş dejildir; necə qi, ***kьşɣn, jazɣn*** sözlərində вy şəqilçini damardan ajьrmak mumqundur.

Jalьnьz *dəmin, jarɣn* sözlərində вy şəqilçini damardan ajьrmak mumqun dejildir. Laqin вynlar da mustəkil sözlər qiвi, şəqilçi kəвyl etdiqlərindən, zərf sьrasьna qirməzlər:

Jarьn+dan, jarьn+a, jarьn+ь, jarьn+lьk.,

Ejni fiqri *вelə, elə, qecə+ləjin, saвah+lajьn, ha вelə, qeri-вəri, indi...* qiвi sözlər hakkьnda söjləməq mumqundur. Belə sözləri cansьzlanmьş şəqilçilər kьsmьnda təhlil etməq lazьmdьr; necə qi, вiz də elə japdьk.

122.

Turqcə sezlərdə *jenə, peq, ancak, haçan, hanь, belə, uzrə...* qiвiləri dogrydan da zərflərin maliq olmasь lazьm qələn şərtlər və əlamətləri hajizdir. Bynlar вir tərəfdən mustəkil mə'naja maliq olmadьklarь qiвi, diqər tərəfdən şəqilçi kəвyl etməz, və daha вəsit cuz'lərə də ajrьlamazlar.

123.

Zərf xusysijjətlərini hajiz sezlər, turqcəjə farsca və ərəвcədən qeçmiş sezlər də qerulməqdədir.

Fəkət, jaxyd, madam qi, gajət, вari, şajəd... qiвi sezlər вynlardandьr.

By qiвi sezlərin peq çoky вaglamalar sьrasьna qeçə вilir.

b) Koşmalar (*послелоги*).

124.

Koşmalar, jykarьda da səjlədiqimiz qiвi, kismən şəqilçilərə вənzərlər, kismən də jarьm sezlərdir. Umymijjətlə вynlar damara japьşmaz, jə'ni damarьn vyrgysyny almaz və səscə damara yjmazlar. Bynlar turqcədə sezun sonyna ilavə olyndyklarь halda, rys və fransьz qiвi, Hind-Avropa dillərində, sezun вaşьna qəlirlər, вynyn uçun də вynlara *preposition*, (*предлог*) dejilir.

1. Ilə koşmasьdьr qi, вə'zi jerlərdə şəqilçilər qiвi işlədildijindən, sərf qitaвlarьmьzьn вə'zilərində, məf'ylun məə adьlə isim hallarьndan вirisi olarak qestərilməqdədir. Şəqilçi rolyny ojnadьkь zaman **la-lə** şəqlini alьr. Birinci şəqlində ilavə olyndygy sezlə, nə sevti cihətdən, nə də vyrgy xusysynda yjyşmadьgь halda, iqinci şəqildə вutun вy şərtlərə cavaв verir:

a) *Mənim ilə, adam ilə, razьlьgь ilə, вьçak ilə;*

b) *Mənim+lə adam+la yşak+la, вьçak+la...*

Əqər damar kalьn və ja səkil səsli əlyв, sajitə ilə nihajət вylyrsa, ona **la** şəqilçisi ilavə edilməz.

Ixtar: By koşma zəmir sezlərinə ilavə olyndygy zaman zəmir sezləri muzafun ilejh halьnda вylynyr: *Mənim-lə, sənin-lə onyn-la вizim-lə...*

2. „Suz, syz, siz, sьz" koşmalarь da ejni syrətlə həm koşma, həm də şəqilçidir. Mə'nasь səlв və nəfj (*antonyme*) dir. By şəqilçi ja **ilə** şəqilçisinin səlвini nəfjini, və ja **li** şəqilçisinin mənfi, səlвi syrətini qestərir.

a) *On-syz olmaz, sən-siz japarьz.*

b) *Agьl sьz, axlak-sьz, savad-sьz ana-sьz.*

c) *Jerli-jer**siz**, вilqili-вilqi**siz**.*

3. Uçun, ejnən, **ilə** koşmasь qiвi, **uçun** şəqlində koşma oldygy halda, **çun-çyn, çin-çьn** şəqlində şəqilçi xidmətini qerur. Byndan вaşka **ilə** qiвi şəxsi zəmirlərə ilavə olyndygy zaman, вy zəmirlər muzafun ilejh (*genitif*) halьnda вylynyrlar:

a) *Yşaklar-**uçun*** (içun) *вaвam-**uçun**, çanьn-uçun onyn-**uçun***

b) *Yşaklar+**çьn**, onyn+**çyn**...*

Bynynla вaraвar jazьda jalьnьz **„çin"** və ja **„çun"**, şəqlini kejd və təsвit etməq mumqundur.

4. „Mi-mь, mu-my" koşmasь da şəqilçi qiвi işlənir, Ilavə olyndygy sezə istifham (sorgy) mə'nasьnь verir. Feil, sifət, isim... вutun sezlərə ilavə olyna вilir:

*Qərdu+**mu**, qəldi+**mi**, aldь+**mь**, kyrydy+**my**...*

By koşma вə'zən вaglama rolyny da ifa edər: *çьkdь**mь**, yr; aldь**mь**, qet; jazdь**mь**, qətir...*

Azəri ləhcəsində istifham şəqli damarьn son hecasьndaqь sajitənin yzadьlmasь ilə də japьlьr, вy təkdirdə, istifham koşmasьna hacət kalmaz.

5. Ça-çə, ca-cə koşmalarь da, şəqilçilərin səs yjyşmasь, vyrgy şərtlərini hajizdir. Ifadəjə verdiqi mə'nalar, **nisbət, tərz, mikdar** sezlərilə anladьla вilir.

*Mən-cə, turq-cə, italjan-**ca**, insan-**ca**, juzlər-cə...*

By koşma **tərz, sýrət** ifadə etdiqi zaman вyna вir **„sьna"**, **„sinə"** ilavə olynyr:

*Insan-**casьna**, mərd-**cəsinə**, alçak-**casьna**, canavar-casьna...*

6. Qibi, qimi jalьnьz вir şəqlə maliq təmiz koşmalardandьr. By koşma, jykarьda da qəstərdiqimiz qiвi, mustəkil вir sözdən mejdana qəlmişdir. Əsqi turqcədə **qip, qep** və ja **qeр** kaliв, syrət mə'nasьnь ifadə edən mustəkil вir söz idi. Bynyn **iq** şəqilçisi ilə вirləşməsində **qibiq** japma damarь mejdana qəlmişdir qi, вy şəqildə вə'zi ləhcələrdə məsələn: Kьrьm tatar ləhcəsində вy qun də işlədilir. By şəqildə, Kazan tatarlarьnьn ejni mə'nada „**qibi**" mə'nasьnda işlənən „şəqilli" sözunə musavidir. Sonradan вy söz koşma-jarьm söz halьna qələrəq, **qibi, qimi** şəqlini almьşdьr.

Şəxsi zəmirlərə ilavə olyndykda вy zəmirlər muzafun ilejh şəqlini alьrlar:

*Mənim-**qiвi**, sənin-**qiвi**, onyn-**qimi**...*

By koşma sözə ilavə olyndykda вutun hal və zəmir şəqilçilərini ala вilir:

*Arslan **qimi**+sən, arslan **qimi**-lər-dən, mynyn **qimi**+sin-dən...*

7. Təq, təq, dəq, mə'na və rol e'tiвarilə *qimi* koşmasьnьn ejnidir və jalьnьz вir şəqlə maliqdir, өzgə ləhcələrdə (məsələn çьgataj, ezвəj...) **dag-teq** şəqlində вylynyr, вy şəqildə səs yjyşmasь kanyna taвe oldygy qərulur.

Diqər вə'zi ləhcələrdə **g** və ja **q** səsinin **j** səsinə qeçməsi ilə **daj-dej** şəqlini almьşdьr. Məsələn: Kazak, Nogaj, Kьrьm ləhcələrində:

*Andag-**andaj**, şyndag-**şyndaj**, myndag-**myndaj**...*

Qim koşmasь qiвi, вy da şəxsi zəmirlərə ilavə olyndygy zaman, вy zəmirlər muzafun ilejhi şəqlini alьr. *Mənim təq, sənin təq...*

8. Cən-cəq, tən-dəq... By koşmalar mə'na və kyllanьlьş e'tiвarilə вir-вirinin ejnidir. Javaş-javaş, ədəвi dildə вynlarьn jerini ərəвcə *kədər* sözu dytmakdadьr.

*Indiji **dəq, tən, cəq, cən**; səhərə **dəq, tən...***

Azəri ləhcəsində, вə'zən **qimi** koşmasь da вy mə'nada işlənir: *iqi qun **qim**, saвaha **qimi**...*

By koşma misallardan da qərulduqu uzrə daima məf'ylun ilejh (*dativus*) alьr.

9. Өtru, өturu koşmasь, vəzifə və mə'na e'tiвarilə **uçun** koşmasьna jakьndьr. Jalьnьz **uçun** şəxsi zə-

mirlərdə muzafun ilejh, вaşka sözlərdə mucərrəd hala ilavə olyndygy halda, **өturu** koşmasь məf'ylyn ənh (*exessivus*) halьna ilavə olynyr: *Məndən **өtru**, vyldan **өtru**, jagьşdan **өtru**...*

By koşmanьn **өt** feil damarilə **ru** (artьk cansьzlanmьş) şəqilçisindən japma oldygyny ajrьca kejd etməlijiz.

10. Qlərə koşmasь, **qlər** fe'il damarilə **ə** şəqilçisindən təşəqqul etmişdir. By şəqilçinin zəifləşməsi ilə вy söz də koşma halьna qəlmişdur. By koşmanьn ilavə olyndygy sözlər məf'ylyn ilejh halьnda вylynyr:

*Mənə **qlərə**, dedijinə **qlərə**, jazmasьna **qlərə**.*

11. „Jincə-jьnca, incə-ьnca" koşmalarь ejni zamanda şəqilçilərin əlamətlərinə maliqdirlər:

*Qled-**incə**, ard-**ınca**, oky-**jynca**, sojy-**jınca**, uşu-**juncə**, dinlə-**jincə**...*

12. kədər, naşi, nəzərən, mada, rəgmən... qiвi ərəвcədən və вaşka dillərdən dilimizə qirmiş olan sözlər də koşma qiвi işlənir.

c) Baglamalar (*союзы*).

125.

Baglamalar (*conjonctions*) koşmalara qərə daha az mustəkil söz parçalarьdьr. Byna mukaвil koşmalarьn вə'ziləri vyrgy və səs yjyşmasь cihətindən əlakədar oldyklarь damarь ilə muəjjən munasəвətlərdə вylynyrsa da, вaglamalarda şəqli xarici cihətdən damarla əlakəsi çok zəifdur.

Turq dilində cumlə kyrylyşynyn, söz tərqiвlərinin tərtiвinə, təвiətinə qərə вaglamalar çok azdьr; umymijjətlə sözlər heç вir durlu вaglamasьz вir-вirini tə'kiв edərlər:

Ana-вaвa, kohym-kardaş, karь-koca, ər-arvat, konym-konşy, at-araвa.

Bynyn uçun вy qun qərəq ədəвi, qərəqsə xalk dillərində вylynan вaglamalarьn вir neçəsi mustəsna olmak uzrə, əqsərisi ərəв və fars dillərindən iktiвas olynmyşdyr.

Turqcədə işlədilən baglamalarьn başlьcalarьnь kejd ediriz:

1. **Də-da** baglamalarь, səs yjyşmasь tə'siri altьna duşmuş jeqanə baglamalardyr, dejə biliriz. By baglamalar **dəxi** baglamasьnьn ixtisar edilmiş şəqlindən başka bir şej dejildir.

By baglama cumlədə bir çok rollara maliqdir.

Qəl də qər, versən də olyr, verməsən də; ony alьp da nə japacaksan?

Bynyn məf'ylun fih şəqilçisindən fərki vyrgy ilə anlaşьlьr.

2. **Və** baglamasь ərəbcədən qecmiş olmakla barabar ədəbi dilimizdə çok qeniş intişar tapmьşdьr; əvvəlcə jalьnьz ərəb və fars sözlərində işlədildiqi halda javaş-javaş turqcə sözlər arasьnda da işlədilməqə başlamьşdьr:

Piçiq və yşak, sylar və karlar, kapь və pençərə, harə-u-zarə.

Iqi ərəb, jaxyd fars sözləri arasьnda sərf qitablarьmyzda **ətf təfsiri** adь verilən diqər bir şəqil daha işlədilir:

Dərgə-forman, elmu-irfan...

Jeni ədəbi dildə və uslybda by sonyncy iste'mal syrəti javaş-javaş byrakьlmakdadьr.

3. „**Nə...nə**" **və ja „nə...nə... də**" şəqillərində işlənən baglama mənfi mə'nada işlənir:

*Nə ey, nə o; və ja **nə** sən, **nə də** o; **nə** pyl kaldь, **nə də** saglьk, **nə qələn** var **nə** qedən...*

4. *Istər...istər, qərəq...qərəq...* qibi teqrar joly ilə işlədilən baglamalar turq-tatar dilində oldykca boldyr.

*a) Qərəq insan, **qərəq** hejvan; qərəq erqəq, **qərəq** dişi...*

b) *Istər al, **istər** alma; **istər** qəl, **istər** qəlmə...*

5. Ja, qah... qibi farsca və ərəbcədən dilimizə qeçmiş bə'zi baglamalar da belə teqrar syrətilə işlədilir.

a) *Ja by dəvəni qudməli. **ja** by dijardan qetməli...*

b) *Qah aglar, **qah** qulər.*

6. Bynlardan başka turqcədə **amma, laqin, çunqu, əqər qi,** baglamalarь ərəb və fars dillərindən alьnmьşdьr. Bilxassə **çunqu, əqər, qi,** baglamalarь çok artьk intişar etmiş və turqcə söz gryplarь içərisində əsaslь syrətdə jerləşmişdir. Nəhv bəhsində qərəcəqimiz qibi by əcnəbi dillərdən alьnmьş olan baglamalar turq cumləsinin kyrylyşynda, oldykca əsaslь dəjişmələr tərətmişdir.

ç) Nidalar (*междометия*)

126.

Nidalar (*interjection*), əqsərijjətlə bəsit bir takьm səslərdən ibarətdir qi, çok dəfə butun bir fiqir və ja dyjgyny, həjəcanь, həqmu ifadə edərlər. Canlь dildə bylynan butun nidalarь kejd etməq, hərflər və jazь ilə qəstərməq çok qucdur, həmən kabil dejildir. Lisanijjat alimlərinin fiqrincə, lisanьn ibtidəji şəqli by nida sozlərindən ibarət idi. Dil, qiçiq - bəjuq fiqir və dyjgy jaxyd hərəqət, vəsf və xasijjət fərklərini qəstərmədən əvvəl, jalьnьz, butun bir cumlə jerini dytan nida sözlərinə maliq idi. Bynyn uçundur qi, butun dunjada bylynan və bylynmyş olan dillərdə nida sözləri vardь və vardьr. Byndan başka əsas e'tibarilə butun dillərdə nida sözləri bir-birinə oksajьr.

Ixtar: Dilin bilxassə səslər və əlifbanьn tədrisində nida sözlərindən fajdalanmak mumqundur; by əsas uzərinə ajrь bir əlifba tədris usyly tərtib olynmyşdyr qi, byna **sevti təklid** (*phonomimique*) **usyly** dejilir.

127.

Nida sözləri insanьn ibtidaji və kuvvətli həjəcanlarьndan dogmyşdyr. Kuvvətli sevinc və ja ələm, kajgь dəkikələrində insan nə kədər mədəni olyrsa-olsyn, by qun də bir çok nida sözləri çьkarьr. By həjəcan iqi cur ola bilir:

1) insan xaricdən aldьgь tə'sirlər və intiba'larь belə səslərlə ifadə etməjə çalьşьr və ja diqər birisinin dikkətini cəlb, ona bir şej qəstərməq. anlatmak məksədini tə'kib edər. Bynyn qibi nida sözlərinə „**muracəət**" jaxyd **təsviri** (*Descriptive, interpellativə*) **nida sözləri** denilir.

2) diqər bir kьsьmь da insanьn daxili həjəcan və hisslərini ifadəjə jarar qi, bynlara da **həjəcani** (*affective*) dejilir. Nida sözlərinin by təksimi gajət bəsit və ibtidaji hesab olynmalьdьr. Daha mufəssəl mə'lymat uçun okycy lisanijjat əsərlərinə muracəət edə bilir. Ejni syrətlə ibtidaji mədənijjət tarixinə ajid əsərlərdə də by xusysda oldykca mufəssəl və elmi materjal və tədkiklər bylynyr.

128.

Turqcədə nida sözlərindən təşəqqul etmiş bir çok mustəkil sözlər, feillər, isimlər, sifətlər vardyr. Bynlar, əsas e'tibarilə, şej və hadisələrin hər hansь bir karakteristiq, bariz xusysijjətini səs vasitəsilə təsvir, təklid etməqdən mejdana qəlmişlərdir:

Bldьz, yldyz, jaldьz (*jalt-jylt*), *bldьrьm, patьrdь* (*pat*), *qyrylty* (*qyr*), *tojyk* (*dakyk*), *aglamak, sysmak, tupurməq, tuqurməq, əquz* (*ə:*), *əqsur, hajdь*...

129.

Nida sözlərinin bir kьsmь səs e'tibarilə bəsit, diqər bir kьsmь murəqqəbdir. Professor Deni bynlarьn bir taslagьnь çьzmьşdьr qi, səs yjyşmasь və bəsitliq, murəqqəbliq cihətindən bynlar arasьndaqь munasibəti qəstərdiqindən, byrada səjləməqi munasib qərduq:

$$\begin{matrix} a\ ha\ aj\ haj \\ \bar{e}\ he\ ej\ hej \end{matrix}, \quad a+ha=aha,\ ə+hə=əhə,\ aj+haj=$$

$$=ajhaj,\ ej+hej=ejhej...$$

Ixtar: Nida sözlərinin pəq çoky butun xalklarda vardьr və umymidir.

Təhlil.

Jarьm sözləri, və ja şəqilçi kəbyl etməjən sözləri umymijjətlə cumlə içində tədkik etməq lazьm qəlir Səsləri, şəqilçiləri öjrənmiş olan tələbələr uçun, şəqilsiz sözləri anlamak bir o kədər quc olmaz.

Hər şəqilçi, səs, jarьm söz qeçildiqdən sonra tələbələrə by cihətləri qəzəlcə izah eləjəcəq təmrinlər, jazьlar jazdьrmalьdьr. By cur misallarь əvvəlcə tələbələrin özlərinə byldyrmakla barabar, sonradan azəri ədiblərinin dilindən mənzym və mənsyr numynələr verməlidir.

XI. NƏHV (SYNTAXE—СИНТАКСИС)

Söz gryplarь və cumlələr uzərində tədkiklər.

1.

Son zamanьn məşhyr lisanijjatçьlarьndan fransьz alimi Ferdinand de Sosur (*Ferdinand de Saussure*) umymi lisanijjat kyrsy—„*Cours linguistique generale*" adь ilə 1922-ci ildə nəşr etdiqi əsərində butun dunjada olan dilləri iqi kьsma ajьrьr: 1) sərfi (*Grammatique*), 2) nəhvi, lugəvi (*Lexicologique*) dillər.

Sərfi dillərdə şəqli xusysijjətlər bol və mufəssəl olyb, sözdə, söz gryplarьnda bylynan hər cur dəjişmə şəqilçilər, baglama, koşmalar və ja sevti təbəddullərlə ifadə olynyr. Hind və Avropa dilləri by kəbildəndir.

Nəhvi dillərdə isə, şəqli və sevti dəjişmələlərdə by kədər bollyk, zənqinliq və elastiqijjət jokdyr. Şəqilçiləri jalьnьz bir durlu, sevti dəjişmələri az, baglama və koşmalarь məhdyddyr.

Iltisaki dillər; by arada turq-tatar dilləri də, by cinsdəndir. Bynlarьn birinci nev'dən olanlarьnda, sərfi dillərdə, nəhvin əhəmijjəti sərfinqi kədər olmadьgь halda, iqinci nev'dən olan, nəhvi dillərdə, şubhəsiz nəhv daha çok əhəmijjətli jer dytar.

2.

Grammerin bir kьsmь olan nəhvdə, ajrь ajrь sözləri dejil, onlarьn bir-birləri ilə birləşmə, baglanma syrətlərini və şəqillərini tədkik edəriz. Söz dəjişdirici şəqilçilər bəhsində tədkik etdiqimiz şəqillər, öz başlarьna heç bir şej ifadə etməzlər; onlarьn vəzifəsi, jerində bir neçə dəfə teqrar etdiqimiz qibi, sözləri bir-birinə baglamak, onlardan söz gryplarь, tərqiblər, cumlələr mejdana qətirməqdir. Byndan başka bəsit, japma, murəqqəb damarlarda həmişə canlь cumlələr, tərqiblər halьnda bylynyrlar. Bynlarь bizim ajrь, mucərrəd tərzdə tədkik etməmiz muşahədə və tə'limi

asanlaşdьrmak məksədilə olyв, qərəq tədris, qərəqsə tədkik nəkteji-nəzərindən dilə janaşacak olanlar, вy cihətləri daima qəz ənundə вylyndyrmalьdьrlar.

3.

Dilimizdə səz tərqiвləri, cumlələr, səzlərin sadəcə вir-вirinin janьna duzulməsi syrətilə dejil, вəlqə muəjjən şəqli вaglarla mejdana qətirilir. Təвii, səzlərin вy syrətlə вir-вirinə вaglanmasь mə'naca da çok əhəmijjətlidir. Hər səz tərqiвi hər cumlə muəjjən dyjgy və fiqirlərin вir-вirinə вaglanmasьnь ifadə edər. Byna qərə ajrь səzləri oldygy qiвi, cumlələri və tərqiвləri вy nəkteji-nəzərdən də tədkik lazьmdьr.

Byndan вaşka, hər səz вir təsəvvurun (*представление*) karşьlьgьdьr. By syrətlə cumləni вir də ryhi tərəfdən almak zəryridir. Ryhi nəkteji-nəzərdən cumlə, iqi təsəvvurun вir-вirinə вaglanmasь və вynyn səzlə ifadəsindən вaşka вir şej dejildir; məsələn: dьşarь вakarak *ilava sojyk* dejərsəm, məndə вirisi „havaja" diqəri „sojyklyg"a ajid iqi təsəvvur вir-вiri ilə вirləşmiş olyr. By səzlərin tərtiвi, вynlarьn, вy təsəvvurlərin вir вirinə olan munasəвətini qəstərir. By təsəvvurlərdən „hava" hakkьnda olanь вirinci və „sojyklyk" hakkьnda olanь iqinci dərəcədə dimagьmda ojanmьşdьr. Birinci təsəvvur, **ryhi mubtəda** (*психолог подлежащее*), iqinci təsəvvur isə, **ryhi xəbər** (*психолог сказуемое*)dir. Hər iqi təsəvvur, səzlə ifadə olyndygy uçun „cumlə" mejdana qəlmişdir.

Hər zaman jykarьdaqь misalda oldygy qiвi, hər iqi təsəvvur вir səzlə ifadə olynmaz; вə'zən вirisi, вə'zən də hər iqisi вir neçə səzlə ifadə olynyr. By hal, təsəvvurlərin вəsit olmajьв, murəqqəв oldygy zamanlarda vake olyr. By təkdirdə murəqqəв təsəvvuru təşqil edən вəsit təsəvvurlərin hər вiri səzlə ifadə olyna вilir, məsələn: „**daş**" hakkьndaqь təsəvvuru jalьnьz „daş" səzu ilə ifadə etməq mumqun oldygy qiвi, ejni zamanda, „*dərt qyşə qəsilmiş, ustu cilalь kara daş*" deməq də mumqundur. Byrada daşdan вaşka onyn şəqli, ustu, rənqi... hakkьndaqь təsəvvurlər də „**daş**" təsəvvurunə karьşmьşdьr. By вəsit təsəvvurlərdən murəqqəв вir təsəvvur mejdana qəlmişdir.

Səzlə ifadə olynan murəqqəв təsəvvurlər, dildə səz gryplarь mejdana qətirir qi, cumlənin вaşlьca kanyn və çizqilərini tədkikə qeçmədən əvvəl, вyndan вəhs etməlijiz.

A) Səz gryplarь.

4.

Jykarьdaqь paragrafda verdiqimiz mə'lymatdan səz gryplarь və ja səz tərqiвlərinin tə'rifini əldə etməq mumqundur. Bynlar ryhi, məntiki nəkteji-nəzərdən oldygy qiвi, şəqli nəkteji-nəzərdən də вir вutun, вir вirliq təşqil edərlər. Hər səz tərqiвini mejdana qətirən parçalar, unsurlər qərəq ryhi və qərəqsə şəqli nəkteji-nəzərdən вir-вirinə вaglьdьr. Ryhi, məntiki tərəfdən вelə murəqqəв təsəvvurlər, hej'əti-umymisi ilə, вir səz qiвi **xəbər** və ja **mubtəda** ola вildiqləri qiвi вir təq səz qiвi şəqilçilər ala вilir.

1) *Dərt qyşə qəsilmiş, ustu cilalь kara daş* (*lara rast qəldiq*)

2) *Dərt qyşə qəsilmiş, ustu cilalь kara daş* (*lardan вin коку, çьkьrdь*) *və iləx.*

By səz grypyny təşqil edən səzlərin mə'na e'tiвarilə həp **daş** səzunə вaglь oldygy qiвi, şəqilçiləri ilə də вir-вirinə вaglь вylyndygy aşqar syrətdə qərulməqdədir.

5.

Turq dilində, səz gryplarьnьn taвe oldygy umymi kanynlar vardьr:

Birinci kanyn: вir səz grypy, şəqilçi aldьgь zaman вy şəqilçi səz grypynyn sonyna ilavə olynyr; вy grypa qirən вaşka səzlərdə вy şəqilçini teqrar etməq lazьm qəlməz:

1) *Atamьn evi, atamьn evində..*

2) *Atamьn ijirmi il вyndan* (*myndan*) *əvvəl tiqilmiş evi, evində, evi ilə, evinə....*

6.

Iqinci kanyn: вir səz grypy içində əsasi səz sonda və iqinci dərəcədəqilər ondan əvvəl вylynyr; вaşka

səzlə, bir səzun mə'nasьnь tamamlajan səzlər ondan əvvəl qəlir. By kajdanьn bir neçə cur təzahuru vardьr:

a) Sifət mevsyfdan, jə'ni sifətin ajid oldygy isimdən əvvəl qəlir; daha yjgyn tə'birlərlə səjləməq istərsəq, tə'jin edici səz (*Le determinant, определение*), tə'jin olynan (*Le determine, определяемое*) sozdən əvvəl bylynyr.

Kьzьl bajrak, basma qitab, boş ev, çalьşkan yşak, atamьn məqtybы, sy başь, cyma ertəsi.

b) Mutəmmim xidmətini qərən səz (*Le complement, дополнение*), tamamlanan səzdən (*дополняемый*) əvvəl qəlir:

Byndan (myndan) sonra, byndan (myndan) başka, başa duşməq, dalьnca qetməq, başa salmak, bir ev kajьrmak..

c) Mubtəda (*Le sujet, подлежащее*), xəbərdən (*le predicat-сказуемое*) əvvəl qəlir:

Əli qetdi, Əhməd jazdь, by qun şənbə, atam xəstə.

Ixtar: By kanynlardan, bə'zi turq dili sərfi jazmьş olan muəlliflər, fe'lin həmişə cumlənin və ja səz grypynyn sonynda bylynacagьnь istixrac etməqdədirlər. Hal by qi, belə iddiada bylynmak turq dilinin kyrylyşyny və iste'malьnь nəzəri-e'tibara almamak deməqdir. Turqcədə feillər mubtəda oldygy qibi, isimlər də xəbər ola bilir, ona qərə feillər, səz grypynyn başьnda bylyndygy qibi, isimlər sonynda jerləşə bilir.

7.

Uçuncu kanyn. Bir səz grypynda butun iqinci dərəcədəqi unsurlər, əsasi unsurlərin ənundə bylynyr. Byna qərə tamamlajьcь cumlələr də əsli cumlələrin ənundə bylynyr.

8.

Səz gryplarьnьn, mə'na e'tibarilə də, bə'zi nev'ləri qəstərilməqdədir. Indijə kədər jazьlan sərflərimizdə isim və sifət bəhsləri adi ilə ancaq by nev'lərdən bəhs edilmişdir. Cumləni—ejni zamanda şəqli xusysijətləri olmasь dolajьsilə ajrь bəhs japarsak, başlьca iqi gryp vardьr:

1) Tə'jini gryp *(groupe determinatif)*,
2) Isimlər grypy (*groupe appositionnel*).

9.

Tə'jini gryp, bir „tə'jin edici", bir də həmişə byndan sonra qələn, „tə'jin olynan" unsurdən təşəqqul edər; məsələn: *juqsəq ev, yzyn jol, səzun dogrysy, malьn ycyzy...*

10.

By grypda iqi kьsьm vardьr:

1) bə'zən sifət ifadə edən bir səz iqincisini tə'jin edər: (juqsəq ev, yzyn jol...)

2) birinci səz iqincinin mutəmmimi xidmətini qərur (səzun dogrysy, malьn ycyzy, atamьn evi)

Bynlardan birincisinə sərf qitablarьmьzьda **tərqibi-tevsifi**, iqincisinə **tərqibi-izafi** və ja sadəcə **izafət** dejilir.

11.

Sifət xidmətini turqcədə muxtəlif səzlər qərə bilir:

a) *Bşьk otak, qəsqin bьçak, kьzьl bajrak, agьllь adam.*

b) *Qələn musafir, ytanan tələbə, çalьşkan yşak, pişmiş mejvə.*

c) *Kara dag, sarp jer, Ag dəniz, qəzəl kьz, cavan adam.*

ç) *By qişi, o qitab.*

d) *Bir qecə, bir az pyl, bir neçə adam, juz nəfər, min manat.*

By misallarьn tədkikindən də anlaşьlacagь uzrə isimlər belə jerdə işlədilməzlər.

12.

Hər nə kədər, jykarьdaqь paragraflarьmьzda qəstərdiqimiz qibi, səz gryplarь təşqil edən səzlərə ilavə

olynan şəqilçilər jalьnьz son sözə ilavə olyna вilirlərsə də, tə'jin olynan sözdən kaвakca qələn tə'jin edici sözlər şəqilçisi də ola вilirlər, вaşka cur dejəcəq olsak, söz japьcь şəqilçilərə maliq sözlərdən „tə'jin edici ola" вildiqi qiвi (qəsqin, çalьşkan..), söz dəjişdirici şəqilçilərə maliq sözlərdən də ola вilir:

Dəmirdən вir kaşьk, daşdan uräq, altьndan вiläziq, daş вasmasь qitaв, mində вir adam, üçu ag, dördü kara, jeddi top kумaş (çyxa).

Laqin вy söz gryplarьna şəqilçi ilavə olyndygy, jə'ni təsrif olyndygy zaman jalьnьz son söz, „tə'jin olynan" dəjişiв, grypyn вaşka unsurləri dəjişilməjir.

13.

Izafət halь, jykarьda da dediqimiz qiвi, iqi sözun вir вirini tamamlamak uçun „muiq zəmiri" şəqilçiləri ilə вir вirinə вaglanmasь və вy syrətlə вir gryp təşqilidir. Əsasən izafət halь mulqijjət əlakəsindən вaşka вir şej dejildir:

Əhmədin qitaвь, işin qedişi, вrmagьn syjy, dənizin qənarь, ətin kokysy.

Ојərəq **in,ьn**, qərəqsə **i, ь, ji, jь....** şəqilçilərinin zəmir şəqilçiləri oldygyny şəqilçilər вəhsində qərmuşduq.

By şəqil, ən çok tam və murəqqəв olmakla вaraвar. hər zaman işləməz. Jakyt ləhcəsindən Anadoly ləhcəsinə kədər həmən вutun ləhcələrdə daha muxtəsər вir şəqilçili gryplar təşəqqul edə вilər:

1) *dəniz qənarь, dag вaşь, cənq mejdanь, ət kokysy....*

2) *Bizim ata, sizın konşy...*

Misallarьmьzdan qərulduqu qiвi вirinci unsurun şəqilçisi həmən вutun sözlərdə duşə вilir. By təkdirdə söz grypynyn mə'na və şəqli вir dərəcəjə kədər dəjişmiş olyr. Şəqilcə fərk вydyr: hər iqi unsur və ja kьsьm, şəqilçi aldьgь zaman həm вirinci, həm də iqincisi cəm' ola вilir; hal вy qi, jalьnьz iqinci unsur şəqilçi aldьgь zaman cəm' şəqılçisini iqisi вirdən alamaz:

1) *Ьrmagьn syjy, dənizin qənarь, ьrmaklarьn sylarь, dənizlərin qənarlarь.*

2) *Dəniz qənarь—dəniz qənarlarь, dənizlər qənarь:*

Iqinci halda grypyn ifadə etdiqi mə'na daha çok qenişdir. Iqinci unsurun şəqilçisi jalьnьz zəmir sözlərindən sonra duşə вilir.

14.

Iqi və ja daha çok isimdən murəqqəв olan grvpa **isimlər grypy** dejilir.

By ne'v söz gryplarьnьn əzunə qərə xusysijjətləri vardьr:

a) isimlərin gryp içindəqi tərtiвi вə'zi hallarda ixtijaridir;

b) вy isimlərin arasьna şəqilçilər daha çok asanlьkla daxil olyna вilir;

c) вy gryplar, həmişə вir şəxs və ja onyn hər hansь вir xassəsini вəjan edərlər.

15.

Isimlər grypy turqcədə ən azь, iqi sözdən mejdana qəlir qi, вynlardan вirisi **ismi-xas** oldygy, diqəri onyn ictimai, rəsmi вir sifətini вəjan edər; məsələn:

Joldaş Əhməd
Syltan Səlim
Məarif komisarь Əlijef
Muəllim Əfəndi-zadə

Ejni syrətlə:

Əhməd joldaş
Səlim Syltan
Nəsrəddin şah

ola вilir.

B) Mubtəda, xəвər və ilavələr.

16.

Cumlə təşqil edən söz grypy həmişə вir **həqm** ifadə edər. By syrətlə həqumdə iqi təsəvvur вylyndygy qiвi, cumlədə də **mubtəda** (*Sujet, подлежащее*), xəвər (*predicat, сказуемое*) вylynmak lazьm qəlir. Laqin

heqmu təşqil edən hər iqi təsəvvurun ifadə olynmasь şərt olmadьgь qibi, bə'zən bir sözlə də cumlə təşəqqul edə bilir

17.

Cumlənin iqi muhum unsuru var, deməqdir: **mubtəda** və **xəbər**. Xəbər həm feillərdən, həm də isimlərdən japьlьr. Birinci halda cumləjə **feil cumləsi**, iqinci halda **isim cumləsi** dejilir. Xəbər daima cumlənin sonynda bylynyr.

Mubtəda, isimlərdən və feildən muştəkk, zaman ifadə etməjən sözlərdən japьlьr. Mubtəda, ja cumlənin başьnda və ja başьna jakьn bir jerdə, bylynyr. By kəjda jə'ni mubtədanin əvvəl, xəbərin sonra qəlməsi çok az hallarda nəsirdə, laqin xusysən şeirdə pozylyr.

„Şirvanьn jastь joly,
Sy qəldi basdь joly,
Qedirdim dost qərməqə
Zalьmlar qəsti joly"

18.

Jykarьda səjlədiqimiz qibi cumlədə hər zaman həm mubtəda, həm də xəbər bylynmaz. Əqər mubtəda ilə xəbər hər iqisi cumlədə sözlə ifadə edilmiş olyrsa, belə cumlələrə **tam cumlə** (*полное предложение*) dejilir.

Əqər xəbər, və ja mubtədadan birisi ifadə edilmiş isə, by nev' cumlələrədə **nakis** və ja **əqsiq cumlə** (*неполное предложение*) dejilir.

Məsələn *„jangьn"*, *„ilan!"*, *„javaş!"*, *„çabьk!"*... qibi çok dəfə canlь dildə işlənən sözlər həp nakis cumlələrdir. Nakis cumlələrə, çok dəfə ədəbijjatьn pijes, və şeir nev'lərində rast qəlinir.

19.

Cumlələri, byndan başka, bir də **əsli** və ja **bas cumlə** (*proposition independante, главное предложение*) və **tabe cumlə** (*proposition subordonnée, придаточное*

предложение) dejə iqi kьsma ajrьlьz qi, bynlar hakkьnda aşagьdaqь paragraflarьmьzda pejdərpej mə'lymat veriləcəqdir.

20.

Turqcədə, cumlədə bylynan unsurlər bynlardan ibarətdir.

1) Xəbər, 2) mubtəda, 3) ilavələr (mustəkim, gejri mustəkim), 4) tə'jini unsurlər.

Bynlarьn hansь sözlərdən ola biləcəqlərini qəstərə biliriz:

1. Xəbər: fe'lin şəxsləri havi şəqilləri və isim və bə'zən fe'lin ismi olan şəqilləri, isim cumlələri uçun.

2. Mubtəda: isim və fe'lin isim jerində işlənən şəqilləri.

3 Ilavələr: mustəkim və gejri-mustəkim ilavələr (isimlər, feillərin ismi şəqli), zərflər, isimlər, feillərin ismi şəqli, feillərin zərfi şəqli.

4. Tə'jini unsurlər: ismlər, və feillərin ismi şəqilləri.

Ixtar: Xəbər və mubtədanьn, daha muəjjən və açьk olan əcnəbi karşьlьklarьnь jykarьda mə'tərizə içində qəstərdiq. „Ilavə" sözunu, rysca *„дополнение"*, fransьzca *„Complement"* jerində, „tə'jini" unsurlər sözunu də rysca *„определение"* fransьzca *„determinatif"* jerində işlədiriz.

21.

Xəbər şəxsli feillərdən birisi oldygy zaman, cumlə fe'li, isim oldygy zaman da „ismi" tə'bir olyndygyny söjləmişdiq. Ismi cumlələrdə xəbər, ja bir isim, sifət, və ja fe'lin ismi şəqillərindən birisi ola bilir:

a) Sifət olyr:

Karьna qedən kazancdь. Danьşmak qumuş olsa danьşmamak kьzьldьr. Əl-əldən ətqundur, ustundur. Dil sumuqsuz olyr.

b) Isim olyr:

Hər kyş öz jyvasьnьn agasьdьr.
El ilə kara qun bajramdьr.
Əvvə oldaş, sonra jol.

Kəssaв jag dərdində, qeçi can dərdində.
Əli evdəmi? Xəstəmisən?

c) Zəmir olyr:

By yşak mənimdir.
Hamьsь sizin uçun.
Byny japan mənəm.

22.

Cumlə fe'li oldygy zaman, xəвər həmişə şəxsli вir feildən ibarətdur. By feil, murəqqəв, və ja вəsit ola вilir:

Məqtyвy jazdь, postaja saldь.
Bizə kalmamьzь təqlif etdilər.

Umymijjətlə feil mufrəd halьnda вylynyr. Laqin muвtəda gejri- muəjjən oldygy zaman cəm' halьnda вylyna вilir.

23.

Muвtəda jerini cumlədə, umymijjətlə hal şəqilçiləri ala вilən sözlər dytarlar.

a) Əsil isimlər və isim qiвi işlənən sifət sözləri:

Yşak qərduqunu qəturər.
Qloz qərməz, uz ytanmaz.
Qor qory tapar, sy çyxyry.
Korky daglarь aşьrьr,
Acьn karnь dojar, qəzu dojmaz.
Zor ojyny pozar.

b) Feil şəqillərindən hal şəqilçiləri ala вilənləri:

Jeməq jaşamak uçundur, jaşamak jeməq uçun dejil.

Ələn canьnь kyrtarьr, jazьk kalanьn canьna.
Itqi itirən sorak edər.

24.

Bə'zi hallarda cumlədə muвtəda ajrьca ifadə edilməmiş olar; вy da şəxsi zəmirləri olan feillərlə cumlələr təşəqqul etdiqi zaman vake olyr: *qedirəm, qetdim, jazacagam...*

Ifadə kuvvətli və açьk olmasь uçun, вə'zən zəmir təqrar olynyr: *mən qetdim, sən demişsən!*

Bə'zi fe'illər, turqcədə uçuncu şəxslə işlədiqləri zaman ajrь sözlə muвtəda almazlar:

Olmadь, olar, olmaz; вitdi-qetdi, qeçər, jetişər, jetər, istəməz...

25.

Jykarьda (pargraf 20) cumlədə вylynan unsurləri qəstərmişdiq. By unsurlərin az-çok kət'ijjətlə taвe oldygy вir tərtiв vardьr:

a) Umymijjətlə cumlədə вylynan ilavələr xəвərə təəlluk edər. Bynyn uçun cumləni iqi gejri-musavi grypa ajьrmak mumqundur. By grypda вir hədd, вir tərəf „muвtəda" diqər tərətdə ilavələr ilə вaraвar „xəвər" dir. Byna qərə turqcədə cumlələrdəqi mumqun olan tərtiвi вy sxema ilə qəstərməq mumqundur:

Xəвər grypy.

Muвtəda + Ilavələr + Xəвər.

b) Ilavələrə qəlcəq olyrsak, вynlarьn da özlərinə maxsys sьrasь vardьr:

1) Vakt və zamar raвitə və ja zərfləri.
2) Gejri-mustəkim ilavə,
3) Mustəkim ilavə.

Deməq qi, вutun cumlə вy tərtiвdə olyr:

Xəвər grypy.

Muвtəda + vakt və zaman ilavələri + gejri-mustəkim ilavə + mustəkim ilavə + xəвər.

c) Canlь danьşьkda, səjləşmə əsnasьnda вy tərtiв вy şəqli də ala вilir:

Vakt zaman ilavələri + muвtəda + başka zaman və məqan ilavələr + gejri-mustəkim ilavə + mustəkim ilavə + xəвər.

Misallar:

1. *Məqtəbimiz dərt ajlıq tə'tildən sonra, bу qun açıldı.*

Babam, iqi aja istirahətə qetdi.

Mən sizə jarın qitabı qəndərərəm.

2. *Posta, qeçən şənbə qunu bizə çok kijmətli xəbərlər qətirdi.*

Şair, həssas bir dimaga, kuvvətli xəjala maliq olan adamdır.

Konşymyz, mumqun oldygy təkdirdə, evini dəjiş-dirməq nijjətindədir.

3. *Qeçən həftə, sijasət aləmində bəjuq vək'ələr olyb qeçdi.*

Dun qecə şiddətlə jagan jagmırdan əqinlər çok zərər qərdu.

Byrada, vaqtilə kijmətli əsərlər jazmış koca bir ədib jaşajır.

Ixtar: turq dilində dikkət cəlb edilməq istənilən ilavələr, xəbərə jakın işlənir.

ç) Tabe cumlələr (*придаточное предложение, proposition subordonnees*).

26.

Turqcədə, dilin əsas kyrylyşy nəzəri e'tibara alınacak olyrsa, tabe cumlələr az bylynyr. Cumlənin tali kəsimlarını, dajima feil, muştəkkləri [1]) baş cumləjə baglar; məsələn:

Qişi əqdiqini biçər.

*Jagış **jakdıqca** jer qəjərir.*

*Sabahları açıq havada **qəzinməqdən** çok xoşlanıram.*

Saatda juz qilometro sur'ətlə jurujən trenlər japıldıqdan sonra dunjanın muxtəlif parçaları bir-birinə daha zijadə jakınlaşacakdır.

*Jol **qetdiqcə** yzanır.*

By nev' cumlələri, Hind-Avropa, və ja sami dillərinə tərcumə etdiqimiz zaman, byrada luzymyna qərə iqi uç, dərt, hətta beş tabe və əsli cumlə mejdana qələcəqdir. By misallardan da qərulduqu uzrə turqcədə rabitə şəqilləri tabe cumlələr jerinə adi tamamlıqlar, ilavələr mejdana qətirir.

[1]) Professor Deni bу şəqildəqi tabe cumləni *„quasi propositions"* adlandırırsa da, bizcə bу xusysi və ajrı bir sifəti tə'min etməqdən başka bir şej dejildir.

27.

Tabe cumlələr, ejni zamanda, **sa, sə** şəqilçiləri ilə japılan fe'il şəqilləri ilə də mejdana qetirilir:

Mən qetsəm, sən kalırsan.

Nə desəm, jalan olyr.

Sozunu dinləməzsə israr etmə!

Şərt mə'nası ilə baglanan cumlələr **mi-mı**... ilə də jazılır: *aldınmı qet! bir söz söjlədinmi kızır.*

28.

Əcnəbi dillərdə — fars, rys-səjləşən xalklara konşy olarak jaşajan turq ləhcələrində bу dillərin nəhvi tə'sirlərini muşahədə ediriz: bу şəqillərdən bir çoky danışıq dilində, canlı dildə özunu qəstərirsə də, **qi** baglamasilə bir-birinə baglanan tabe və əsli cumlələr şəqli əvəldən bəri ədəbi dilimizdə işlədilir.

*Qəsilsin iqi əl **qi**, bir baş saxlamır.*

*Bir zad dedi **qi**, ona cavab verəq.*

*Mənim əlimdən nə qəlir **qi**, sənə qöməq verəm.*

*Iqi ildir **qi**, mənimlə dostlıq binası kojyblar.*

*Mənə bir uz qəstərdilər **qi**, dedim bynlar mənim jolymda canlarından da qeçərlər.*

„Hanqısı, hansı qi" („Şimalda" **kajsı, kangı**) qibi baglamalar ilə japılan murəqqəb cumlələr, dediqmiz qibi jalınız danışıq, söjləşmə dilində işlənir.

29.

Jenə Hind və Avropa dillərində oldygy qibi, birbirinə baglı bylynan cumlələr arasında cins və qəmijjət e'tibarilə mutabəkət bylynmaz. Jalınız hallarda yjgynlyk vardır. Byndan başka şəqilçilərin ixtisarı qərulur; məsələn:

Byrakır qedirsin. Jazar kyrtylyrsyn.

Qəlsə, qörsə idin. Varar, qərurum.

Bir qun qedər, iqi qun qedər, uçuncu qunu jorylar, xəstələnirsən. Kaрьnьn ənundə вəjuq вir gələвəliq toplanmьş, qimi вagьrьr, qimisi quluşur, qimisi də lakejdana dyryrdy.

Bу misallarь qəzdən qeçirəcəq olyrsak, вyrada zəmir şəqilçilərinin (**sin,-sən**... **im,-əm**...) iqi və daha zijadə xəвərçidən jalьnьz sonyncysynda вylyndygyny qəruruz. Ejni syrətlə feil—zaman şəqilçiləri də вelədir (*di*).

30.

Turqcə səzlərdə cins (erqəqliq, dişiliq) qəstərilmədiqindən cumlədəqi səzlər arasьnda cinsi mutaвəkət вylynmaz. Jalьnьz ərəв və fars kajdasь uzrə japьlan tərqiвlərdə вyna dikkət olynyr:

Facieji-muəllimə, umyri-carijə, məsə'əleji-muhummə, əhvali-gəriвə.

Bу cur tərqiвlərin ədəвi dilimizdən son zamanlarda çьkarьlmasь nəticəsində, artьk, вir az sonra, turqcə səjləjən və ja jazan, вy tərqiвlərə rast qəlməjəcəqdir.

31.

Hind və Avropa dillərində sifət ilə mevsyfyn (və ja вizim tə'вirimizcə tə'jin edici ilə tə'jin olynanьn) əvvəl və sonra qəlməsi mumqundur. Çunqu muəjjən şəqilçilər vasitəsilə hansьnьn tə'jinçi, hansьnьn tə'jin olynan səz oldygyny çok qəzəl qəstərməq mumqundur. Hal вy qi, turqcə muhəkkək sifət, mevsyfdan; tə'jinçi, tə'jin olynandan... iləx. əvvəl qəlməlidur, Çunqu вynlar arasьndaqь raвitə ajrь şəqilçi ilə (məsələn ryscada *прилoжительн.* şəqilçiləri) ifadə olynmadьgьndan və cinsi, qəmmi yjgynlyk, mutaвəkət вylynmadьgьndan, tərqiвdə, səz gryplarьnda, cumlələrdə səzlərin jerlərini dəjişdirməq mumqun dejildir; məsələn:

Pis hava, dərin çykyr, akar sy, çalьşkan tələвə, hazьr jeməq...

Səz gryplarьnь, ja tərqiвlərini çevirərəq:

Hava pis, çykyr dərin, sy akar, tələвə çalьşkan, jeməq hazьr... syrətlərinə çevirərsəq, вynlar arasьndaqь

munasəвət tamamilə вaşka cur olyr, jə'ni mustəkil cumlələr mejdana qəlir.

Qəmijjət (cəm və mufrəd) cihətincə də çok dəfə muвtəda ilə xəвər вir-вiri ilə mutaвəkət etməz:

Jagmьrlar jagdь, nicə вaharlar olyв qeçdi, onlar вir daha qəruşmədi.

Hadisələr qetdiqcə, tərsinə inqişaf edir.
Bу şejlər ona xoş qəlmədi.
Aglь вaşьnda olanlar вy cur iş qərməz.

C. Hal şəqillərinin cumlədə işlənməsi.

32.

Mucərrəd (*nominatif*) halьndaqь səzlər, cumlədə muвtəda və xəвər ola вilirlər; вyndan вaşka (şəqilçisiz məf'yl halьnda) cumlədə tə'jinçi ilavə də təşqil edə вilərlər. Ejni syrətlə şəxsi zəmirləri də, şəqilsiz olarak işləndiqi zaman, jalьnьz muвtəda və xəвər ola вilirlər:

At ølur mejdan kalьr; ijit ølur, şan kalьr.
Mən xəstəjim, sən korkaksan.
Duşmənin qimdir?
Byrada вostan məhsyly çok olyr.
Atьn ølumu, itin вajramьdьr.

33.

Muzafun ilejh (*genetif*) halь cumlədə həm xəвər, həm də tə'jinçi ilavə olarak işlənir:

Bу ev konşymyz Əhmədindir.
Bу jazь qimindir. Bу hədijjə sənin uçundur.
Malьn jijəsi, yşagьn atasь.
Çajьn daşь, çølun kyşy.
Aganьn malь qedir, nøqərin canь.

34.

Şəqilçili və ja şəqilçisiz, məf'ylun вih (*accusatif*) halь, cumlədə, umymijjətlə mustəkim və gejri-mustəkim ilavəni təşqil edər.

Onlar xьrsьzь qərmədilər,
Hər sakkallьnь atan sanma.

Əhməd, avçılarь çagьr, qəlsinlər.
Syjy qərmədən, papьçьnь çьxartma.

Ixtar: Qlərəq muzafun ilejh, qərəq məf'ylun вih hallarь həm şəqilçili, həm də şəqilçisiz ola вilirlər:

1. *Çokdan вəri вaş agrьsь çəqirəm.*
Jeni devr muəllimi iş məqtəвi əsaslarь ilə aşna olmalьdьr.
2. *Qlөzəl вir qəzinti japdьk.*
Olacaga çarə olmaz.
Əhməd atasьna yzyn вir məqtyв jazdь.

Hər iqi sьrada qəstərilmiş misallarda şəqilçisiz muzafun ilejh (*вaş agrьsь, iş məqtəвi, jeni dəvr muəllimi, iş məqtəвi əsaslarь*) və məf'ylun вih (*qəzinti, çarə, məqtyв,*) hallarьnь qəruruz. Şəqilçili və şəqilçisiz işlənən вy hallarda, təвii, səzun ifadə etdiqi mə'nalarda fərk vardьr. Şəqilçisiz muzafun ilejh, daimiliq və umymiliq mə'nasьnь verdiqi qiвi, şəqilçisiz məf'ylun вih, gejri-muəjjən' ilavə' (*неопределенное допол.*) təşqil etdiqi halda şəqilçili məf'ylun вih muəjjən ilavə təşqil edər; məsələn: *Əhməd atasьna məqtyвy jazdь* cumləsindəqi *məqtyв* səzu ilə *Əhməd atasьna məqtyвy jazdь* cumləsindəqi *məqtyвy* səzlərini mukajəsə ediniz! By nev' kyllanьlьş, ərəв ərin **mə'rifə** və **nəqrə** ajьrmalarьna karşьlьk qəlir.

35.

Məf'ylun ilejh (*datif-дательн.*) halь, cumlədə gejri mustəkim ilavələr mejdana qətirir:

Jarьn jara sokatь, вir dəstə вylak oty.
Pişıqə ojyn, sьçana өlum.
Evə qedirəm.
Byrada çok kalmaga qəlməz.
Kazan daşanda çөmçənin вiri вir altьna dəjər. Neçəjə aldьnьz? Haraja qedirsiniz? Qimə dedin? Nəjə qetdi?
Tənвələ iş вyjyr, sənə agьl өjrətsin.

36.

Məf'ylun fih (*Locatif—Местн.*) halьnda вylynan sözlər, zaman və məqana ajid gejri-mustəkim ilavələr mejdana qətirirlər.

„Jatma tulqu daldasьnda, koj jesin arslan səni!"
Qlətirəndə el qətirər, jel qətirər, sel qətirər,
Aparanda el aparar, jel aparar sel aparar.
„Cucəni pajьzda sajarlar."
Majьsьn on вeşində havalar isti olmaga вaşladь.
Jeddi il dokyma jaвrikasьnaa fəhləliq etmiş.
O vaktlarda вiz daha yşak idiq.
By өlqə xalkьnьn juzdə doksanь xəstədir.

37.

Məf'ylun ənh (*exessif-исход.*) halь da cumlədə gejri-mustəkim ilavə olarak işlənir. By şəqildə вylynan ilavələr, məhəl—məqan, səвəв, ajidijjət, mənsyвijjət... qiвi durlu mə'nalar ifadə edər. Bynyn uçun turqcədə əcnəвi dillərdə və ja вil'əqis, əcnəвi dillərdən turqcəjə tərcumə edərqən, вy şəqilçinin haralarda işlənə вiləcəqini qəsdirəmq ajrь вir təcriвə və вilqijə вaglьdьr.

Əhməd, вizim kohymlardandьr, вizim şəhərdəndir.
Pəncşənвənin qəlişi, çaharşənвədən вəlli olyr.
Çajdan-zaddan qөturun, için; вir az acьgьnьz sojysyn.
Başdan aşagьja jalan sөjləjir.
Onyn qəliв qəlmijəcəqından xəвər dyt.
By iş məndən asьlь dejil.
Birinci səhifədən вeşincijə kədər okydym.
Bir-вirindən qөzəl iqi at вagьşladь.

Ixtar: Mukajəsə dərəcəsi (*сравнительн. степень*) вy şəqilçi ilə (dan-dən) japьlьr:

Өfqə вaldan dadlь. Agьl agьldan ustun. Əhməd Həsəndən cəsyr.

Ç. Feildən japma şəqillərin işlənməsi

38.

Raвitə adi ilə ziqr etdiqimiz feil da.:arlarьndan təşqil edilən şəqillərin turq nəhvində çok вəjuq roly

vardır və bynyn uçun də qeniş syrətdə işlənir. By şəqillərin erində Hind və Avropa və sami dillərdə, jykarıda da səjlədiqimiz qibi, çok dəfə mutəmmim və iqinci dərəcədə cum ələr işlənir.

39.

By şəqillərdən bə'ziləri zaman ilə muəjjən və mufid hərəqətləri bəjan edərlər. By nev' şəqillər iqidir: 1) mazi və 2) istikbal mə'nasını verən feil şəqilləri.

Birincisi **diq, dık**... şəqilçiləri ilə mejdana qətirilir. Butun hal və zəmir şəqilçilərini kəbyl edə bilir.

Dogdygyna paşiman.
Qəldiqimi xəbər etməjiniz.
Jazmadıgını bilirəm.
Sizdə qeçirdiqimiz bajram məndə ynydylmaz xatirələr byrakdı.

Iqincisi **acak-əcəq** şəqilçiləri vasitəsilə japılır; ejni syrətlə həm hal, həm də zəmir şəqilçilərini alır.

Boş-boşyna qəzəcəqimə qitab okyr, istifadə ejlərim.
Sizə səjlənəcəq bir şej jok.
Indi sizə bəhs edəcəqim məsələ çok muhumdur.

Byndan başka hər iqi şəqilçi, ejni zamanda tə'jinçi xidmətini qərurlər.

Varmadık jer, səjləmədiq söz, qəruləcəq bir şej, jazılacak bir mevzy'...
Qəzlədiqmiz nəticə, qələcəq il.

40.

Qlərəq **acak, əcəq**, qərəqsə **diq-dık**... şəqilçiləri ilə mejdana qələn şəqillərin cumlə içərisində alacagı butun vəzijjətləri byrada təfsil etməq mumqun dejildir. *Etdiqi qibi, edəcəqi qibi, etdiqdən sonra* şəqillərdə biz bəjuq bir xusysijjət qərmədiqimizdən, ajrıca bəhs etməqə hacət qərməjiriz.

41.

Mə-ma şəqilçiləri ilə mejdana qətirilən feil sözləri cumlədə, zəmir və hal şəqilçilərini kəbyl edər. Jalınız

zəmir şəqilçiləri ilə bylyndygy zaman xəbər, mubtəda oldygy qibi, hal şəqilçilərini alarak „ilavə" jerini dytar.

Xəbər: 1) *Məni ən çok təəccubə salan onyn by kədər qeciqməsidir.*

Mubtəda: 2) *Qlirməsi asan, çıkması çətindir. Ljidin ytanması, ölməsi.*

Ilavə: 3) *Hərəqət etməq uçun onyn qəlib çıkmasını qözlədiq.*

42.

Mak, məq hal şəqilçiləri almadıgı zaman, mubtəda və xəbər ola bildiqi qibi, hal şəqilçiləri ilə barabar **ilavələr** mejdana qətirir.

Mubtəda: 1) *Söjləməq asan, japmak çətindir.*
Xəbər: 2) *Məksədimiz, qulməq əjlənməqdir.*
Ilavə: 3) *Bir dəkikə belə həkikəti söjləməqdən qeri dyrmadık.*

43.

Bynlardan başka bə'zi rabitələr daha vardır qi, murəqqəb cumllələr mejdana qətirirlər və ja muxtəlif bəsit cumlələri bir-birinə baglamaga xidmət edərlər:

a) Yp-up, jyp-jup...

Məsələnin əslini bilməjip səzə karışmak xəfif məşrəbliqdir.

Oglyny bazara qəndərip özü evdə kaldı.

b) „Arak-ərəq", "jarak-jərəq":

Avropada icra etdiqi yzyn və elmi sijahətlər əsnasında daimi işyrətdə tədkiklərdə bylynarak, jeni və muhum nəticələr əldə etməqə muvəffək olmyşdyr.

c) qən, qan:

Evdən çıkıb məqtəbə qedərqəu jolda muəllimimizə rast qəldim.

ç) Madan-mədən, maksızın-məqsizin.

Məsələni ətraflı syrətdə bilmədən, by xusysda kət'i bir fiqir bəjan etməq kabil dejildir.

Insan, sənajein son zamanlarda qəstərdiqi xarikələri өz qəzu ilə qərməqsizin, nə kədər qeridə kaldьgьmьzь qəsdirəməjir.

d) ьnca-incə, „ьncaja kədər" „incəjə kədər", dьkca-diqcə...

Kara kьz вəzənincəjə kədər toj əldən qedər.
Agьllь fiqir edincəje kədər, dəlinin ogly olar.
Musafiriniz qedincə, вizə xəвər eləjiniz, qələriq.
Illər qeçdiqcə,, kocaldьgьmь dyjyram.
By yşak вəjuduqcə, tənвəl olyr.

44.

Sa-sə şəqilçiləri ilə mejdana qətirilən feil sözləri, jerinə qərə вir çok vəzifələr qərur. Biz вy paragrafьmьzda вy vəzifələrin jalьnьz вaşlьcalarьnь misallarla işarət edəcəjiz,

1) *Heç olmazsa, jyrdyma dənsə idim də, kohym kardaşьmь qərə вilsə idim.*

2. *Sy olmazsa hejvan. insan, otlar jaşajamaz.*

3. *Əqər вizə karşь zərrə kədər hərməti olsa idi вir qərrə xatьrьmьzь sorardь.*

4. *Daima fəkirliqlərindən şiqajət edirlərsə də, zevku-safa içində vakt qeçirirlər.*

5. *Mən вy jerləri nə vakt qərəcəq olsam qeçmiş-өmrum jadьma qəlir.*

45.

Cumlələri „cumleji-əslijjə və ja вaş cumlə" **„cumleji-mutəmmimə**—tamamlajьcь cumlə" qiвi kьsьmlara ajьrmak, indijə kədər qərdrqumuz qiвi şəqil cihətindən çok təвii isə də, „cumleji-səвəвijjə" „cumleji şərtijjə" **„cumleji-mə'tərizə**"qiвi nevlər daha çok mə'na və təfərruat uzərinə kyrylmyş təsniflərdir. Turq dilinin nəhvi əsaslarь qərəqi qiвi işlənincəjə kədər, şuвhəsiz вy təksimə daha riajət etməq məcвyrijjətindəjiz. Necə qi, rys və sajir xalklarьn nəhvlərində də вy cihətlər, вy qiвi təsnif hələ kalmakdadьr.

Nəhvi təhlil.

Tələвələri, ən jeni dil tədrisi usyllarьna qərə nəhvdən işə вaşlatmak lazьm qəldiqindən, nəhvi təhlilin duzqun, jə'ni вir tərəfdən pedagoзi usyllarьna, diqər tərəfdən lisanijjat kajdalarьna yjgyn syrətdə qəturulməsinin вejuq вir əhəmijjəti vardьr.

Indijə kədər məqtəвlərdə işlənən nəhvi təhlil usyly **nə?, nəji?** ... qiвi syallara cavaв araşdьrmakdan iвarətdir. Hal вy qi, вy qiвi syallara veriləcəq cavaвlar, cumlələr və ja cumlənin cuz'iləri arasьndaqь вagь mejdana çьkarmajьв, jalьnьz sözlərin вir-вirinə mə'naca nə syrətlə вaglandьgьnь qestərir.

By şə'вəmizin вaşьnda söjlədiqimiz qiвi, nəhvi təhlildə uç cihəti qəz onundə dytmak lazьm qəlir:

1) ryhi, 2) məntiki, 3)lisani.

Ryhi nəkteji-nəzərdən alьndьkda, çok dəfə, вir təq söz də cumlə təşqil edə вilir: *„Jangьn!"*, *„Vaj!"*, *„Ox!"*. *„Qəlir!"* və iləx...

Məntiki nəkteji-nəzərdən alьndьkda sərfi və şəqli xusysijjətlərinin вaşkalьgьna вakmajarak, muxtəlif söz gryplarь, cumlələr вir-вirinə musavi ola вilir; çunqu məntiki nəkteji-nəzərdən вakьldьkda ən muhum cihət mundəricə, fiqirdir; məsələn:

Qəldiqini qərdum=qərdum qi, qəldi=qəldi, qərdum=qərdum, qəldi dir. Hal вy qi, lisani nəkteji-nəzərdən вynlar вaşka-вaşka söz tərqiвləridır.

Byna qərə cumlələrin təhlilinə, вaşlьca, lisani nəkteji-nəzərdən janaşmalьdьr; вynynla вaraвar ryhi və məntiki cihətdən də cumlələri təhlil etməqi ihmal etməq kaвil dejildir; çunqu вynyn,təhriri və şifahi nьtkь inqişaf etdirməq nəkteji-nəzərindən, oldykca вejuq əhəmijjəti vardьr.

XII. LUGƏT VƏ MƏ'NA DƏJIŞMƏIƏRI.

(*Lexicon Semaciologie*).

1.

Sevtijjat, şəqlijjat və nəhvin өjrənilməsi ilə вir dil, tamamilə tədkik edilmiş sajьlmaz. Bу uç şөвədə

jalьnьz dilin taвe oldygy kanynlarь (sevti, şəqli, nəhvi) əjrəniriz. By kanynlarьn tə'siri altьnda вylynyв, dilin maddə və mevzyyny təşqil edən sözlərin nə syrətlə, haradan mejdana qəldiqlərini də вilməq lazьmdьr. Bynyn uçun dildə вylynan hər sözu ajrь-ajrь tədkik etməq lazьmdьr. Hər sözu, ajrь-ajrь mənşəi və əsli e'tiвarilə tədkik eləjən elmə *etimoloзi* (*L'etymologie*) dejilir. Laqin indijə kədər, jalьnьz sözlərin əsilləri ilə məşgyl olan etimoloзi, вy sözlərin muasir, canlь kijmətlərini вylmakda вəjuq вir fajda verməmişdir. Çunqu sözlərin tarixlərini вilməq, o sözlərin вy qunqu vəzijjətlərini izah etməqə jaramaz.

2.

Sözlərin hər dəfə işlədilməsində muəjjən və xusysi вir vəzifəsi vardьr qi, вyny o sözun tarixi ilə dejil, вəlqə o sözu işlədənin вylyndygy ictimai, cografi muhit və maliq oldygy zehni və uzvi mələqələr və xasijjətlərlə izah etməq mumqundur. Byna qərə вir dilin söz xəzinəsini təftiş və tədkik eləjə вilməq uçun „etimoloзi—iştikak" məsələlərindən zijadə canlь lugətlərə və вy lugətlərin jaşadьgь muhitə əhəmijjət verməlidir.

3.

„Lugət—*словарь*—*lexicon*" ilə „grammer" (sevt ijjat, şəqlijjat, nəhv)arasьnda вəjuq вir raвitə və вag jokdyr. Bə'zi dillərin lugətləri dəjişdiqi halda grammerləri saвit, dəjişiqsiz kalar. Ədəвi yrdy dilində grammer jerli Hind, sanskrit oldygy halda, cumlələr вaşdan-вaşa farscadьr. Ermənistanda saqin olan çinqənələr erməni sərfi kajdalarьnь işlətdiqləri halda sözləri — çinqənə lugətindən olmak e'tiвarilə ermənicəjə tamamilə jaвancьdьr. Ejni syrətlə вizim ədəвi dilimizdə də ərəв və fars lugəti, turq sərfi əsasьnda tərtiв edilmiş cumlələrə, hətta вəjuq, mufəssəl əsərlərə az təsaduf edilməz.

4.

Bynyn uçun XIX əsrin sonlarьna kədər lisançьlar tərəfindən ihmal edilə qələn lugət məsələləri son illərdə çok вəjuq əhəmijjət kazanmьşdьr. Canlь lugət-

lərin tədkiki və вy məşələ ətrafьnda japьlan munakəşələr lisanijjatda вir tərəfdən jeni вir elm şe'вəsi jaratmьş, diqər tərəfdən jeni usyli nəzərijjələrin dogmasьna səвəв olmyşdyr.

Almanja, Fransa ... qiвi Avropa məmləqətlərində məhəlli, canlь lugətlər muqəmməl syrətdə tədkik olynmaga вaşlamьşdьr. By tədkiklər əsnasьnda kyry sözləri zəвt və kejd etmənin məksədə çatdьrmajacagь anlaşьlmьşdьr. Bəjuq fransьz lisançьlarьndan Ž. Žijjeron (*J. Gilleron*) yn da dediqi qiвi, hər sözun özunə maxsys həjatь, aləmi vardьr. By həjat və aləmi tədkik etmədiqcə, lugət tədkikatьnь muvəffəkijjətlə japmak кавil olamaz.

By həjat, sözlərə haradan qəlir? Diqər fransьz lisanijjat alimi Ž. Vandrjes (*Vendryes*)in mufəssəl вir syrətdə izah etdiqi qiвi, вy həjat, sözlərdə onlarьn ictimai və iktisadi həjatьmьzьn nəticə və amillərindən вirisi olmalarь sajəsində вylynyr. (1) Sözləri вynyn uçun muhitdən ajьrmak, o sözlərin işləndiqləri ictimai, cografi, iktisadi şərtləri tədkik etmədən, kyrydan-kyryja çьplak səsləri вəlləməq, jьgmak heç вir syrətlə fajdalь elmi вir iş sajьlamaz.

Byradan çьkan nəticə вydyr qi, sözləri şejlər ilə вirliqdə almalьdьr; вyna qərə вir dilin lugətini tədkik etməq deməq, ejni zamanda o dili, o lugəti işlədən xalklarьn həjatьnь öjrənməq və öjrətməqdir.

5.

Hər sözun kijmәti, o sözun mə'nasьndan, fiqir və dyjgylarь, şejləri və hadisələri kejd və təsвit etməq uçun qərduqu xidmətdən iвarətdir.

Məqtəвlərdə dili tədris edərqən, sozlərin xarici, şəqli cihətdən nə syrətlə mejdana qəldiqlərini jaxşь mənimsəməqlə вaraвar вy sözlərin daxili cihətinə, mə'nasьna da nufyz etməqə çalьşmalьdьr. Bynsyz dilin ictimai və psikoloзiq kijməti anlaşьlmamьş olyr.

Lugət uzərində tədkik və muşahədə, o halda вaşlьca, sözlərin mə'nalarь uzərində japьlacak muşahədə (*наблюдение*) deməqdir.

1) J. Vandryes: Le langage, 1921 p. 203—271.

Bу muşahədədə iqi muhum cihət vardьr: 1) sözlərin əsas, əsli və tali, iqinci dərəcədəqi mə'nalarьnь bəlləməq, əldə etməq; 2) mə'nalarьn dəjişmələrindəqi kanynlarь вylyв çьkarmak.

6.

Sözlərin mə'nalarьnь tədkik etməqlə insan, o sözləri işlətməq, o lugətdə danьşa вilməq, səjləməq iktidarьnь əldə edər; diqər tərəfdən вy mə'nalarьn nə syrətlə və hansь kanynlar tə'siri altьnda dəjişdiqləri-ni muşahədədə вylynmakla lisanьn şuyrly syrətdə вilinməsini tamamlamьş olyr.

Lisanijjatьn mə'na və onyn həjati kanynlarь ilə məşgyl olan şө'вəsinə **semasiolozi** (*Semaciologie*) və ja **semantiq** (*Semantique*) dejilir.

7.

Umymijjətlə mə'nalar, dilin səslərinə; şəqillərinə və cumlə kyrylyşyna qərə, daha tez dəjişirlər. By dəjişmələr, səs və şəqildə oldygyndan daha karьşьk amillərin tə'siri altьnda mejdana qəlir. Bynyn uçun lisanijjatьn semasiolozi şө'вəsi çok agьr syrətdə inqişaf edir. Mə'nalarьn вy kədər tez edjişməsini—səscə, şəqilcə... dilə heç вir dəjişiqliq verməjən—iqi вir-вirinə jakьn rajony və ja tarixi devrəni alьв, onlarьn səzlərə japьşdьrdьklarь mə'nalar arasьndaqь fərki mukajəsə edəcəq olsak,çok açьk qərməq mumqundur. Lisanda və uslyвijjatda (*Stylistique*), **idiotizm** (*idiotisme*) dejilən tərqiв və cumlələrin mevcydijjəti, вy mə'na fərklərindən вaşka вir şej dejildir.

Məsələn: **qөz, sy, sən, iç** sözləri həmən вir çok turq ləhcələrində вylyndygy halda, farscadan alьnmasь məhtəməl olan: *„qөzum səndən sy içmir“* (sənə əmnijjət edəməjirəm) cumləsini azərвajcanlьdan вaşka qim anlaja вilir? Ejni syrətlə: *„вaşa salmak, вaşa duşməq, daldan qəlməq*..„qiвi tərqiвlərdə вylynan sözlər, səs və şəqil e'tiвarilə heç вir cur dəjişməjə mə'ryz kalmadьgь halda, mə'nalarь cihətindən azəri ləhcəsini вilməjənlər uçun anlaşьlamaz. Jalьnьz tərqiвlər və

cumlələrdə dejil, ajrь-ajrь sözlərdə də вy halь qərə вiliriz:

„Çөl, вajьr, saвah, səhər, saxla, kajьrmak, danьşmak, dolanmak“... qiвi sözlər həmən вutun ləhcələrdə вylynyr. Laqin вynlarьn azəri ləhcəsində xusysi mə'nalarь vardьr: *çөl* (өzqə ləhcələrdə *„istep“* azəri ləhcəsində „dьşarь“, *вajьr* (өzqə ləhcələrdə „təpə“, azəri ləhcəsində: „dьşarь“), *saвah* (өzqə ləhcələrdə: „qunun вaşь“, azəridə: „jarьn“), *səhər* (өzqə ləhcələrdə: "dan, qunun çьkmak uzrə вylyndygy vakt“, azəridə: „saвah, qunun вaşlangьcь“), *„saxla“* (өzqə ləhcələrdə: „qizləməq, muhafəzə etməq“, azəridə: „dyrdyrmak„), *kajьrmak* (əsli „kajgьrmak“ өzqə ləhcələrdə: „kejdini çəqməq, qədərlənməq“. azəridə: „japmak“); *danьşmak* (өzqə ləhcələrdə: „aşna olmak, tanьş olmak“, azəridə: „səjləşməq, səjləməq“), *dolanmak* (өzqə ləhcələrdə: „çevrilməq, qezinməq, sarьlmak“, azəridə: „qeçinməq, jaşamak“).

8.

By nev' sözləri a.ьk, mustəkil, ajrь sөzlər sajmak lazьm qəlir. Jykarьda qəstərdiqimiz mə'nada işləndiqi təkdirdə вy sözlər, şuвhəsiz, mustəkil, azəri ləhcəsinə maxsys sözlərdir: вyndan вaşka hər söz muxtəlif cumlə və tərqiвlərdə muxtəlif mə'nalar ifadə edər; məsələn: *вaş* sözunu вy tərqiвlərdə вir-вiri ilə mukajəsə ediniz.

1) *Başa* kakmak, 2) *вaşa* vyrmak, 3) *вaşdan* jazmak, 4) jeni *вaşdan* jazmak, 5) *вaşьndan* çok hallar qeçməq, 6) juz *вaş* kojyn, 7) *вaş*lamak, 8) söz *вaşь*, 9) sətir *вaşь*, 10) *вaş* qatiв...

Bir də *qөz* sözunu alalьm:

1) *Qөz*ləməq, 2) өz *qөzu* ilə qərməq, 3) *qөzdən* yzak, 4) *qөzə* qərunən adam, 5) *qөz* salmak, 6) *qөzu* kalmak, 7) *qөz* вatьrmak, 8) *qөzə* almak, 9) *qөz*ləşdirməq, 10) *qөzunu* korkytmak, 11) *qөz* vyrmak, 12) *qөz* eləməq, 13) *qөz* dəjməq.. ..

Byradan qəruiur qi. cumlədə və tərqiвdəqi jerinə qərə sözlərin durlu-durlu mə'nalarь ola вilər. Bynyn uçun də mə'na tədkiklərini ancak cumlə içərisində japmalьdьr.

9.

Sözlərin mə'na dəjişdirmələrində psikoloziq, ryhi, zehni mələqə və xasijjətləri qəz ənundə dytmak lazьm qəlir. Zehnimizdə sözlər mə'nalarьna qərə də вir neçə gryplara ajrьlьr. By gryplara qirmiş olan sözlər, daimi syrətdə zehnimiz işlədiqindən вir-вirlərinə jakьnlaşьr, yzaklaşьrlar. Başka sözlərlə dejəcəq olsak, sözlər dyrmadan, вir grypdan diqərinə qeçərlər. By syrətlə də mə'nalarь dəjişir.

By dəjişmələri, semasjolozi elminin qərəqi qiвi ilərilәməməsindən dolajь, sevti dəjişmələrdə oldygy qiвi muəjjən və kət'i kanynlarla tə'rif etməq mumqun dejildir. Indijə kədər ancak uç cur mə'na dejişməsi kejd olynmyşdyr: 1) mə'nanьn qenişlənməsi, 2) mə'nanьn darlaşmasь, 3) mə'nanьn intikalь.

10.

Mə'nanьn qenişləməsi, вir sözun əsli mevzy'dan daha qeniş mevzy'da işlənməsidir. Məsələn: *„Fir'on"*, *„Jəzid"*, *„franmason"* *„trest"*... qiвi xusysi isimlərin вy qunqu iste'mallarь (xajьn, dinsiz, вirləşmiş tuccari və sinai təşqilat) вy sözlərin mə'naca qenişildiqini qəstərir.

Ejni syrətlə:

Arslan, eşşəq, odyn, daş. вatmak (aj və qunəş hakkьnda), *tulqu, surundurmə, məqtəв, qitaв* ... qiвi sözlərin вə'zi dəfə mə'nalarь qenişlər: *arslan* („cəsyr" jerində), *eşşəq, odyn* („ahmaklьk, вydalalьk"), *tulqu* („hiləqarlьk") *surundurmə* („вurokratizm" karşьlьgь olarak вə'zi gəzetlərdə işlənir), *məqtəв* (əsas mə'nasь „jazь jazьlan jer" oldygy halda, вy qun hər durlu fənlərin „tədris və tə'lim məhəlli"), *qitaв* (ejni syrətlə „jazma" oldygy halda вy qun „вasmalara" da qitaв denilir).

11.

Mə'nanьn darlaşmasь, sözun adi mevzyynyn, adi, syrətdə verdiqi ifadə dajirəsinin qiçilməsi deməqdir:

Kьzьl (altьn), *kara* (jer), *qəj* (səma), *tanrь* (əsqidən „səma", indi „allah"), *darulfunyn* (əsli mə'nasь „fənlər jeri, evi", indiqi iste'mali „uçuncu dərəcəli, ali məqtəв")... qiвi sözlərin mə'nalarь darlaşmьş oldygy qiвi, umymijjətlə ismi-cinslər ismi-xas jerində işləndiqi zaman da mə'nalarь darlaşьr:

Tejnyr, Karaвag, Karadag, Karasy, Kьzьl Ьrmak, Qəjçaj, Qəj Qəl, Hacь Qənt, Xaçmaz, Agdam... qiвi sözlər, şəxslərin, sylarьn, ьrmaklarьn, xusysi məhəllərin unvanlarь olarak işləndiqi təkdirdə mə'nalarь darlaşmьş olyr.

12.

Mə'nalarьn intikalь, вir sözun вir mevzy'dan diqərinə qeçirilməsi deməqdir. Hər sözun вir çok mə'nasь vardьr. Xusysən ədəвi dillərdə mə'na çoklygy —*polysemie* denilən hadisəjə rast qəliriz. Byrada çok işlədilmə sajəsində sözlərin adətindən zijadə mə'nasь olyr. Həmən hər şajir və ja muhərrir, alim вir çok sözləri өz uslyв və mizacьna qərə xusysi mə'nalarda işlədir. By halь, ədəвi lisanьn muəjjən xəstəliqlərindən вirisi adlandьrmak mumqundur. Hal вy qi, xalk dilindəqi sözlərdə, вil'əqis, „mə'na fəkirliqi" qərulur; вyrada şivələrin çoklygy sajəsində вir mə'nanьn вir neçə cur sevti ifadəsi, işarəti ola вilər, jə'ni вir neçə sözu olar.

Turq ədəвi dilində daha çok mə'na fəkirliqinə, söz вollygyna rast qəliriz. Bynyn da səвəвi ərəв və fars dillərindən luzymly-luzymsyz alьnmьş olan sözlərdir; məsələn: *dərja—dəniz—вəhr, əncum—əxtər—yldyz, qişi—insan—adam, ərz—jer, səma—asman—qəj, sijah—kara, вəjaz—ag*..

Təвii, dikkətlə вakьlьrsa, вynlardan, jə'ni əcnəвi dillərdən qeçmiş olan sözlərdən вə'zilərinin işlənməsində fərklər вylyndygy qəruləcəqdir:

Qişi (erqəq), *adəm* (umymi), *insan* (jaxşь adam), *sijah pərdə, kara uzlu, вəjaz əqməq, ag sakkal*... (Bir neçə turq ləhcələrində *ag, kara* mə'nəvi, *sijah, вəjaz* maddi mevzy'larda işlənir).

Hər halda, təвii halda hər mə'nanьn вir karşьlьgь olmak lazьm isə də, вy vəzijjətdə вylynan heç вir dil

jokdyr; dedioqimiz qibi, hər dildə bir sözun bir neçə və ja bir çok mə'nasь olyr. Bynlardan birisi baş mə'na (*главное значение*) olyв, kalanlarь iqinci dərəcə mə'na (*второстепенное значение*), dir. Baş mə'na ilə iqinci mə'nalar arasьnda daima bir mucadələ vardьr. Iqinci mə'nalardan hər biri baş mə'nanьn jerini dytmaga çalьşьrlar; çok dəfə muvəffək də olyrlar. By təkdirdə sözun mə'nasь intikal etmiş olyr.

Qəçəri, *ocak* (əsqi „otcak"), *otak* (od+ak), kapь (əsqi „kapьk, kapak"), *qəlir* (irad, kazanc), *kaçak*, *dytsak*, *istot*... sözləri bу syrətlə mejdana qəlmişdir.

Sözun birinci baş mə'nasьna **əsli,** iqinci mə'nalarьna **məcazi** dejilir.

13.

Əsasən butun dillərdə bу qun işlədilməqdə olan sözlərin mə'nalarь, kət'i syrətdə dejə biliriz qi, „məcazidir". Zaman ilə bу sözlərin əsli mə'nalarь gejв olyв, onlarьn məcazi mə'nalarь jerlərini dytmyş, bynlarьn da, jə'ni əsqi məcazi mə'nalarьn da jerini jenilәri almьşdьr. Mə'nalarьn həjatь dyrmadan əslidən məcazijə qeçməqdən ibarətdur. Daha dogrysy, sözlər, şejlər və hadisələrin jalьnьz işarətlərindən ibarət oldyklarьndan əsli və məcazi mə'nalarь kət'i syrətdə bir-birindən ajьrmak mumqun dejildir; jə'ni məcazi olsyn, əsli olsyn, sözə verilən hər cur mə'na e'tibari, daxilidir; xaricdə onyn karşьlьgь jokdyr. Byrada əsli və məcazi tə'birlərindən, daha zijadə sözlərin birinci və iqinci nevbədəqi mə'nalarьnь anlamak daha dogry olyr.

14.

Mə'nalarьn canlь syrətdə, jə'ni şejlər və hadisələrlə muvazi olarak nьtьk, cumlə içərisində tədkikinin mədənijjət tarixi nəkteji-nəzərindən də bəjuq əhəmijjəti vardьr. Bə'zən bir sözun mədlyl və mevzyy gejв oldygy halda, ejni söz jeni bir şejə ad olyr. Sözun əsli mə'nasь tədkik olyndygy təkdirdə dildə əsqi maddi mədənijjətin izləri çok zamanlar silinmədən kaldьgьnь qərməq mumqundur. Məsələn: jykarьda ziqr etdioqi-

miz *otak* və ja *oda* sözunun *od*, atəş sözu ilə əlakədar olmasь əsqi ibtidai jyrtlarьmьzь xatьrlatmajьrmь? By qun artьk od jakьlsьn, jakьlmasьn, hər durlu məsqənə, otyrylacak, jaşanьlacak ev bəlməsinə *otak oda* dejiriz. *Kyrşyn* atmak, *qullə atmak*, *kazan asmak* tə'birlərində, professor Bogoroditsqi çok dogry olarak, əsqi ok atmakla olan muharəbələrin, zəncirə baglanьв asьlan kazanьn xatirəsini qərur.

Bə'zən əsqi e'tikadlar gejв oldygy halda, onyn tə'birləri jeni mə'nalarda işlənir:

Qjun batdь, *aj dogdy*, *kan dytdy*, *zamanь qəldь*, *dəniz kydyrdy*, *mərhym salam*... qibi tə'birlərdə animizm (şejləri və hadisələri canlandьrmak), islam əkidələrinin izləri qərulur. Hələ şeirlərdə bynlara, bу qibi tə'birlərə çok rast qəlinir.

15.

Əcnəbi sözlərdə, çok dəfə bə'zən darlaşmak, bə'zən qenişləməq syrətində mə'na dəjişmələri qərulur. Xalk analoзisi və jalançь etimoloзi tə'bir olynan hadisələr bу kəbildəndir.

Təhlil.

Mə'na cihətindən dil materjalьnьn təhlili, şəqli əsas uzərində kyrylmyş bir sərfdə, bу bəhsdə qəstərdiqimiz əsaslar uzərinə kyryldygy təkdirdə, heç fajdasьz olmaz. Əsqi sərflərimizin əsas bunjəsini təşqil edən, sözlərin mə'nalarьna qərə təsnifi, byrada mumqun oldygy kədər tətbik olyna bilər. Sözləri, mə'nalarьna qərə: sifət, umymi isim, xusysi isim, zəmir, feil parçalarьna ajьrmak mumqun oldygy qibi, başka cur incə mə'na fərklərini də qəstərməq kabildir. By xusysda, xusysən, ədəbi materjal işlənə bilər.

XIII. BIBLOGRAFIJA.

Azəri ləhcəsi ətrafında indijə kədər japılan tədkiklər.

Azəri ləhcəsi hakkında, indijə kədər japılan tədkiklər çok az oldygy qibi, çok az da ciddidir. Lisançь turqologlar Şimalda, daha zijadə Sibir və Orta Asja ləhcələri ilə (Məsələn; Radlof, Botling, Katanof...), Cənubda osmanlь-Anadoly şivələri ilə (həmən butun Avropa turqologlarь) məşgyl olmyşlar, turqmən və azəri şivələrini iqi ortada byrakmьşlardьr. Azəri ləhcəsi barəsində mustəkil və elmi bir sərf və ja lisani tədkikə ajid əsər—professor Aşmarininqindən başka—mejdana çьkmamьşdьr. Bizim byrada, gajət muxtəsər izahatla sajьb qeçəcəqimiz əsərlər, jalьnьz mukajəsə xatiri uçun azəri ləhcəsindən bəhs ejləjən və ja dogrydan-dogryja (Azərbajcanda nəşr edilən bir-iqi sərf qitabçasь qibi) əməli məksəd tə'kib eləjən lisani əsərlərdir. Bynynla barabar, indijə kədər, azəri ləhcəsini tədkik jolynda ortaja çьkan əsərlərlə muəllim, umymijjətlə lisançь aşna olmalьdьr. Çunqu, ancak by sajədə by muhum ləhcənin tədkikatьnda iştiraq edə bilər. Muəllimin, by ləhcəni, ana ləhcəsi olarak, bilənlərin iştiraqь olmadan əlbəttə ciddi və muqəmməl əsərlər tə'lif etməq çətin olar. By fiqirlərə dajanarak, az çok karakteristiqi ilə birliqdə azəri ləhcəsinə ajid lisanijjat tədkikatьnь qəstəririz:

1. Мирза А. Казембек: Общая грамматика турецко-татарского языка, 2-ое издание,казань, 1848.

Əsli, mənşəi e'tibarilə Azərbajcan turqlərindən olan Mirzə Qazьm-bəjin by əsəri, azəri ləhcəsini, həmən ilq dəfə elmi, lisani nəkteji-nəzərdən tədkik elejən əsərlərin birincisidur. Qazьm-bəj by əsərinin heç bir kьsmьnda, jykarьda da işarət etdiqimiz uzrə, ajrьca azəri ləhcəsi uzərində dyrmamьşdьr. Jalьnьz hər hansь bir lisani hadisəni izah edərqən, azəri ləhcəsindən də numynə və misallar qətirməqdədir. Sərfinin mundəricəsinə bakьldьkda, Qazьm-bəj, by əsərini iləridə mukajəsəli sərf uçun bir əsas olmak uzrə tə'lif eləmişdir; çunqu by sərfdə çok dəfə bir neçə turq-tatar ləhcələrindən, hətta moqolcadan belə misallar qətirildiqini qəruruz. Azəri ləhcəsindən qətirdiqi misallar canlь dildən alьnmьşdьr və muhərririn by ləhcəjə oldykca aşna oldygyny qəstərir.

2. Лазарев—Будагов: Практическое руководство турецко-татарскаго, азербайджанского наречия, Москва, 1857.

Mirzə Qazьm-bəjin sərfindən sonra iqinci mevkei işgal edən by əsər, by dəkikədə əlimizdə bylynmadьgьndan, hakkında daha mufəssəl mə'lymat verməq imqanьndan məhrymyz; jalьnьz bynyn da dogrydan-dogryja azəri ləhcəsinə ajid olmajьb, ancak mukajəsə unsurlərindən birisi olarak alьndьgьnь kejd edə biliriz.

3. "تورك آذربايجان ديلى‌نڭ مختصر صرف‌ـنحوى„ 1899ـباكو

47 qiçiq səhifədən ibarət olan by sərf qitabçasь, mərhym Nəriman Nərimanofyn birinci fəalijjət dəvrinə ajiddir. Əsərdə gajət muxtəsər syrətdə azəri dilinin sərfi və nəhvi xusysijjətlərindən bəhs olynyr. Nərimanof sərfində əsas olarak, azəri ləhcəsini almьşdьr. Lisani nəkteji-nəzərdən, muəllif bir tərəfdən turq, diqər tərəfdən rys sərflərini qəz ənundə dytmasь sajəsində o vaktdaqь sərf qitablarьnda qərulməjən bir neçə xusysijjəti əz qitabçasьnda kejd ejləjə bilmişdir. Byndan başka əsqi ərəb terminolozisi ilə muvazi olarak rys sərfi terminolozisini işlətmişdir. Qitabçanьn sonyna dyrgy işarələri və xalk, jazьlь ədəbijjatdan bə'zi numynələr ilavə edilmişdir. Məqtəb sərfi və başlanğьç olarak kijmətdən ari olmajan by əsər, nədənsə, sonraqь illərdə əz tə'sirini qəstərəməmiş və by əsas uzərinə kyrylmyş mufəssəl bir azəri sərfinin mejdana qəlməsinə səbəb olmamьşdьr.

4. "كتاب تسهيل‌القواعد„ يوسف طالب‌زادهٔ تيفليسى‌ـباد كوبه‌ـ1902

Talьb-zadə Jysifin by əsəri uç kьsma ajrьlmьşdьr: sərf, nəhv və numynə. 120 səhifədən ibarət olan by əsər, dilinin karьşьklьgь, materjalьnьn plansьzlьgь, tə'birlərinin ğəribliqi ilə Nərimanof sərfindən aşagь olmakla barabar, bynda hər halda, daha çok kajda və materjal vardьr. By sərfdə də əsas olarak, azəri ləh-

cəsi alьnmьşdьr. Qitabьn sonyna sərfi, lisani təhlil uçun numynələr ilavə edilmişdir. Muəllif, imla və əlifba məsələsinə dajir də fiqiri bəjan etməqdən qeri dyrmamьşdьr. „Islamьn halijjə xəttinin suybətinin və noksanatьnьn bəjanindadьr" sərlevhəsilə açdьgь xusysi bəhsdə ərəb əlifbasьnьn turq dilinə yjmadьgьndan misallar və dəlillərlə bəhs edərəq, nihajət öz tərəfindən „huryfi-musəffa" adьnь verdiqi „nəktəsiz" və „munfəsil" hərflərdən ibarət əlifbanь təqlif edir. XIX əsrin ortalarьnda „Mirzə Fətəli Axyndof"yn mə'lym, kət'i və açьk fiqirlərindən sonra, Talьb-zadənin bu prozesi muvəffəkijjətsiz bir islahçь addьmьndan başka bir şej dejildi. Bynyn uçun də,nə o vaktdaqь, nə də ondan sonraqь əlifba islahь cərəjanlarь uzərinə bəjuq bir tə'sir qəstərə bilmədi.

5. Karl Foy: Azerbajganische Studien mit einer Charakteristik des Sudturkischen I u II. Berlin, 1903—4.

Alman şərkşinaslarьndan Karl Foj bu əsərində umymijjətlə Cənubi turq ləhcələrinin bə'zi lisani xusysijjətləri ilə barabar, bə'zi azəri (Kafkas və Iran Azərbajcan ləhcələrini bir jerdə alarak) ləhcəsinin, karьşьk syrətdə lugəvi, ədəbi, şəqli və sevti... xusysijjətlərindən bəhs edir.

6. Самоучитель тюркского языка и т-д. Султан Меджид Ганиев, Баку.

Əlifba və sərf kьsьmlarьndan ibarət olan bu əsər, 1922 ilinə kədər beş dəfə çap edilmişdir. Ryslara turqcə öjrətməq məksədilə jazьlmьş olan bu sərfdə azəri ləhcəsi barəsində verilən mə'lymat çok muxtəsər və nakisdir.

7. " تورکجه صرف ـ نحو „ ـ قوميسيون ـ 1925 ـ باکو

Azərbajcan dilçi və ədəbijjatçь muəllimlərindən ibarət bir komisja tərəfindən tərtib edilmiş olan bu sərf qitabьnda azəri ləhcəsinə jer verilmədiqi qibi, plan və tərtib e'tibarilə, daha çok osmanlь sərfləri əsas dytyldygyndan, azəri ləhcəsinin hər hansь bir cihətdən tədkikində bəlli-başlь bir adьm sajьlamaz.

8. Самоучитель тюркского языка, Дж.Мамедзаде, Баку, 1926.

Bu sərf də ryslara turqcə okytmak məksədini tə'kib edər. Syltan-Məcid-Qənijefin sərfinə qərə daha da mufəssəldir.

9. Общий обзор народных тюркских говоров и гор. Нухи: проф. Н. Н. Ашмарин, I-III, Баку, 1926.

Professor Aşmarinin bu əsəri hənyz tamam olmamьşdьr. Byrada jalьnьz sevtijjat kьsmь nəşr olynmyşdyr.

10. Склонение имен Существительных в говоре Ганджи: Идрис Гасанов, 1926, Баку.

Idris Həsənof joldaş bu əsərində, qitabьn unvanьndan da qərulduqu uzrə Oğəncə şivəsində isimlərin təsrifini qəstərməqdədir. Azəri dijalektolozisi sahəsində kijmətli bir addьm təşqil edən bu əsər, özqə azəri şivələrinə ajid bu nev' əsərlərlə tamamlanmalьdьr.

Son zamanlarda jenə Idris Həsənofyn materjalarь və professor Polivanovyn rəhbərliqi ilə jenə Oğəncə şivəsi hakkьnda diqər bir əsər tərtib olynmyşdyr.

11. Грамматика Ганджинского говора Азербайджанского наречия, adьnь daşьjan bu əsər, jakьn vaktda „Şərk Faqultəsi" məcmyəsində nəşr ediləcəqdir. Byna kədər bir çok cihətlərdən maraklь olan mundəricəsindən bəhs edəməjəcəjiz.

Azəri ləhcəsinə ajid, başlьca, lisani əsərlər bynlardan ibarətdir.

DYRGY IŞARƏTLƏRI.

Cumlənin içərisində вylynan qəlmələrin jazьlьşь ilə okynyşy arasьnda muhum вir təfavut var. O təfavut də вyndan ibarətdir qi, jazьda qəlmələr вir-вirindən ajrь jazьldьgь halda, okynyrqan, tamamilə ajrьajrь tələffuz edilməz: cumlənin вir çok qəlmələri вir-вirinə вaglь вir syrətdə tələffuz edilir, amma bə'zən iqi qəlmənin arasьnda вir kədər dajanmak da lazьm qəlir. Eləcə də вir cumləni iqinci cumlədən tələffuzdə aralamak uçun, aralarьnda вir kədər dyrylyr səqtə japьlьr.

Qəlmələrin və cumlələrin aralarьndaqь dyrgynlyk, məzmynlarьna qərə, qah yzadь ьr qah da kьsadьlьr. By dyrgynlyklarь jazьda qəstərməq uçun xusysi dyrgy işarətləri işlədi ir.

Biz dediq qi, dyrgynlygyn muddəti məzmyna вagьdьr: qəlmələrin ja cumlələrin arasьnda bə'zən az, bə'zən çok və bə'zən daha da çok dajanmak lazьm qəlir. Aşqardьr qi, muxtəlif dyrgynlygyn muxtəlif də işarətləri olmalьdьr. Ona qərə hər dyrgynlygyn özunə maxsys вir işarəti var.

Haman işarətlər də вynlardьr: **nəktə (.) nəktəli virəqul (;), iqi nəktə (:), virəqul (,), syal işarəti (?), nida işarəti (!), çok nəktə (...), qəşidə (—), mə'tərizələr {[()]}, və dьrnak işarəti („“).**

Bynlardan вaşka işarətlər də var qi, jeri qəldiqcə, qəstəriləcəqdir [1]).

1) Əsqi turq sərf və nəhv qitaвlarьnda dyrgy işarətlərində **usyli-tənkit adь** verilmişdir. Tənkitin zuhyry—hərflərin icadь kədər əsqi dejil: ilq dəfə miladdan iqi əsr əvvəl, Isqəndərijjə qutuвxanasьnьn mudiri Aristofan adlь вir jynan alimi tərəfindən işlənməjə вaşlamьşdьr. Kamyscy Şəmsəddin Samijə qərə, Aristofanьn icadь uçdur: (——•——•). Bynlardan iqincisi вizim indi nəktəli virəqul (;) dediqimiz işarətin jerinə işlənirmiş. Birinci dəfə ərəвlər də uç işarət işlətmişlər: (‘ ‘ •) . Nəktə əvəzinə ərəвlər вə'zən içi kьrmьzь və qənarlarь çiçəqlə вəzənmiş qirdə dajirələr (*) işlətmişlər.

Avropa millətlərinin arasьnda işarətlərin ədədi qet-qedə artmьş və вə'zi işarətlərin də syrətləri вir kədər dəjişilmişdir.

Turqlər arasьnda mətвəə işləri kərarlaşьrqan. avropalьlarьn işlətdiqləri dyrgy işarətləri də turq jazьlarьnda işlənməqə вaşlamьşdьr. Ancak ərəв hərflərinin duzuluşunə qərə вir neçə işarətin mejli dəjişilmişdir; məsələn: virəqul işarətinin agzь jykarь (‘=,) və syal işarətinin də mejli sag tərəfə çevrilmişdir (ʕ=?). Jeni əlifвaja qeçdiqdən sonra вy dəjişmələrə artьk ehtijac kalmajьr; jə'ni вyndan sonra вizim də dyrgy işarətlərimiz avropalьlarьnqь qiвi olmalьdьr.

Dyrgy işarətlərinə Şəmsəddin Sami вəj вy aşagьdaqь adlarь vermişdir: **fasilə (‘), mufrəzə (:), katiə (.), şarihə (:), rabitə (-), farikə (—), mə'tərizə (), təfrikijjə [], mumədjizə („“). istifhamijjə (?), təəccuвijjə (!), вənd (§), yldyz (*)**

Mə'tərizə, вənd və yldyz qəlmələrindən вaşka, вy istilahlarьn heç вiri indi işlədilməjir və вiz də вyrada işlətməjəcəjiz.

Işarətlərə sərf edilən vaktьn əlçusu gramerlərdə muəjjən qəstərilməmiş və qəstərməq də mumqun dejil; çunqu hər okycynyn özunə maxsys вir səlikəsi var: təвii qi, sur'ətlə okyjanlarьn dajanacaklarь kьsa, aram ilə okyjanlarьn da dajanacaklarь yzyn olmalьdьr.

Ona qərə вizim вyrada təxminən „çok, az“ və „mijanə“ tə'вirləri ilə qəstərdiqimiz vaktь hər qəs öz səlikəsinə və tələffuzunun tələвinə qərə duşunməlidir. Əlвəttə dyrgy işarətlərinə sərf edilən vaktьn muddəti saatlar və dəkikələr ilə dejil, вəlqə вir neçə sanijə kədərində olmalь və sanijələr ilə də əlçulməlidir.

Dyrgy işarətlərinə sərf edilən vaktьn вir-вirinə olan nisвətini nəzərə almьş olsak, qərəriz qi, ən çok vakt nəktəjə və ən az vakt da virqulə sərf edilir. Nəktəli virqul və iqi nəktəjə mijanə vakt sərf edilir. Başka işarətlərin də hər вirinə qərə вir kədər dajanmak lazьm qəlir qi, вy da jykarьda qəstərdiqimiz nisвətdən qah yzyn və qah da qədəq olyr. Məsələn: вir məkamda jerinə qərə, çok nəktənin suqyt vaktь—nəktəninqindən вir kədər yzyn olmalьdьr. Belə hallardan öz jerində вəhs ediləcəqdir.

Jazьnь duzqun okymak məsələsində dyrgy işarətlərinin вəjuq tə'siri var. Okycy dyrgy işarətlərinə rast qəldiqcə, hər işarətin tələв etdiqi vakta qərə dajanьr və dajandьkca da jazьnьn dogry mə'nasьnь və incəliqini lajikincə duşunur.

Byndan ilavə, dyrgy işarətlərinin səsi ycaltmak, endirməq, acьgь, sevinci qədəri və vaşka ryhi tə'sirləri ajdьn qəstərməq uçun vəjuq rollarь var; jə'ni vy işarətlərin vasitəsilə mumqun dərəcədə qəzəlləşdirməq mumqundur.

Deməq qi, dyrgy işarətləri vir tərəfdən ryhi hallara və o viri tərəfdən də cumlə kyrylyşyna jə'ni gramerə jardьmçьdьr.

Əqsərijjətlə dyrgy işarətləri vy iqi cihətin iqisinə də virliqdə xidmət edir. Ancak və'zən elə hallar da olyr qi, dyrgy işarətləri jalьnьz vir cihətə fajdalь olyr; məsələn: gramerə qərə işarət konylyrsa, təkrirə qərə, haman işarətdə dejil, cumlənin vaşka vir jerində dyrylyr; velə hallar, az da olsa, muşahədə edilir. (§ 19)

Bir çoklarьnьn təsəvvuruncə, dyrgy işarətlərini işlətməq məsələsində hər jazьçьnьn özunə maxsys vir səlikəsi, hər qəsin, vir uslyvy, vir vaşkalьgь var. Məsələn: vir jazьçь, istədiji vir məksədi veş-on xьrda cumlələrdə jьzьr, hər cumlədən sonra da nəktə, ja nəktəli verqul kojyr. Başka vir jazьçь da haman məksədi vir neçə parçadan ivarət vir murəqqəv cumlə içərisində jazьr, parçalarьn da aralarьnda virqul işlədir. By iqi usylyn heç virinə e'tiraz edilməz; çunqu hər virinin cumlə kyrylyşy vaşka oldygy qivi, dyrgy işarətləri də vaşkadьr. Jalьnьz vyrada dikkət ediləcəq vir cihət var qi, o da jazьçьnьn məksədindən ivarətdir. Onyn jazьlarьndaqь məksəd durust anlaşьlьrsa, dyrgy işarətlərinin də jerli ja jersiz oldygy dərhal anlaşьlьr [1]).

1) Məsələn: Istanvylda çap edilmiş „Musavati-tammə"—adlь qitavçanьn 48-ci səhifəsində viz vy aşagьdaqь cumləjə rast qəldiq: *„Bir kьz pədərinə zevcə olyncaja kədər tave idi"*. By cumləjə iqi cur mə'na verməq olar:

1) *Bir kьz öz atasьna zevcə olyncaja kədər tave idi*; və

2) *Bir kьz ərə qedincəjə kədər atasьna tave' idi.*

Indi orasьnь duşunməlidir qi, vir-virinə zidd olan vy iqi mə'nadan muəllifin məksədi hansь olmyşdyr. Hər qəh onyn məksədi iqinci mə'na dьrsa, şuvhəsiz qi, „pədərinə" qəlməsindən sonra virqullu nəktə (daha dogrysy virqul!) işlətməli idi:

„Bir kьz pədərinə, zevcə olyncaja kədər tave idi."

Byndan aşqar olyr qi, jerli-jerində işlədilən dyrgy işarətlərinin mə'naja vəjuq tə'siri var.

Dogrydyr, haman cumlənin kyrylyşy da duz dejil. Bizə kalьrsa, o cumləni velə jazardьk:

Dyrgy işarətlərini işlətməq məsələsində hər jazьçьnьn özunə maxsys vir səlikəsi olsa da, vutun vy səlikələrin hər viri gramerdə vylynan dyrgy kanynlarьna tave olmalьdьr.

Ancak vy kanynlar Avropa dillərində çokdan kərarlaşmьşsa da, turq dilində, xusysən Azərvajcan ləhcəsində hələ lajikincə mənimsənilməmişdur. Hətta Savir və Sihhət qivi məşhyr şairlərin əsərlərinə dikkət edilsə, orada dyrgy işarətləri, ja heç işlədilməmiş, ja da vaşkalarь tərəfindən; məsələn: haman şairlərin əsərlərini nəşr edən idarələr tərəfindən işlədilmişdir [1])

Indiqi halda dyrgy işarətləri işlənməqə vaşlanmьşsa da, turq gramerlərində vy xusysda mufəssəl mə'lymat hələ verilməmişdir. Ona qərə viz vy fəsildə dyrgy işarətlərinin işlədilən jerlərini misallar içərisində, mumqun oldykca, mufəssəl syrətdə qəstərməji lazьm viliriz. Byrada qəstərdijimiz kajda və misallar nə kədər vol olsa da, jenə də vaşka hallar, və xusysijjətlər kalmamьş dejildir: viz vyrada ancak təcrivədə rast qəldiqimiz hallardan vəhs edəcəjiz. Jeni tərəmiş olan vy məsələnin ustundə hələ çok zaman-

1) Azərvajcan muəllifləri və şairlərinin əsərlərində işlədilmiş dyrgy isarətləri, və'zən dyrgy kanynlarьna mutavik qəstərilməmişdir. By janlьş hallar ərəv hərflərilə çap edilmiş qitavlarda daha çok qəzə çarpьr. Bynyn səvəvlərindən vaşlьcasь da odyr qi, nəktələrin ərəv hərflərində muəjjən rolларь var. Byraja vir də dyrgy işarətləri ilavə edilirsə, nəktələrin ədədi daha da artmьş olyr və və'zən vir nəktənin, ja virqulun vucydilə cumlənin məzmynynda vəlqə istənilməjən vir karьşьklьk tərəmiş olyr; necə qi, Fuzylinin „Qəh vir nəktə kusyrilə **qəz** (گوز)"u „qyr (گور)" ejlər" dediji qivi. Həkikətdə də ərəv jazьsьnda"ز„-„r" hərfi ilə vitən cumlənin axьrьna nəktə işarati çok jakьnda kojylmamalьdьr, joksa xatasь vardьr.

„Bir kьz zevcə olyncaja kədər pədərinə tave idi".

Hər halda muəllifin məksədi durust anlaşьlarsa, dyrgy işarətlərinin də jerləri və vəzifələri dərq edilmiş olar.

Rys dilində də dyrgy işarətlərinin vəjuq roly var; və'zən vir virqul cumlənin mə'nasьnь tamamilə dəjişir. Məsələn: vir velə cumlə qiturəq:

„Простить нельзя отказать"

By cumlənin içərisində vir virqulə ehtijac var. Ancak o virqul „нельзя" qəlməsinin enundə kojylarsa, mə'nasь: „təvəkki kəvyl edilsin, rədd edilməsin" hər qəh verqul „нельзя" qəlməsinin sonynda kojylarsa, mə'nasь da „təvəkki kəvyl edilməsin, rədd edilsin" olyr.

Aşqardьr qi, dyrgy işarətlərinin rys dilində oldygy qivi turq dilində də mə'nasь vəjuqdur. (§44)

lar duşunuв, daşьnmak lazьm qələcəq, nətəqim: rys-arьn da arasьnda вelə olmyşdyr.

Qjəstərdiqimiz misallardan вir çoky—Azərвajcan muəllifləri və şairlərinin əsərlərindən qəturulmuş və вelələrinin də adlarь mə'tərizə içərisində qəstərilmişdir. Əzumuzdən jazdьgьmьz misallarьn da karşьsьnda muəllif adь jazьlmamьşdьr. By misallarьn içərisində işlədilən dyrgy işarətlərini вiz əzumuz təqlif ediriz: çunqu jykarьda qəstərildiqi qiвi, jazьçьlarьmьz dyrgy işarətlərini işlətməmişlər, ja da janlьş işlətmişlər.

Əlвəttə, вizim təqliflərimiz muəjjən gramer kanynlarьna istinad edir, вy kanynlar da, Avropa dillərində oldygy qiвi, rys gramerlərində də az-çok məşhyrdyr [1])

Bəhsimizin вyndan sonraqь hissəsində hər işarətin işləndiqi jerlər ajrь-ajrь qəstərilir.

Nəkt (.)

1.

Muвtədalarь və xəвərləri ajrь-ajrь olan cumlələrin, вaşka tə'вir ilə, вutun mustəkil cumlələrin aralarьnda nəktə işarəti kojylyr. Məsələn:

Jaz qəldi. Bahar oldy. Kьşьn şiddəti qetdi.

1) Rys dilində dyrgy işarətlərini muəjjən və mufəssəl kanynlarla qəstərən вir əsərə rast qəlmədiq. Rys gramerçilərinin ən nufyzlysy olan Jakov Grotyn вy xusysda jazdьgь dyrgy kanynlarь, indiqi zəmanəmizə qərə əsqimişdir. Professor Peşkovsqi dyrgy işarətlərindən вəhs edirqən, вelə jazьr:

„Təəssuflər olsyn qi, hələ indijə qiвi вizim aramьzda umyma jarajan вir dyrgy kanyny jokdyr. Imla məsələsində вizim hamьmьzьn rəhвəri olmyş olan, „Rys imlasь" muəllifi Jakov Grot, dyrgy kanynlarьnь jazmьşsa da вy kanynlar indiqi zəmanəjə qərə o dərəcədə muxtəsər və вə'zən də janlьşdьr qi, çok hallarda həkikətdən və təcrivədən ajrьlmьş olyr. Ona qərə Grotyn dyrgy kanynlarь, indiqi halda qifajət etməjir. Bir çok gramerçilər Grotyn dyrgy kanynlarьnь əz təsəvvurlərinə qərə dəjişirlər; mən də вy fəsli həm Grota qərə, həm də əz təcrivə və təsəvvurumə qərə jazmьşam".

(A. M. Пешковский: „Школьная и научная грамматика"; стр. 81).

Bizim işimiz daha da agьrdьr; çunqu turq dilində вy xusysda dəjərli вir şej jazьlmamьşdьr. Hər halda turq dilinin də dyrgy kanynlarьnь qet-qedə ajdьnlaşdьrmak uçun işə вaşlamalьdьr.

Kar jagdь. Quləq jatdь. Soјyk axьra jetdi.
(*Sihhət*) [1]).

Murəqqəв və yzyn вir cumlədən вir neçə sadə cumlə jaratmak və hər sadə cumlədən sonra nəktə işarəti kojmak—indiqi jazь tələвlərin вiridir. Məsələn:

Səhər açьlarqan, qunəş çьkdь, jatanlar da ojandьlar.

By вir murəqqəв cumlədən uç dənə sadə cumlə jaratmak mumqundur.

Səhər açьldь. Qjunəş çьkdь. Jatanlar ojandьlar.

By misallardan aşqardьr qi, вirinci cumlənin ilq hərfi вəjuq jazьldьgь qiвi, nəktə işarətindən sonra вaşlanan hər cumlənin də вirinci hərfi вəjuq jazьlar. Nəktədən sonra səs вir kədər ycalьr [2]).

Iqi cumlənin вir-вirindən raвitəcə nə kədər yzak oldygyny qəstərməq uçun qeçmişdə onlarьn arasьna nəktədən вaşka вir qəşidə (tire—)də kojylardь; amma indi iqinci cumləni вirinci cumlədən tamamilə ajьrьв, jeni sətirin вaşьnda jazьrlar və xəttin вaşьnda вir kədər də вoş jer вyrakьrlar. By minval ilə jazьlmьş jeni sətirə „**abzas**" dejilir. Məsələn: вy aşagьdaqь cumlələr qeçmişdə вelə jazьlardь:

Indiqi şyra məqtəвləri çocyklarьmьzь zəhmətə və çalьşkanlьga alьşdьrьr.—Insanьn вəjuq duşmənlərindən вiri də zəlzələdir.

Məzmynca вy iqi cumlənin arasьnda heç вir jakьnlьk jokdyr. Onyn uçun onlarь вir-вirindən ajьrьв, „aвzas" kajdasь ilə вy aşagьda qəstərilən qiвi jazmak mumqundur:

Indiqi şyra məqtəвləri çocyklarьmьzь zəhmətə və çalьşkanlьga alьşdьrьr.

Insanьn вəjuq duşmənlərindən вiri də zəlzələdir.

1) Belə cumlələrin arasьnda nəktəli virqul işarəti kojylsa da, səhv olmaz; çunqu вy iqi usylyn arasьnda o kədər ciddi вir təfavut jokdyr. By cumlələrin hər вiri mustəkil oldygy halda, aralarьnda mə'naca вir raвitə dyjylyr. Belə hallarda вir çok muəlliflər nəktə işarətinə ustunluq verirlərsə, вə'ziləri də nəktəli virqul işarəti işlədirlər qi, fərqləri azdьr.

2) Ərəв əlifвasьnda вəjuq hərflər olmadьgьndan, nəktə işarətilə вir-вirindən aralanmьş olan iqi cumləni qəzlərimiz sur'ətlə dərq edə вilməjir. Nəktə işarəti də səhvən ynydylarsa, iqi cumləni zahirən вir-вirindən ajьrmak quc olyr.

Bir abzasdan o biri abzasa qibi jazılmış cümlələrin hamısına **„parça“** (rysca (*ompьвok*) dejilir.

Hər parçanın içərisində bylynan cumlələrin arasında az ja çok bir rabitə dyjylyr [1]).

Virqul (,)

Jazılarda ən çok işlədilən dyrgy işarəti virquldur. Çok hallarda bu işarətdən sonra səs alçalır, b'əz hallarda (məsələn: §4-də) juqsəlir. Virqulun dyrgy muddəti çok qədəqdir və ondan sonra xьrda hərf jazılır. Virqulun işlədilən jerləri bu aşagьdaqь bəndlərdə qəstərilir.

Cumlənin bir neçə mubtədasь varsa, mubtədalarьn aralarьnda virqul kojylar. Məsələn:

Alma, palьt, şam agacь hal ilə
ejlədilər bəhs bu minval ilə. (*Sihhət*). [2])

Cumlənin bir neçə xəbəri varsa, xəbərlərinin də aralarьnda virqul işarəti kojylar. Məsələn:

Çejnədilər, dişlədilər, diddilər,
bir-birini al kana gərk etdilər. (*Sihhət*)[3]).

---

1) Qitabьn, əsərin və ja bir heqajənin adьnь qəstərən sərlevhələrdən sonra da nəktə işarəti kojylar. Byndan ilavə xass adlarьn ja famillərin bir hissəsi və ja baş hərfləri jazılarsa, jenə nəktə kojylar. Məsələn Ə h m ə d M i d h ə t qəlmələri əvəzinə Ə h . M i d ., və ja Ə . M . jazılar.

2) Avropa dillərində nəktədən sonra bəjuq hərf jazıldьgь halda, virquldən sonra qiçiq hərf jazılar; amma mənzyn əsərlərdə hansь dyrgy işarəti olyrsa olsyn (ja heç biri də olmasьn, təfavutu jokdyr), mьsraьn ilq hərfi bəjuq syrətində jazılьr. Başka dillərdə oldygy qibi, turq dilində də mənzym əsərlərin hər mьsraь bir sətirdə jazılьr. Jeni hərflərə qeçdiqdən sonra jenə hər mьsraь bir sətirdə jazmak səlikəsini muhafəzə etməq lazьmdьr. Ancak nəktə işarəti olmajьnca, hər mьsraьn ilq hərfini bəjuq syrətdə jazmagьn, mənca mə'nasь jokdyr; necə qi, rys ədəbijjatьnda indi bu səlikəni pozanlar da az dejil. Jalьnьz nəktə, ja ony əvəz edən syal və nida (?!) işarətlərindən sonra bəjuq hərflərə jer verilir; başka hallarda verilməjir. Biz də, byrada oldygy qibi, başka misallarda da nəktə olmajьnca, mьsra'larьn ilq hərflərini bəjuqlərilə dejil, xьrdalar ilə jazmьşьz.

3) Cumlənin bir neçə mubtədasь, ja bir neçə xəbəri olsa, elə cumləjə *„dytaşьk cumlə“* (rysca: *сложное предложение*) dejərlər. Əvvəlinci misalda uç mubtəda, iqinci misalda da dərt xəbər var. Muxtəsərcə belə deməq olar qi, dytaşьk cumlənin mubtədalarь, ja xəbərləri arasьnda rabitə ədatь **„və“** joksa, virqul kojylar.

Cumlənin həmcins mutəmmimləri arasьnda verqul kojylyr. Məsələn:

1) .... *Adət edib səjuşməji, daim savaşmagь, it kovmagь, daş atmagь, xalka sataşmagь* . (Sihhət).

2) *Nə dəftərə, kələmə, qagəzə bu rəgbət olajdь...* (*Sabir*).

3) *Vaktilə bəjlə* ***ifadələrdən,*** *bitməz-tuqənməz* ***izafətlərdən*** , *mutənafir* ***tə'biratdan*** , *gərib* ***lugətlərdən*** *xoşlanacak təbiətlər varmьş.* (*Ş. Sami*).

Birinci misaldaqь həmcins mutəmmimlərdən birincisi **„nəji?“**, iqincisi **„nəjə?“** və uçuncusu də **„nədən?“** syalьna cavab olyr. Demәli: bir cumlədəqi mutəmmimlərin hamьsьnьn bir syalь olyrsa, həmcins olyrlar və aralarьnda da verqul işarəti kojylyr.

Həmcins olmajan mutəmmimlərin aralarьnda verqul olmaz; məsələn: *şaqird məqtəbdən evə qetdi.* By cumlədə iqi mutəmmin var; birinin syalь „haradan?“ və diqərinin də syalь „haraja?“ dьr. Muxtəlif syallь, jə'ni: həmcins olmajan mutəmmimlərin arasьnda verqul kojylmaz.

Elə mutəmmimlər də var qi, zahirən başka oldygy halda, mə'naca jenə həmcinsdirlər. Belələrinin də aralarьnda verqul kojmalь; məsələn:

Həvadən , nur (və) zulmətdən çьkan əfqarь sejr ejlə! (*Təpədələnli*).

Ancak ədəbi dilin tələbinə qərə bir cumlədə iqi mubtəda və ja iqi xəbər oldygy halda, aralarьnda verqul əvəzinə rabitə ədatь və jazılar. Məsələn:

1) *Fəhlə* **və** *qəntli çalьşьrlar.*

2) *Mən qəldim* **və** *qərdum.*

Hər qah cumlədə mubtədalarьn ja xəbərlərin ədədi iqidən artьkdьrsa, əvvəlqi mubtədalarьn ja xəbərlərin arasьnda verqul və axьrьnda bylynan mubtədanьn ja xəbərin də karşьsьnda rabitə ədatь **və** jazılar. Məsələn:

1) *Atam, anam, bacьm* **və** *kardaşьm çalьşьrlar.*

2) *Mən dyrdym, qejindim, jyjyndym* **və** *çaj içdim.*

Jukarьda Sihhətdən aldьgьmьz mənzym misallardə nəzmin tələbinə qərə rabitə ədatь „və“ atьlьb, verqul işarəsilə əvəz edilmişdir. By parça mənsyr syrətində jazılsajdь, haman cumlələri belə jazmalь idi:

1) *Alma, palьt* **və** *şam agacь bu minval ilə bəhs ejlədilər.*

2) *Çejnədilər, dişlədilər, ditdilər* **və** *bir-birini al kana gərk etdilər.*

By misalda uç həmcins mutəmmim var; uçu də „nədən?“ syalьna cavaвdьr. „Nyr“ qəlməsi haman mutəmmimlərin вiridir qi, zahiri kyrylyşy вaşkalaşmьşdьr. Hərqah onyn da zahiri kyrylyşy dioqər qəlmələrinqi qiвi olsajdь, haman cumləni вelə jazmalь idi :

Havadan, nyrdan və zulmətdən çьkan əfqarь sejr ejlə !

By axьrqь misalda mutəmmimlər həm kyrylyşca, həm də mə'naca həmcinsdirlər. Deməli: mutəmmimlər kyrylyşca dejil, jalьnьz mə'naca həmcins olsalar, jenə aralarьnda vərqul kojylyr.

Həmcins mutəmmimlər arasьnda oldygy qiвi, həmcins sifətlər arasьnda da verqul kojylyr; məsələn:

Iri, dyrgyn qəzu, acьklь kaşь, e'tinasьz, guryrly, qəc вakьşь.... (Sihhət).

Ismin qəmijjət və qejfijjətini qəstərən muxtəlif sifətlər arasьnda verqul işlədilməz; necəqi, muxtəlif mutəmmimlər arasьnda da вelədir.

Zaman zərfləri həmcins oldyklarь halda, aralarьnda verqul kojylyr. Məsələn:

Qəntlinin jazda, jajda, pajьzda, hətta kьşda da işi çok olyr.

Byradaqь zaman zərflərinin hamьsь „nə vakt—(haçag)?“ syalьna cavaвdьr. Zaman zərflərinin syallarь muxtəlif oldygy halda aralarьnda verqul kojylmaz. Məsələn: *Pajьzda səhərdən axşama kədər jagьş jagdь.*

Həmcins məqan zərfləri arasьnda da verqul kojylyr. Məsələn:

Dərədə, təpədə, dagda, daşda вulвulun səsi eşidilir.

3.

Cumlənin həmcins uzvləri arasьnda **də**, ja **da** qiвi raвitə ədatь varsa, onlarьn da sonynda verqul kojylyr. Məsələn:

1) *Otlar da, taxьllar da kyraklьkdan jandь.*

2) *Mən məqtəbə qetdim də, okydym da, kajьtdьm da.*

Birinci cumlədə raвitə ədatь iqi jerdə oldygy halda, verqul jalьnьz вirincisindən sonra kojylmyşdyr. Iqinci cumlədə də uç ədat var, amma verqul iqi jerdə işlədilmişdir. Deməli ədatlarьn ədədindən verqulun ədədi вir dənə əjsiq olmalьdyr [1]).

Bə'zən elə cumlələrə təsaduf edilir qi, „də“, ja „da“ ədatь вir dəfə jazьlьr, amma iqi dəfə ehtimal olynyr; onyn uçun o təq ədatьn da sonynda verqul işarəti kojylyr. Məsələn:

Qəldi də, вir jaxşь xəвər qətirdi.

Ehtimal olynan iqinci „də“ ədatьnь вyraja artьrsak, haman cumləni вelə jazmalь idiq:

Qəldi də bir jaxşь xəвər qətirdi də [2])

---

1) Raвitə ədatьnьn harada **da** və harada **də** syrətində jazьlmasьna səвəв – konşyiygyndaqь qəlmənin tə'siridir. Kalьn qəlmələrdən sonra **da** və incə qəlmələrdən soara **də** jazьlьr.

By ədatьn jerinə çok hallarda ərəв dilindən aldьgьmьz **və** ədatь jazьlьr və вir neçə dəfə də teqrar edilə вilir. Amma turq dilində вircə dəfə jazmak usyly gələвə çalmьşdьr. Məsələn: ərəв usylyna qərə jyкarьqь misalь вelə jazmalь idiq:

Mən məqtəвə qetdim, və okydym və kajьtdьm.

Ədəвi turqcənin tələвinə qərə haman cumləni вelə jazmalьdьr:

Mən məqtəвə qetdim, okydym və kajьtdьm.

Jə'ni həmcins uzvlərin arasьnda „**və**“ dejil, **verqul** jazmalь, jalьnьz axьrqь uzvun вnundə **və** ədatьnь işlətməlidir.

Verqul işarəti **da** və **də** ədatlarьnьn sonynda kojyldygy halda, **və** ədatьnьn вnundə kojylyr.

2) Turq dilində mumqun oldykca teqrara jol verilmir: Cumlədə вir qəlmə iqi dəfə dejiləcəqsə, вirinə qifajət edilir. Məsələn: вir вelə cumlə qəturəq:

Onyn nə atь var, nə tufənqi var.

By cumlədəqi „var“ qəlməsi iqi dəfə teqrar olmasьn, dejə, вirincisi saklanьlьr, iqincisi atьlьr:

Onyn nə atь var, nə tufənqi.

By cumlədə iqinci „var“ qəlməsi asanlьkla ehtimal olynyr. Bə'zi hallarda „də“ ja „da“ ədatь вir dəfə jazьlsa da, iqincisinin cumlədən atьlmasьnь nəzərdə dytyв, verqul işlətməlidir.

Ancak elə cumlələr də var qi, verqul işarəti „də“ ja „da“ ədatlarьndan sonra dejil, cumlənin вaşka вir jerində kojylyr, məsələn: jykarьqь misalь вelə də jazmak olar:

Onyn atь da jokdyr, tufənqi də.

4.

Rabitə ədatlarından olan „amma" qəlməsinə rast qəlincə, onundə verqul kojmalı. Məsələn:

Sən bir qəzəlcə gonçasan, amma jabanısan. (*Sihhət*).

5.

Cumlədə xitab varsa, o xitabın hər iqi tərəfində verqul kojylyr. Məsələn:

Əl çəq, bəba, dövlətlilərə xidmətin olsyn. (*Sabir*).

Xitab qəlməsi cumlənin sonynda bylynyrsa, onundə verqul və sonynda da nida işarəti (ja jerinə qərə başka işarət) kojylyr. Məsələn:

1) *Altmış illiq ömrum oldy səndə bərbad, Ərdəbil!* (*Sabir*).

2) *By nev' ilə otyrmazlar, joldaşlar!* (*Sihhət*).

Xitab qəlməsi cumlənin əvvəlində bylynyrsa, xitabın sonynda verqul kojylar; hər qəh başkalarının dikkətini artık cəlb etməq lazım qəlirsə, xitab qəlməsini juqsəq səslə tələffuz etməlidir. Belə hallarda xitab qəlməsindən sonra nida işarəti kojylyr və bir kədər artık dyrgy japılır. Byndan sonraqı qəlmənin də ilq hərfi xırda jazılır; məsələn:

Kadınlar! aglamajın, cənqə hər qedən ölməz. (*T. Fiqrət*).

Xitab qəlməsi bir tərqib içərisində bylynyrsa, butun tərqib verqul ilə ajrılır; məsələn:

Butun dunja proletarları, birləşin!

Bir cumlədə iqi-uç xitab varsa, hər biri verqul ilə ajrılmalıdır.

6.

Az-çok bir-birilə mə'naca əlakəli olan xırda cumlələrin aralarında verqul kojylyr; məsələn:

Xoryzlar ötdu, yjky bitdi, qəjilər ojandılar. (*Ə. F.*) [1])

1) Dyrgy muddətlərini bir kədər artık yzatmak lazımdırsa, haman cumlələrin aralarında nəktəli verqul kojmalıdır; hətta təq nəktə də kojmak olar. Bunların hamısı, jykarıda səjlədijimiz qibi, muəllifin xusysi zevkinə bagldır. Ancak by cumlələrin arasında sıkı bir əlakə var. Onyn uçun verqul kojmak daha munasibdir.

Bə'zən belə cumlələr mə'naca bir-birinə o dərəcədə jakındır qi, okynyşları çok sur'ətlə qeçir. Məsələn:

Dərd çok, həmdərd jok, duşmən kəvi, tale zəbyn. (*Fuzyli*).

7.

Mubtədaları və xəbərləri başka-başka olan iqi mustəkil cumlənin arasında „və" ədatı bylynyrsa, haman ədatın karşısında verqul kojylar. Məsələn:

Dərələrə karanlık çöqmuşdu, və təpələrə ajın işıgı duşmuşdu.

8.

Cumlədə **qaş, ax, ox, yf, aman, a, aj, vaj, hajdı**.... qibi nida ədatları varsa, by aşagıdaqı hallarda dyrgy işarətlərilə aralanmalıdırlar:

a) Cumlənin ortasında bylynan nida ədatları hər iqi tərəfdən verqul ilə aralanırlar; məsələn:

Nə qərdu qəzlərim, aman, bir az atınca bən ajak! (*Əv. Fevzi*).

Birinci verquldən sonra dyrgy muddəti çok az, amma iqincisindən sonra bir kədər surəqli olmalıdır.

в) Cumlənin əvvəlində bylynan nida ədatları quclu səslə tələffuz olynyrsa, karşılarında da nida işarəti kojylyr. Haman işarətə qərə dyrgy muddəti yzadılır; byndan sonraqı qəlmənin ilq hərfi xırda jazılır və səs də alçalır. Məsələn:

Ax! naxələf oglym, nə jaman məşkə duşubsən, (*Sabir*).

By cumlədə nida ədatı və xitab səzləri bir jerə duşmuşlərsə də, aralarında nida işarəti kojylmyş, çunqu byrada bir kədər dajanmak tələb olynyr; amma elə hallar da olyr qi, nida ilə xitabın arasında heç bir işarə kojylmır; çunqu nida ilə xitabın arasında dajanmak tələb olynmır. Belə hallarda nida ilə xitabın arasında dyrgy işarəti kojylmaz; ancak iqisi bir jerdə nida işarətilə, ja jerinə qərə verqullər ilə cumlədən aralanırlar. Məsələn:

1) *Aj alan! məmləqəti-Rej satıram.* (*Sabir*).

2) *Bу nə qundur, a jazьk, вəjlə olyrmy jaşajьş?* (*Sihhət*).

3) *Səвr ilə halva pişər, ej kora, səndən!* (*Atalar səzu*).

Bу misallardaqь **aj, a, ej,** ədatlarь və „alan"„jazьk", „kora" xitaвlarь arasьnda вir işarət kojylmamьşdьr. Ancak вirinci cumlənin məzmynyna qərə xitaвdan sonra nida işarəti və cumlənin sonynda nəktə kojylmyşdyr. Iqinci və uçuncu misallarda nida ədatь ilə xitaв вir jerdə verqullər arasьna alьnmьşdьr. Məzmyna qərə iqinci cumlənin sonynda syal işarəti və uçuncunun də sonynda nida işarəti lazьmdьr.

c) Cumlənin sonynda nida ədatьna az təsaduf edilir; o da xəвərlərdən sonra vake olyr. Məsələn:

Kojynlarь kajtarsan a!
Bylakdan sy qətirsən a!
Qənlum, ej tifli-zijanqar, ojyncak dejil a?

Axьrьncь cumlədə iqi nida ədatь var; вirincisi xitaв qəlmələri ilə вir jerdə tələffuz edilir; onyn uçun aralarьnda verqul kojylmamьşdьr.

Cumlənin sonynda вylynan nida ədatь ilə xəвər arasьnda verqul kojylmaz. Iqisi də вir jerdə tələffuz olynar. [1])

ç) Nida ədatь cumlədə teqrar edilirsə, вirincisindən sonra verqul və iqincisindən sonra nida işarətini kojmalь və вyndan sonraqь qəlmənin ilq hərfini xьrda jazmalьdьr. Məsələn:

Pəh, pəh! necə dadlь mejvə verdi. (*Saвir*).
Vaj, vaj! dejəsən, вəşər dejil вy. (*Saвir*) [2]).

9.

Bəli, jok, əvət, xajьr qiвi cumlənin məzmynyny təsdik ja inqar edən qəlmələrdən sonra verqul kojylar. Bу qəlmələr cumlənin ortasьnda vake olyrlarsa, hər iqi tərəfdən verqul kojylyr. Məsələn:

Bəli, hurrijjət olan jerdə də insanlьk olyr. (*Saвir*).

***Jok, jok,** вakьram fiqrinə, səndən ogyl olmaz.* (*Saвir*).

*Dəmir, **əvət,** вir mə'dəndir....* (*M. Əmin-в.*)

Məzqyr qəlmələrin təsdik və inqar vəzifələri dəjişilirsə, sonlarьndaqь verqul kojylmaz; məsələn:

***Jok** sərvəti, **jok** devləti, **jok** şa lь, əвasь* (*Saвir*).

Byrada **jok** qəlməsi—cumlənin xəвəridir. Xəвər də muвtədadan ja вaşka uzvlərdən verqul ilə ajrьlmaz.

10.

Cumlənin məzmynyny вir kat daha kuvvətli, ja zəif qəstərməq məksədilə—**əlвəttə, şubhəsiz, вər'əqis, məncə, fiqrimcə**... qiвi **ara qəlmələr** və **tərqiblər** işlədilir. Belə qəlmələr cumlənin вaşьnda вylynyrsa, вir tərəfdən və ortasьnda isə, iqi tərəfdən verqul ilə ajrьlmalьdьr. Məsələn:

Əlвəttə, çalьşmak lazьmdьr.
Вəncə, əvvəlləri yzaklьkla jakьnlьgьn heç fərki jok idi. (*Ə. Hamid*).

Bə'zən cumlələrin içərisində вir ja iqi qəlmədən iвarət xьrda cumlələr ja tərqiвlər işlədilir. Bу cumlələrin də vəzifəsi—istənilən məzmyny вir dərəcə kuvvətli ja zəif qəstərməqdir; məsələn: *sakьn, inan, dejəsən, qərunur, səzun dogrysy, tə'вir cajizsə, mənə kalьrsa, janьlmьramsa.....* və вaşkalarь qiвi. Biz вy cumlələrə və qəlmələrə **ara cumlələr** və **ara qəlmələr** adьnь verdiq. [1])

Ara cumlələr ja ara qəlmələr əsas cumlənin вaşьnda вylynyrsa, вir tərəfdən və ortasьnda isə, iqi tərəfdən verqul ilə ajrьlmalьdьr. Verqullərin hər iqisində dyrgy japьlьr. Məsələn:

E'timad etmə, sakьn, вir məstə, вir divanəjə.
*Ok atьlьr, **sanqı,** qaman səslənir* (*Saвir*).

---

1) Bə'zən vək'ənin çok tə'sirli oldygyny qəstərməq uçun cumlənin sonynda вylynan nida ədatьnьn karşьsьnda verqul və axьrьnda da nida işarəti kojylyr. Belə hallarda verquldən sonra вir kədər dyrgy japьlьr; məsələn:

Qəşf oldy вutun aləmə təksirlərim, hejf! (Saвir).

2) „Dejəsən", qəlməsindən sonra kojylan verqul hakkьnda § 10-da danьşьlmьşdьr.

1) **„Ara qəlmə"**lərə rysca „вводные слова" və **„ara cumlə"**lərə də „вводные предложения" dejirlər. Yzyn-yzadь ara cumlələrin ətrafьnda вaşka işarələr kolyiyr. (§§ 36,37).

11.

Başka, ilavə, maəda, masivə..... qiвi qəlmələrdən sonra dyrgy japьlьrsa, verqul kojylmalьdьr; məsələn:

Mən sənilə qəruşməqdən ilavə, gejri işlərlə də məşgylam.

Məzqyr qəlmələrdən sonra dyrgy japьlmьrsa, verqul də kojylmaz; məsələn:

Başka konaklarьm da var idi.

Byradaqь „вaşka" qəlməsindən sonra dyrgyja ehtijac jokdyr. Onyn uçun verqul də kojylmaz.

12.

Bir isim вaşka вir ismin mə'nasьnь вəlliləşdirirsə, onyn hər iqi tərəfində verqul kojylar. By isim вir tərqiв içərisində вylynyrsa, haman вutun tərqiвin hər iqi tərəfində verqul işarəti kojylar; məsələn:

Hilvan çəllərində, o altьn rənqli kymlarda, illərcə sejr etdiq.

By misalda „kymlar" qəlməsi „çəllər" qəlməsinin mə'nasьnь вəlliləşdirir. Belə hallarda вəlliləşdirici qəlmənin karşьsьnda „jə'ni" qəlməsi də kojyla вilər:

Hilvan çəllərində, jə'ni o altьn rənqli kymlarda, illərcə sejr etdiq [1]).

13.

Cumlənin karşьsьnda *вirinci, iqinci, uçuncu.....* qiвi tərtiв sajlarь вylynyrsa, sonlarьnda verqul kojylar; məsələn:

Atamьn uç nəsihəti var: вirincisi, hər qun tezdən dyrmak, iqincisi, işə qeciqməməq, uçuncusu, tezdən jatmak.

1) Bir ismi izah edən вaşka ismə rys gramerində „приложение" dejirlər. Byna вiz **вəlliləşdirici isim** adьnь verdiq. Turq dilində hər вelə вəlliləşdirici isim verqullər arasьna alьnmaz; məsələn: turqcə вir вelə cumlə qəturəq:

Biz analar yşaklarьmьza tərвijə verməlijiz.

By cumlənin içərisində heç вir verqulə ehtijac jokdyr. Turq dilində verqulə ehtijacь olan вəlliləşdirici isimlər azdьr. Belə hallarda hər iqi verquldən sonra dyrqy japьlьr; amma вə'zən вirinci verquldə dyrgy japьlьrsa da, iqincisində japьlmajьr. Məsələn:

Tyrgyl jenə oraja, ony jarьndan ajьran ə l q ə j ə, qetdi.

14.

Nə, həm, qah, ja.... qiвi qəlmələrdən hansь, cumlədə iqi ja uç dəfə rast qəlirsə, iqinci və uçuncusunun karşьsьnda verqul kojylyr və вir kədər dajanьlьr. Məsələn:

1) *Nə kojdylar yjyja, nə kojdylar ojana.* (*Tyrani*).
2) *El kapьsь həm qec, həm quc açьlьr.* (*Atalar sөzu*).
3) *Atlar, өquzlər qotana quc verir;*
qah jerijir, qah jьkьlьr, qah dyryr. (*Sihhət*).
4) *Ja inan, ja inanma heç sөzumə.* (*Sihhət*).

15.

Iqi cumlənin arasьnda *çunqu, zira, ona qөrə, hətta, nitəqim* (*necə qi,*) *hal вy qi...* qiвi qəlmələr varsa, karşьlarьnda verqul kojylyr; məsələn:

Şaqird dərsini вilmədi, ç u n q u azarlanmьşdь.
Şaqird azarlanmьşdь, o n a q ө r ə dərsini вilmədi.
Şaqird dərsləriui өjrənmişdi, h ə t t a jazьlarьnь da jazmьşdь.

16.

Iqi cumlənin вirisində şərt və iqincisində haman şərtin nəticəsi qəstərilirsə, aralarьnda verqul kojylar; məsələn:

1) *Ta juq ə j m ə z s ə, daş gurвətə duşməz.* (*Atalar sөzu*).
2) *Zəhmətə ə j m ə s ə вojyn tənвəl,*
işinin axьrь olyr ənqəl. (*Sihhet*).

17.

Cumlənin iqi xəвəri arasьnda ja rabitə ədatь „və" işlədilir, ja вy ədat atьlьв, xəвərin əvvəlincisi „atifə" formasьnda işlədilir; məsələn:

Dyrdym və qetdim=Dyryв, qetdim.

Iqinci cumlə əvvəlincisinin ixtisar edilmişidir, məzmynca вy cumlələrin iqisi də вirdir. Ancak ədəвi dil-

də ustunluq belə cumlələrin ixtisarına verilir. Onları ixtisar etməq uçun **və** ədatı atılar; birinci xəbər də atifə formasında işlədilər; atifə formasından sonra verqul kojylar. Məsələn:

„*Hər qelən sejdin **alıb, qetdi, həmən bən kaldım.***"

Byrada verqul kojylyrsa da, tələffuzdə dajanılmır. Laqin atifə formasi ilə iqinci xəbərin arasında başka qəlmələr bylynyrsa, səsin toktanılmasi ajdın dyjylyr; məsələn:

Tulqu qərcəq, javaş-javaş qəldi,
endirib baş, ədəblə çəmbəldi. (*Sabir*).

18-

Bir cumlədə işlədilən iqi xəbərin bir-birinə olan munasəbətini qəstərməq lazım qəlirsə, o iqi xəbərin birincisini xusysi sigələrdə işlətməlidir. Xusysi sigələrin məşhyrları bynlardır:

1) *jazarak, jazırqan, qedərəq, qedirqən...*
2) *jazdıkca, qetdiqcə...*
3) *jazcak, qetcəq...*
4) *jazınca, qedincə...*

Cumlədə by sigələrdən biri işlədilirsə, onynla iqinci xəbərin arasında verqul işarəti kojylar; məsələn:

Imdi firsət var iqən, qərməli bir qar by qun. (*Sabir*).

Qəj səmti açıldıkca, qənullər də açıldı. (*Sihhət*).

Bənə tə'n ejləjən gafil, səni qərcəq, ytanmazmı? (*Fuzyli*).

Kyşlar da by əhvalı qəruncə, sevinirlər. (*Sihhət*)

19.

Iqi cumlənin arasında „qi" ədatı varsa, o ədatdan sonra verqul kojylar. Məsələn:

Işini məhqəm dyt qi, konşyny ogry dytmajasan. (*Atalar səzu*).

20.

Baş cumlə bydak cumlənin uzvləri arasında bylynyrsa, hər iqi tərəfdən verqul arasına alınmalıdır; məsələn:

Jatmışları, razı dejiləm, qimsə ojatsın. (*Sabir*).

By cumlənin duzqun kyrylyşy belə olmalı idi:

Razı dejiləm, jatmışları qimsə ojatsın.

Adəta bydak cumlə baş cumlənin uzvləri arasında jerləşir; amma bydak cumlənin uzvləri arasında baş cumlənin jerləşdirilməsinə çok az təsaduf edilir. By təsaduflərin də ən çoky—şeirlərdə qərunur.

Nəktəli verqul (;)

21.

Çok yzyn olan dytaşık cumlələrin hər birindən sonra nəktəli verqul kojylar; məsələn:

Kışın ən sojyk bir qunundə isti paltarlarımı qejdim; hələ axşamdan silinmiş və doldyrylmyş tufənqimi qəturub, jola duşdum; karlı dərələri, təpələri qeçə-qeçə, məşənin ən kalın jerlərinə jetişdim.

22.

Mustəkil və mufəssəl cumlələrin hər birindən sonra nəktə kojylar; Ancak belə cumlələrin mə'na əlakələri jakındırsa, aralarında nəktəli verqul də kojmak olar; məsələn:

Iqi saatdan bəri ona acıjan bylynmadı; fərjadı mysiki sədaları arasında gajb oldy; qəzlərindən təqulən jaşlar sojyk janaklarının ustundə dondy. (*Ə. Hiqmət*).

By uç cumlənin hamısının sıkı əlakələri oldygyndan, aralarında ancak nəktəli verqul kojylmalıdır.

Nəktəli verquldən sonra bejuq hərf jazılmaz.

Kət'namaların maddələri tərtib sırasilə qəstərilirsə, hər sıradan sonra nəktəli verqul kojylar.

Iqi nəktə (:)

23.

Iqi cumlənin birində səbəb bəjan edilirsə, aralarında „çunqu" ədatı olmadıgı halda, iqi nəktə kojylar; məsələn:

Kyşların səsi qəsilmişdi: onlar istinin şiddətli çagında okymazlar.

By cumlələrin arasьnda „çunqu“ adatь olsa, o halda iqi nəktə dejil, verqul kojylmalьdьr.

*Kyşlarьn səsi qəsilmişdi, **çunqu** onlar istinin şiddətli çagьnda okymazlar.*

24.

Bir cumlə вaşka вir cumləni şərh edirsə, aralarьnda iqi nəktə kojylar; məsələn:

Onlar sözlərinə vəfa etdilər: qecənin jarьsьnda duşmənin sənqərlərini odladьlar.

Şərh olynan qəlmələrin də sonynda iqi nəktə kojylyr; məsələn:

Iqi şej sevdirir həjatь вana;
вiri hurruijjət, diqəri sevda. (*A. Duma*).

*Qitaвьn ilq səhifəsində iqi qəlmə jazьlmьşdь: **husn, məhəввət**.*

„Məsələn“ qəlməsindən sonra iqi nəktə kojylyr (ziqir etdijimiz misallarьn hamьsьnda „msələn“ qəlməsindən sonra iqi nəktə kojylmyşdyr; amma вə'zən verqul də kojylyr (§ 12)

25.

Өzqə sözlərinin karşьsьnda iqi nəktə kojylar; məsələn:

*Mejmyn dedi: „**Bir dajanьn, kardaвlar**“. (Sihhət).*

(Өzqə sözlərinin ilq hərfi вəjuq jazьlar və вyrada oldygy qiвi hər iqi tərəfdən dьrnak işarəti arasьna alьnar). (§§ 40—42).

Syal işarəti (?).

26.

Cumlənin məzmynynda syal irad edilirsə, sonynda syal işarəti kojylar; məsələn:

*Sizin meşədə cejran **olyrmy**?*

Sorgy вir nəçə şej xusysynda japьlьrsa, cumlənin axьrьnda syal və syal olynan qəlmələrin arasьnda verqul kojylar; məsələn:

Hanь sənin atan, anan, вacьn və kardaşьn?

27.

Mustəkil cumlələrin hər вirində syal irad edilirsə, hər cumlənin sonynda syal işarəti kojylar və вyndan sonra qələn cumlənin ilq hərfi вəjuq jazьlar.

Syallь cumlələrin aralarьnda mə'naca sьkь raвitə dyjylyrsa, o halda aralarьnda verqul ja nəktəli verqul, sonynda da syal işarəti kojylar; məsələn:

Nəçun kьlmaz вənə dərman;
вəni вimar sanmazmь? (*Fuzyli*).

28.

Syal вaş cumlədə irad edilirsə, işarəti вydak cumlədən sonra kojylar; məsələn:

*Mən **demədimmi, вy qun jagьz** jagacak?*

Bydak cumlədə syal qəcinə irad edilirsə, syal işarətinə ehtijac jokdyr; məsələn:

*Mən вilmirəm, **haçag** anadan olmyşam.*

Byrada „ha çag anadan olmyşam“ syalь heçqimə verilmir; ona qərə heç qəsə verilməjən, amma məzmynca syallь zənn edilən cumləjə **„qəc syal“** (rysca: *косвенный вопрос*) dejilir. Deməli: qəc syallь cumlələrdən sonra syal işarəti kojylmaz.

Laqin вydak cumlədə duzunə irad edilən syal varsa, sonynda syal işarəti kojylyr; Məsələn:

Fəhlə, mənə вir səjlə: nədən hərmətin olsyn? (*Saвir*).

29.

Mə'naca jakьn cumlələrin вirində syal və o вirində nida irad edilirsə, aralarьnda verqul və axьrda nida işarəti kojylar; məsələn:

By nə işdir, a qul olsyn qəzunə! (*Saвir*).

Əvvəlinci cumlədə nida və iqincisində syal irad edilirsə, aralarьnda verqul və axьrda da syal işarəti kojylar; məsələn:

Aj evin jьkьlmasьn, nijə cavaв vermirsən?

Belə hallarda syal və nida (?!) işarətlərini вirliqdə işlədənlər də varsa, вizcə вy işarətlərin вirinə qifajətlənməlidir. (§§ 30—31).

Syallь cumlənin zahiri kyrylyşyndan вilinir qi, səsi hansь qəlmədə juqsəltməq lazьmdьr: *qim, nə, hanь, hansь*...qiвi syal qəlmələri ja fe'l və isimlərə koşylmyş „**mi, mь, mu, my**“ qiвi syal ədətь ajdьn qəstərir qi, səs məzqyr qəlmələrdə juqsəlməlidir. Laqin вy əlamətlərdən cumlədə heç вiri olmajьnca, onyn məzmynyna qərə rəftar edilir; məsələn:

Əhməd məqtəвə qedəcəq?

By cumlənin hansь qəlməsi juqsəq səslə tələffuz edilirsə, syalьn mərqəzi də o qəlmədə olacak:

1) ***Əhməd*** *məqtəвə qedəcəq?*
2) *Əhməd* ***məbtəвə*** *qedəcəq?*
3) *Əhməd məqtəвə* ***qedecəq***?[1])

Deməli: вelə hallarda cumlənin məzmynyna qərə вy ja o qəlməni juqsəq səslə tələffuz ediв, syalьn qucunu o qəlməjə qeçirməlidir.

Nida işarəti (!)

30.

Xitaвlarьn ja xitaвlь tərqiвlərin sonynda nida işarəti kojylar; məsələn:

Joldaşlar!
Sevqili atam!
Menim əziz вalalarьm!

Cumlənin вaşьnda ja sonynda xitaв ja xitaвlь tərqiв varsa, sonynda nida işarəti kojylar; məsələn:

Butun вlqələrin proletarlarь, вirləşin!
Dedi: „Əhsən sənə a karga aga!
nə nəzaqətlə konmysan вydaga!“ (*Saвir*).

(Xitaв cumlənin вaşьnda olyrsa, o xitaвьn sonynda verqul və axьrьnda olyrsa, karşьsьnda verqul kojylar) (§ 5).

Cumlədə nida ədatь varsa, ja ondan sonra, ja cumlənin sonynda nida işarəti kojylar; məsələn:

Vaj! *arь mənı вyrdy.*
Ax, *necə qef çəqməli əjjam idi!* (*Saвir*).

1) „**Mi**“ ədatь artьrьlarsa, məsələ daha ajdьnlaşar:
1) Ə h m ə d m i məqtəвə qedəcəq?
2) Əhməd m ə q t ə в ə m i qedəcəq?
3) Əhməd məqtəвə q e d ə c ə q m i?

(Nida ədatьndan sonra verqul kojylyв, kojylmamasь hakkьnda § 8-ə вakьla).

31.

Məzmynlarьna qərə вə'z cumlələrin вir—iqi qəlməsi yca səslə tələffuz edilməlidirsə, вelə cumlələrin sonynda nida işarəti kojylar; məsələn:

Jaзasьn *kommynizm!*

Cumlədə sur'ətlə əməl ediləcəq əmrlər verilirsə, cumlənin sonynda nida işarəti kojylar; məsələn:

Vyryn, dytyn, kojmajьn!

Nida işarəti cumlənin içərisində вylynyrsa, ondan sonraqь qəlmənin ilq hərfi xьrda jazьlar (xass isimlərdən вaşka). Nida işarəti mustəkil cumlənin sonynda вylynyrsa, вyndan sonraqь cumlənin ilq hərfi вəjuq ilə jazьlar.

Qəşidə (—)

32.

İsimdən ja sifətdən japьlmьş xəвəri ajdьn qəstərməq məksədilə muвtəda ilə xəвərin arasьnda qəşidə (—) [1]) kojylar; məsələn:

By—sirət, вy—syrət,
вy—gejrət, вy—ar. (*Saвir.*)

Iqi cumlə ja iqi tərqiв вir-вirinə okşadьlьrsa, aralarьnda qəşidə kojylar; məsələn:

Jaj qununun jagьşь—ər, arvadьn savaşь. (*Atalar səzu*),

33.

„Hamьsь“ (ja „həpsi“) qəlməsinin karşьsьnda вylynan izahçь qəlmələr ilə onyn arasьnda qəşidə işarəti kojylar. məsələn:

Dərələr, daglar, agaclar—вynlarьn ***hamьsь*** *karьn altьnda kalmьşdь.*

1) By işarətə Şəmsəddin Sami вir jerdə „farikə“, вaşka jerdə də „fasiə“ demişdir. Məhəmməd Rif'ət də „Xaceji-lisani-osmani“də qəşidə qəlməsini işlədir. Biz вy axьrqь istilahь kəвyl etdiq.

34.

Iqi şəxsin arasьnda konyşma vake olyrsa, hər şəxsin sözləri jeni sətirdə jazьlar və karşьsьnda da qəşidə kojylar; məsələn:

—*Oƫərmə!*
—*Baş ustə: jymaram qөzlərim.*
—*Dinmə!*
—*Mutiəm: qəsərəm sözlərim.*
—*Bir söz eşitmə?*
—*Kylagьm вaglaram.*
—*Oƫulmə!*
—*Pəqi, şamu-səhər aglaram.*
—*Kanma*
—*Bacarmam; вəni mə'zyr dyt.* (*Saвir*).

Konyşma iqi uç şəxsin tərəfindən japьlьrsa, əvvəlcə hər kəxsin adь jazьlar, sonra qəşidə kojylar və qəşidədən sonra onyn sözləri jazьlar; məsələn:

Ata —*By ƫun məqtəвdə nə oldy?*
Ogyl—*Biz sejrə ƫetmişdiq.*
Kьz —*Biz 5 saat dərs okydyk.*

Belə hallarda hər şəxsin ilq sözu вəjuq hərflə jazьlar. [1])

35.

Bir qəlmə вaşka вir qəlmənin lugəvi mə'nasьnь qөstərirsə, aralarьnda qəşidə kojylar; məsələn:

Laxna—qələm. Təməl—өzul. Kamys—lugət. [2])

---

1) Qəşidə ilə kavьşdьrьcь çizƫini karьşdьrmamalьdьr: вirincisi dyrgy işarətidir; iqincisi isə, iqi qəlmənin вirləşməsinə xidmət edir. Qəşidə işarəti yzyn jazьlьr; kavьşdьrьcь çizƫi isə, kьsa olmalь, həm də kavьşdьrьlan qəlmələri вir-вirinə jakьn jazmalьdьr; məsələn:

Yşak-myşak, dəliq-deşiq, tez-tez, beş-on manat, Baqь-Batym neft qəməri; və вaşkalarь.

Mətвəə murəttibləri вy iqi işarəti karьşdьrьrlar. Onyn uçun gəzetlərdə istənilməjən janlьşlьklar tərəjir. Byndan sonra jazьçьlar da, murəttiblər də məsələnin вy cihətinə əhəmijjət verib qəşidənin yzyn, kavьşdьrьcь çizƫini kьsa jazsalar, вy kədər karьşьklьk olmaz.

By işarətə Şəmsəddin Sami „raвitə" demiş; вiz вyna vəzifəsinə ƫörə „k a v ь ş d ь r ь c ь ç i z ƫ i" dediq.

2) Bəhs edilən вir məsələnin xusysi вir cihəti izah edilirsə, вelə izahlarьn əvvəlində **kejd** ja **hamiş** qəlmələri вylynyr.

Bə'z jazьçьlar вy qəlmələr ilə izahьn arasьnda qəşidə işarəti, вaşkalarь da iqi nөktə kojyrlar; hətta вir nөktə kojanlar da var. Bizcə belə hallarda qəşidə dejil, iqi nөktə kojmalьdьr; məsələn:

Kejd: veƫuldən sonra вөjuq hərf jazьlmaz.

36.

Bir cumlənin sözləri arasьna вaşka вir cumlə daxil edilirsə, вelə ara cumlənin hər iqi tərəfində qəşidə işarəti kojylar; məsələn:

Fil вy jerlərdə—вəllidir—olmaz. (*Sihhət*).

Kejd: Ara cumlə alçak səslə və sur'ətlə okynylar. Onyn hər iqi tərəfində də azca dyrgy japьlar.

Mө'tərizə { [( )] }.

37.

Bə'z jazьçьlar ara cumləni mө'tərizə arasьnda jazьrlar. Məsələn:

Majiləm (cumlə вilir) devləti-didarinə mən. (Saвir) [1]).

Anlaşьlmajan qəlmənin, tərqiвin ja cumlənin mə'nasьnь mө'tərizə içərisində şərh edərlər; məsələn:

Qəndimizə agronom qəlmiş. (Əqin işlərini вilən mütəxəssisə **agronom** dejərlər.) [2]).

Bə'z qəlmələrin ja cumlələrin karşьsьnda mө'tərizə içərisində syal ja nida işarəti kojylyr: (? !). Birincisi ja qəlmənin mə'naca anlaşьlmadьƫьnь, ja o şejin harada oldygynyn вəlli olmadьƫьnь, ja da verilən mə'lymatьn jalan və ja janlьş oldygyny qəstərir. Nida işarəti də muəllifin təəcuвunu, hiddətini, istehzasьnь və gejri вy qiвi ryhi hallarьnь qəstərir.

Sajlarьn ja haşijələrin tərtiвini qəstərməq uçun mө'tərizənin вə'zən ja sag kanadь (xusysən ərəв əlifвasьnda), ja sol kanadь işlədilir: . . . *x*), *xx*), *xxx*) . . . 1), 2,) 3)...

---

1)Turq sərf və nəhvlərində ara cumləjə **cumleji-mө'tərizə** və вyna ƫörə cumlənin hər iqi tərəfinə çəqilən kevslərə də **mө'tərizə işarəti** demişlər. Biz вyna jalьnьz **Mө'tərizə** dediq. **„cumləji mө'tərizə"** əvəzinə вiz **ara cumlə** işlətdiq.

2) Ərəв əlifвasьnda вөjuq hərflər olmadьƫь uçun xass ismlər də mө'tərizə işarətləri içərisində jazьlьrdь. Jeni əlifвanьn вөjuq hərifləri oldygy uçun xass ismləri mө'tərizə arasьnda jazmagьn artьk mə'nasь jokdyr; məsələn:

Dogmyşam o Kazвeƫ qiвi yca dagьn janьnda (*Sihhət*).

By cumlə ərəв hərfləri ilə jazьlsajdь Kazвeq qəlməsi mө'tərizə arasьna alьnmalь idi.

Bynlardan rəkəmlilərini, məsələn: *birinci, iqinci...* və jyldyzly olanlarьnь: *birinci haşijə, iqinci haşijə...* dejə okymalьdьr. [1])

Çok nəktə (. . .).

38.

Cumlənin bir hissəsi ja bir qəlməsi byrakьlmьşsa, jerində çok nəktə kojylar, məsələn:

Min dokkyz jyz...ncy ildə... cumləsində iqi rəkəm („30") byrakьlmьşdьr.

Nəktələrin sajь uçdən az olmaz [2]).

Adətən: ədəbijjata jakьşmajan qəlmələr və cumlələr byrakьlьr və jerinə də çokly nəktə kojylyr.

Bə'zən qəlamьn ja bir şeirin byrakьlmьş hissəsi nə kədər jer dytarsa, bir o kədər jerdə nəktələr kojylyr, məsələn:

Ata—*Quçədə tyllan, ogyl, sən'ətin olmyr, olmasьn.*

. . . . . .

Ogyl— . . . . . .

Ojundə bir arvat al, boşa, gejrətin olmyr, olmasьn. (*Sabir*).

Byrada atanьn sözlərindən (iqinci mьsra') və ogylyn sözlərindən (uçuncu mьsra') byrakьlmьşdьr.

Bir çok sözun jazьlmasьna imqan tapьlmadьgь halda, çok nəktə kojylyr. Nəzmə sьgьşmajan sözlərin də jerində çok nəktə işlədilir. Məsələn:

Kogan, kaçan, bogyşan, öldurən, ölən, əzilən... (*T. Fiqrət.*)

---

1) Haşijəjə bə'zən muxtəsərcə „jyldyz" da dejilir. Haşijə—dyrgy işarəti dejil, bynynla bəhs edilən bir məsələnin xusysi bir cihəti səhifənin aşagьsьnda bəjan edilir (byrada oldygy qibi).

Başka bir işarət də var qi, ona **Paragraf** (§) dejirlər. By işarətlə bir əsərin bablarь bildirilir. Şəmsəddin Sami byna **bənd** demiş. Biz də by istilahь kəbyl etdiq. Onyn şəqli by dyr: (§); iqisi (§§) bir jerdə kojylarsa— **bəndlər** deməqdir.

2) Çok nəktə əvəzində bə'z jazьlarda kəsdən ja səhvən byrakьlmьş qəlmələrin ja cumlələrin jerində mə'tərizə içində **byrakьlьş** qəlməsini də jazmak olar. Okynylmasь mumkun olmajan qəlmələrin də jerində jenə mə'tərizə icində **okynylmadь** qəlməsini jazmak mumqundur.

39.

Muəllif duşuncəsinin nə dərəcədə tə'sirli və suraqlu oldygyny bildirmək istəsə, byny çok nəktə ilə qəstərir; məsələn:

Kadьn bəqlədi, bəqlədi, bəqlədi... Nihajət jenə karlarla, çamьrlarla, kasьrgalarla bogyşa-bogyşa kulbəsinə dənduju zaman... kəndil sənmuş, və kьzь... əlmuşdu. (Ə. Hiqmət).

Çok nəktədən sonra səs alçalьr ja juqsəlir. Onynla dəhşət, şubhələr və dalgьnlьk qibi ryhi tə'sirlər izhar edilir.

Çok nəktə işarəti cumlə uzvləri arasьnda işlədilirsə, ondan sonraqь qəlmənin ilq hərfi xьrda jazьlar; cumlənin sonyna kojylarsa, jeni cumlənin ilq hərfi bəjuq jazьlar və byrada tamam dajanьlar.

Dьrnak işarəti („ ").

40.

Cumlədə başka bir şəxsin sözləri hərfi-hərfinə oldygy qibi jazьlьrsa, hər iqi tərəfdən dьrnak işarəti arasьna alьnьr və belə cumləjə **özqə sözləri** dejilir. Məsələn:

Anam mənə dedi: „Tez ol məqtəbə qet".

By cumlədə ananьn oglyna dediji sözlərdən heç bir şej atьlmamьş və dejildiqi qibi də qəstərilmişdir. By cumlənin ilq hərfi bəjuq jazьlar.

Özqə sözlərinin sonynda, ehtijac varsa, syal, nida ja nəktə işarətləri və byndan sonra da dьrnak işarəti kojylyr.

41.

Iqi şəxsin arasьnda olan danьşьkda (§ 34) ja hər şəxsin sözlərini, qəşidə ilə jə'ni sətirdə qəstərməli ja da hər şəxsin sözlərini dьrnak işarətləri arasьna alьb birinci şəxsin sözləri ilə iqinci şəxsin sözləri arasьnda da qəşidə jazmalьdyr. Məsələn:

„Hara qetmişdin?" — „Bazara". „Nə aldьn?" — — „Çörəq".

42.

Gəzetlərin, ʒyrnallarьn, ədəbi əsərlərin, cəmijjətlərin, paraxodlarьn... adlarь cumləjə daxil edilirqən, dьrnak işarətləri arasьna alьnьr və ilq hərfləri də вəjuq jazьlьr; məsələn:

By qunlərdə „***Kommynist***“*-in* 2000-*inci numrəsi çьkdь.*

„*Bahadьr və Sona*“*nь joldaş Nərimanof jazmьşdьr.* „Çanak kalada“da kəhvə içdiq.

43.

Bir qəlmə ja tərqiвi istehzalь вir mə'nada ja вaşka вir xusysijjətdə işlədilirsə, dьrnak arasьna alьnьr; məsələn:

Ancak „***mysyrman***“ *aşik olyr qul camalьna.* (*Saвir*),

Bilməq nə qərəq, qim вy „*əlif*“*dir, вy da* „*вej*“*dir.* (*Saвir*)

Dьrnak işarəti jerli-jerində işlədilmədiji halda, cumlənin mə'nasь tamamilə вaşkalaşьr. Misal uçun вelə вir cumlə qəturəq:

Rədd olsyn çocyk savadsьzlьgь cəmijjəti.

By вir cəmijjətin adьdьr; onyn uçun dьrnak arasьna olmalьdьr. Ancak cumlənin hamьsь вaşdan-вaşa dьrnak arasьna alьnsa, qyja, вelə вir cəmijjətin rədd olynmasь tələв edilir. Hal вy qi, вyrada məksəd dьrnak arasьnda cəmijjətin adьnь qəstərməqdir. O cəmijjətin də duzqun adь вelədir:

„*Rədd olsyn çocyk savadsьzlьgь*“.

Byradaqь dьrnak işarəti вz jerindədir.

Başka вir cumlə qəturəq:

Nərqisijə, Vejsijə вizim klassiklərimiz dedilər.

By cumlədə „**bizim klassiklərimiz**“ tərqiвi dьrnak arasьna alьnmajьnca, istənilməjən вaşka вir mə'na çьkar. Dogrysy вelə olmalьdьr: *Nərqisijjə, Vejsijə „вizim klassiqlərimiz*“ dedilər. [1])

1) Jazьnьn вir parçasьna ja вir cumləsinə okycylarьn dikkətini cəlв etməq məksədillə muəllif вir parçanь ja cumləni kalьn hərflərlə ja kyrsiv ilə jazar. (Məsələn: ərəв əlifвasьnda rik'ə, şiqəstə xətti ilə). Imdiqi mətвəələrimizdə вə'zən xusysi xətlər olmadьgьndan, вy qiвi parçalarь ja cumlələri dьr.

44.

Bir cur verqul də var qi, jalnьz turq dilinə maxsysdyr.

Bə'zən muвtəda ilə xəвərin ja muвtəda ilə вaşka uzvlərin arasьnda dyrgy işarətlərindən вiri kojylmajьnca, cumlənin mə'nasь вaşkalaşьr. Bir cumlə qəturəq:

Bizim tulqulər hakkьnda mə'lymatьmьz jokdyr.

By cumlədə nə deməq istənildiqini anlamak lazьmdьr. By cumlənin iqi curə mə'nasь ola вilər:

1) *Tulqulərimiz hakkьnda mə'lymatьmьz jokdyr.*

2) *Tulqulər hakkьnda вizim mə'lymatьmьz jokdyr.*

Birinci mə'naja qərə heç вir dyrgy işarətinə ehtijac jokdyr; amma məksəd iqinci mə'nadьrsa, o halda *вizim* qəlməsindən sonra вir işarətə, məsələn: verqulə, ehtijac vardьr.

Bizim, tulqulər hakkьnda mə'lymatьmьz jokdyr.

Bir neçə вaşka misallar daha qəturəq:

O, cumlənin sonyny dinlədi.

By qiвi cumlədə muвtədadan sonra dyrgy işarətlərindən вiri kojylmasa, cumlənin mə'nasь dəjişilir.

Istanвyl jazьçьlarь вelə hallarda verqullu nəktə (:) işarətini işlədirlər. By işarəti вiz də kəвyl etmiş olsak, jeni hərflər arasьnda onyn agzь ustə çevrilməsi lazьm qələcəq (;) və вy da syal işarətinə вir az oxşadьgьndan, вə'zi hallarda onynla karьşdьrьlacakdьr. Ona qərə вiz hələliq вelə hallarda da verqul işarətinin işlədilməsinə tərəfdarьz.

Dyrgy işarətlərinin вəhsi вynynla tamam olyr.

Aşagьdaqь misallarьn dyrgy işarətlərini təhlil edin; hər işarətin nə səвəвə qərə kojylmasьnь qəstərin:

Jok, jazmaram! Amma hələ koj, jazьm. (*Saвir*).
Firsəti jevt ejləməz akil, məqər nadan ola.
Dost min isə, azdьr; duşmən вir isə çokdyr.

(Atalar sezu.)

nak arasьnda qəstərirlər. Hal вy qi, dьrnagьn vəziʒəsi jykarьda qəstərildiqi qiвi вaşkadьr.

Jeni hərflərə qeçdiqdən sonra, вy pozgynlyga da artьk jer verilməz; çunqu jeni hərflərin hər şəqli oldygy qiвi, вelə hallarda işlədilən „kyrsiv“ hərfləri də var; necə qi, misallarьmьzьn dиkət ediləcəq jerləri kyrsiv hərfləri ilə (qirdə jazь xətti ilə) duzulmuşdur.

Korkydyrdy, çьkmamьşqan өlqədən, gurвət məni.
(Sabir).

Bilməq istərmisən—вajak demişəm
qi, azadlьkda вən nə ejləmişəm? (Sihhət)
Sə'j ejlə qi, sakkal yzanьв, uç çərəq olsyn. (Sabir).
Dejirəm: „Aj qişi, вir qəl өzunə;
вy nə işdir, a qul olsyn qөzuuə!" (Sabir).
Pah!.. nə çokdyr вutun iranda ləkəв:
qimi вəj oldy, qimi xan oldy... (Sabir).
Bir matahьn dəjəri, istehsalь uçun sərf edilən ictimaji-zəryri əməq mikdarь ilə tə'rif olynyr. (*Karl Marks*).

Iştə sogyk, korkync qecədə dymanlь вir kəndilin sənuq işьgьnda вy kadьnьn qөzunun вəвəji (çocygy), dişlərini gьcьrdadarak, вajgьn jatьr. (Ə. Hiqmət).

Şairəm, çunqu vəziʃəm вydyr, əş'ar jazьm,
qөrdujum niqu-вədi ejləjim izhar, jazьm;
qunu parlak, qunuzu ag, qecəni tar jazьm;
Bədi вəd, əjrini əjri, duzu hamvar jazьm. (Sabir).

X - IMLA.

Hər şivənin өzunə maxsys вir tələffuzu oldygyndan, вir şivədə jazьlmьş jazьlar вaşka şivələrin sahьвlarь tərəfindən asanlьkla anlaşьlmьr.

Şivə вaşkalьklarьnьn hamьsьna jol verilsəjdi təвii qi, jazьda вөjuq вir „dərəвəjliq" əmələ qələrdi. Onyn uçun hər mədəni millət өzunə вir ədəвijjat dili jaratmьş, ja onyn jaradьlmasьna çalьşьr.

Ədəвijjat dili canlь şivələrdən вirini ja вir necəsinin uzərində jaradьlьr və kəвyl olynmyş şivənin də tələffuzu jazь uçun əsas olyr.

Məqtəвlərdə, teatrolarda, məhqəmələrdə və вaşka həqumət muəssəsələrində jalnьz ədəвijjat dili işlədilər və вutun qitaвlar, gəzetələr, zyrnallar və вaşka çap olynmyş əsərlərdə də haman ədəвi dilin imlasь ilə jazьlar. Butun mədəni millətlər ajrь-ajrь şivələrə jol vermөjiв, umym şivələr uçun вir „sun'i" dil—ədəвijjat dili jaratmьşlar. [1])

Başka çarə də jokdyr; çunqu hər xusysi şivənin tələffuzunə jol verilsə, quclu вir ədəвijjat jaradьlmaz.

Hər canlь şivənin tələffuzu dəjişildiji qiвi, ədəвijjat dili də dəjişilir, вy halda dil ilə imlanьn arasьnda вөjuq fərklər əmələ qəlir. Dil çok sur'ətlə jeniləşir, amma imlanь o sur'ətlə jeniləşdirməq mumqun olmyr.

Ancak heç olmasa, hər jarьm əsrdə вir dəfə imla kanynlarь nəzərdən qeçirilməli və canlь ədəвi tələffuzə qөrə də islah edilməlidur. Joksa dil ilə jazь-

1) Butun ədəвi dillər, o cumlədən rys ədəвijjat dili də вir dərəcəjə kədər sun'idir.
(А. И. Томсон: „Общее языковедение" стр. 38, 39 и 378).

nьn arasьnda elə bir yçyrym əmələ qələr qi, sonra onyn çarəsi asanlьkla da tapьla bilməz. [1])

Rys dilinin imlasь qeçirdiqi devrləri bizim turqcənin də imlasь kismən qeçirmiş və kismən də qeçirəcəqdir; çunqu hər iqisinin tarixi qedişləri birdir.

Ərəb dili uçun jaradьlmьş əlifba, turq səslərini jerli-jerində qəstərə bilmədijindən, imlada bəjuq karьşьklьklar tərətmişdi.

Sonra ryslar əlifbalarьnь dəjişdirməjə məcbyr olmyşlar və onyn uçun də əsqi əlifbanьn imlasь ilə jeni əlifbanьn imlasь arasьnda bəjuq təfavutlər əmələ qəlmişdi. Ancak rys dili əsqi əlifbanьn əsqi imlasь tə'sirindən muddətlərcə kyrtara bilməmişdi. Onyn uçun də rys imlasьnьn bir çok muəmmalь hallarь məşhyr imlaçь Jakov Grotyn zamanlarьna qibi jaşamьşdь.

Jakov Grot 1885-nci ildə bə'z imla islahlarь japmьşsa da, imla noksanlarьnьn bir çoky hələ jenə axьrqь zamanlara kədər davam edirdi. [2])

Rys imlasьnьn son islahь oktjabr inkilabьndan sonra japьldь.

By qunqu Azərbajcan turqcəsinin imlasь—ərəb əlifbasьndan jeni əlifbaja qeçərqən, byndan iqi juz il əvvəl rys imlasьnьn qeçirdiqi devrində bylynyr. İndiqi imla pozgynlygynyn ən bəjuq səbəbi, şubhəsiz qi, turq dilinin təbii səslərini pərdələr altьnda saklajan ərəb əlifbasь olmyşdyr. Biz by əlifbadan xьlas olmak devrində bylynyryz, ancak xьlas olyb, kyrtardьkdan sonra, jenə qehnə əlifbanьn imla məsələlərinə jetirdiqi tə'sirlərindən yzyn muddətlərcə kyrtara bilməjəcəjiz.

1) Əsqi zamanlardan bəri imlasь dəjişilməmiş ədəbi dillərin halь fənadьr. Məsələn: inqilis ədəbijjatьnda kəbyl edilmiş **tarixi imla** əsrlərcə islah edilməmiş, tələffuz ilərilәmiş, imla da qeridə kalmьşdьr. Onyn uçun də tələffuz ilə imla arasьnda bəjuq bir təfavut əmələ qəlmişdir.

Jazьsь tələffuzundən ajrьlmьş bir millətin arasьnda jaşajanlara lazьm qəlir qi, o əlqənin ədəbi dilini iqi qərrə öjrənsinlər: bir dəfə tələffuzunu və bir dəfə də jazьsьnь. Tələffuzun tələb etdiqi imla islahь vaktь-vaktьnda japьlmazsa, inqilis dilində əmələ qəlmiş by yçyrym başka dillərdə, o cumlədən turq dilində də əmələ qələ bilər. (Məsələn: inqilislər *Shakespeare* jazьb *Şekspir* okyjyrlar; həmçinin firənqilər *beaucoup* jazьb *boky* okyjyrlar). Tarixi imlalarьn belə dolambacьl hallarь çokdyr.

Я. Грот: „Филологическия разыскания", стр. 589.

2) Д. Н. Ушаков: „Русское правописате" стр. 54 – 59.

By xusysda biz hələ çok az iş qərmuşuz, daha dogrysy, imla məsələsilə heç ograşmamьşьz; turq dilinin imlaçьlarь hələ ortalьga çьkmamьşlar; byny qələcəq japacakdьr; ona qərə turq imlasьnьn mүəjjən və kət'i kanynlarьndan hələ danьşmak olmaz.

Odyr qi, biz byrada imlanьn kət'i kanynlarьnь tə'jin etməq iddiasьnda blynmajьb, jalnьz əsqi ərəb əlifbasь ilə jazьlmьş jazьlarь jeni əlifbaja qeçirməq şərtlərindən bəhs edəcəjiz. By da—bir proze syrətində təqlif edilir. Hərqah by məsələdə az-çok muvəffəkijjət kazanmьş olsak, şubhəsiz qi, bynynla imla məsələsinin ilq təməlini kojmyş olacagьz.

Jeni əlifbaja qeçərqən, Avropa dillərində kəbyl edilmiş dərt imla əsaslarьndan birisini biz də kəbyl etməlijiz. Turq dilinə ən əlverişli olan fonetiq (sevti) əsasьdьr. Biz byrada o əsasьn ustunlujundən bəhs açmajacagьz.

Çunqu Turqoloji Kyryltajьnьn turq dili uçun fonetiq əsasьnь kəbyl etdiqdən sonra, belə bəhslərə artьk luzym kalmьr. [1])

Deməli: jeni əlifba ilə jazьlacak turqcənin imlasь—fonetiq usyly uzərində kyrylmalьdьr. Belə oldygy halda əsqi jazьlar ilə jeni jazьlarьn arasьnda bəjuq-bəjuq fərklər tərəjəcəq, çunqu turq səslərini ərəb hərflərilə qəstərməq mumqun olmadьgьndan, əsqi turq jazьlarь həkiki tələffuzdən yzaklaşmьşdьr.

Byrada bir çətinliq varsa, o da qələcəq nəsil uçun dejil, əmrunu qehnə hərflərlə qeçirmiş şəxslər uçundur.

Həkikətən, qehnə adətdən, qehnə imladan ajrьlmak – çok çətin, hətta alimlər uçun də zor bir işdir. Məsələn: əsqi alman imlasьnь pozyb, fonetiq əsasь ilə jeni imla jaradan məşhyr Grim by jolda çok çalьşdь, ciddi dəjişmələr japdь; ancak əmrunun çok hissəsini əsqi imlalь jazьlarda qeçirmiş olan by alim—təqlif etdiqi jeni imlanь sonraqь jazьlarьnda tamamilə tətbik edə bilməmişdi: bir qəlməni qah jeni və qah da əsqi

1) „Первый всесоюзный тюркологический с'езд" стр. 404.

imlasы ilə jazarmыş. Bу başkalыklar—onyn jazdыgы bir səhifədə, hətta bir sətirdə belə muşahədə edilirdi. [1])

Ona qərə çok təəccub dejil qi, əmurlərini ərəb əlifbasы jazылarы ilə qeçirmiş jazыçылarын jeni hərflərlə jazdыklarы jazылarында fərklər, hətta bə'zən ciddi ixtilaflar belə muşahədə edilir.

Ancak jalnыz jeni əlifbaja alыşmыş olan nəsil uçun belə bir hal tərəiə bilməz; çunqu jeni əlifbanын karanlыk bir cihəti kalmamыşdыr.

Tarixdən bizə mə'lymdyr qi, qeçərqi devrlərin tərətdiqi pərişanlыgы sonraqы devrlər duzəltmişdir. Ona qərə bу qunqu başkalыklardan korkmamalыdыr.

Turq dilində turq qəlmələrindən başka ərəb, fars və indiqi mədəni millətlərin qəlmələri bylyndygyndan, bу fəsli biz uç hissəjə ajыrdыk: birinci hissədə xalis turq qəlmələrinin imlasыndan, iqincisində—ərəb qəlmələrinin və uçuncusundə əcnəbi qəlmələrin imlasыndan bəhs ediləcəqdir.

I. Turq qəlmələrinin imlasы.

Fonetiq usylynyn əsasы tələffuzdur. Ona qərə əsqi jazылarын səhvlərini tələffuz vasitəsilə duzəltməlidir. Ancak hansы tələffuzu nəzərdə dytmalыdыr?

Indiqi halda məqtəblərin tə'siri ilə orta bir tələffuz əmələ qəlir. (Daha dogrysy: əmələ qəlməjə başlamыşdыr). Bу tələffuz nə Baqы tələffuzdur, nə Oҷəncə, nə Şəqi... Bir kədər gərb tələffuzunə majыldursə, Istanbyl tələffuzu də dejil. Onyn simasы qet-qedə ajdыnlaşыr. Məqtəblərdən başka, gəzetələr və qitablar da məsələnin ajdыnlaşdыrылmasына qəməq edir. Təəccub dejil qi, bу tələffuzu və ony qəstərəcəq fonetiq xusysijjətlər hələ indijə qibi ajdыnlaşdыrылmamыşdыr; rys dilinə iqi juz ildən artыk əməq sərf edildiqi halda, professor Tomsonyn iddiasына qərə, rys ədəbijjat dilinin fonetiq təsvirləri, saitələrin və samitələrin tələffuzu hələ tamamilə ajdыnlaşdыrылmamыşdыr. [2])

I Azərbajcan Imla konferansында kərara alындыgы uzrə, turq dilinin imlasы, Karabag, Oҷəncə, Kazax və

1) Я. Грот: Филологическия разыскания.

2) А. И. Томсон: „Общее языковедение"; стр. 35; 172

Şirvan ləhcələrində jazan turq ədiblərini (M. Fətəli və gejri) və Azərnəşrin bу qun işlətdiqi orta ədəbi dil uzrə kyrylacakdыr.

1.

Turq qəlmələrinin beş cur həcasы var:

a) Təq saitəli həca (*a—ta* qəlməsinin ilq həcasы ***a*** qibi).

в) Samitə və saitəli həca (*a—**ta*** qəlməsinin son həcasы ***ta*** qibi).

c) Saitə və samitəli həca (*aş əl uç...* qibi bir həcalы qəlmələr).

ç) Iqi samitə arasында bir saitəli həca (*baş kol...* qibi).

d) saitənin ənundə bir və sonynda iqi samitəli həca (*turq, bərq, qurq, dərt...* qibi bir həcalы qəlmələr).

Bу beş nev'dən başka, turq qəlmələrində ajrы curə həca jokdyr.

Qəlmələrdə bу həcalar bir-birinə rast qəldiqdə, iqi samitənin bir-birinə janaşmasы mumqun olyr (məsələn: *kon - zy, baz - mak*... qəlmələrində oldygy qibi); amma uç samitə bir araja toplaşmasы mumqun dejil. Ona qərə farslardan və başkalarыndan alынmыş: ***dəst—mal***, ***dəst qah*** qibi qəlmələrdə bir araja toplaşmыş olan uç samitənin biri atылarak, **dəs**—qah (dəz—qah), dəs—mal... syrətində tələffuz edilir. Jeni hərflərlə də belə jazылmalыdыr: *dəsmal, dəzqah.*

Ancak bə'z turq qəlmələrinin damarына ədat koşylyrsa, uç samitənin bir arada toplanыşы muşahədə edilir; məsələn: ***bərq—çu***, ***qurq—lu***, qəlmələrində oldygy qibi.

Laqin damarilə ədatында dərt samitə bir araja toplanmыş heç bir turq qəlməsi tapылmaz. Onyn uçun də başka dillərdən alынmыş qəlmələrdə bу dərt samitədən biri ja iqisi turq dilində tələffuz edilməz; məsələn: ***myndʒtyk*** qəlməsinin turqcə mutədavul tələffuzu ***myʒtyk***-dyr. Byrada iqi hərf tələffuz edilməjir. Jazыda da belə japылmalыdыr.

2.

Turq qəlmələrinin ilq həcasьnьn вaşьnda iqi samitənin tələffuzu muşahədə edilməz.

Əcnəвi qəlmələrinin ilq həcasьnda iqi samitə oldykda, ja qəlmənin вaşьna вir saitə koşylyr, məsələn: скала, скелет əvəzinə *isqələ*, *isqelet* syrətində tələffuz edilir. və jazьlar, ja da samitələrin arasьna вir saitə daxil edilir; Княз=Kьnjaz qiвi.

E'tiraf etməlidir qi, tramvaj, xroniq... qiвi вir çok əcnəвi qəlmələri jeni hərflər ilə də iqi samitəli jazьlьr. Bу məsələ tamamilə ajdьnlaşdьrьlmьşdьr, ancak zənnimizcə əcnəвi qəlmələrinin ilq həcasьnь oldygy qiвi saklamalьdьr; çunqu вynyn Avropa lugətlərində qəlmə axtarьв tapmasьna вəjuq jardьmь var.

Hər halda turq qəlmələrində oldygy qiвi ərəв qəlmələrində də ilq həcada iqi samitə olmyr. (Ərəвlər вelə qəlmələri əzqələrdən alьв ərəвləşdirirqən. ja qəlmənin вaşьna вir həmzə koşmyşlar; məsələn: **Platon**==**Əflatyn** افلاطون syrətində oldygy qiвi, ja da вir həcadan iqi həca jaratmьşlar: **Fəlatyn** —فلاطون— qiвi.)

3.

Şəddəli samitələr, jə'ni iqi dəfə tələffuz edilən eqiz samitələr turq qəlmələrinin jalnьz daxili həcalarьnda muşahədə edilir: jəddi, səqqiz, dokkyz, əlli, sakkal, tokka... qəlmələrində oldygy qiвi; turq qəlmələrinin вaşьnda və sonynda şəddəli səslər eşidilmir. (Ona qərə: dall, (دال) zarr, (ضار) məkərr, (مقر) muzirr, (مضر) qiвi son həcalarь şəddəli olan ərəв qəlmələrinin tələffuzu turqcədə çətindir).

Kəввan, (قبان) sərriştə (سررشته) qiвi вə'z şəddəli ərəв və fars qəlmələri turq dilində eqiz səslərindən вirini itiriв, qutlə tərəfindən „kapan, səriştə...“ syrətində mənimsənilmişdir.

Bə'zən eqiz səslərdən вiri tələffuzcə вaşkalaşmьşdьr: həmmal (حمال)==hamвal, muşəmmə, (مشمع)==muşamвa.. syrətində oldygy qiвi.

Laqin—„məzənnə“, (مضنه) „əlвəttə“ (البته) qiвi вir sьra jenə şəddəli ərəв qəlmələri var qi, tələffuzləri ixtilaflьdьr; həm „məzənnə“, „əlвəttə“; həm də „məzəndə“, „əlвətdə“ dejənlər var. Belə ixtilaflь hallarda

вiz ərəв tələffuzunə tərəfdarьz. Şəddəli ərəв qəlmələrinin turq dilindəqi tələffuzu hələ tamamən ajdьnlaşdьrьlmamьşdьr.

4.

Turq qəlmələrinin həcalarьnda eqiz saitələr вir jerdə olmaz. (**Kaan** qəlməsindən вaşka qi, вy da **xakan** qəlməsindən вaşkalaşmьşdьr).

Jalnьz eqiz saitələr dejil; hətta muxtəlif saitələr də turq həcalarьnda вir-вirinə janaşmьrlar. Onyn uçun turq dilinə daxil olmyş ərəв və Avropa qəlmələrindəqi iqi saitənin вiri ja atьlьr, ja samitəjə dəndərilir; məsələn:

kaidə (قاعده), faidə (فائده), taifə (طائفه), faeton (*фаэтон*)... qiвi qəlmələrin turqcə tələffuzu: *kajda, fajda, tajfa, fajton....* syrətində olmalьdьr.

Ancak вir çok ərəв qəlmələri də var qi, həcalarьnda iqi saitə tələffuzu hələ davam edir; məsələ: (معارف) maarif, مطبوعات==mətвyat. قناعت=kənaət, مؤسسه=muəssəsə, معالجه=mualəcə... qəlmələrində oldygy qiвi.

5.

Kalьn saitələrin tə'siri ilə turq qəlmələrinin həcalarь kalьnlaşьr və incə saitələrin də tə'siri ilə incələşir. Onyn uçun də turq qəlmələrinin ilq həcasь kalьn olsa, вaşka hecalarь da kalьnlaşdьrьr, incə heca da qəlmənin вutun hecalarьnь incələşdirir.

Azərвajcanьn indiqi teləffuzunə qərə kalьn saitələr dərtdur:

a (**a**t qəlməsində oldygy qiвi);
ь (k**ьş** „ „ „);
o (k**oç** „ „ „);
y (**yzyn** „ „ „);

Incə saitələri də beşdir:

ə (**ə**t qəlməsində olygy qiвi);
e (**eş** „ „ „);
i (**it** „ „ „);
ө (**qөz** „ „ „);
u (**uç** „ „ „);

Turq dilində işlədilən bir çok ərəb və fars qəlmələrinə ahənq kanyny tə'sir etmişdir: adam, xoryz, bostan, qursu qəlmələrində oldygy qibi.

Ərəb və fars qəlmələri qah ilq həcalarьna qərə ahənqləşir.

راحت=rahat, ترازو=tərəzi qəlmələri qibi;

qah orta həcalarьna qərə:

ظرافت=zarafat, دروازه=darvaza qəlmələri qibi;

Qah da son həcalarьna qərə:

حلوا=halva, بقال=bakkal qəlmələri qibi.

Laqin bir çok ərəb və fars qəlmələrinin butun həcalarь tamamən ahənqə tabe olmьr; məsələn: *insan, iclas, idarə....* qibi qəlmələrdə kalьn və incə həcalar vardьr. Damarlara koşylan ədatlar ahənqə tabe olyb, sözun son həcasьna yjdyrylyr. Damarьn son həcasь kalьn olsa, koşylan ədat da kalьnlaşьr; incə olsa, incələşir; məsələn:

ehs**an**—lar
ida**rə**—lər... qəlmələri qibi.

Həcalarь ahənqləşə bilməjən xalis turq qələmələri də var. Ancak bunlarьn mikdarь çok azdьr və belə qəlmələrin tələffuzləri də ixtilaflьdьr. Bir jerdə ilan, ildьz, və başka jerdə jьlan jyldyz (yldyz, jьldьz) dejənnlər də var. Jəkin qi, qələcəqdə iqinci tələffuz gələbə çalacakdьr.

6.

Azərbajcan ləhcəsində bu aşagьdaqь iqirmi dərt samitənin tələffuzu muşahədə edilir:

b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ŋ, p, q, ɋ, r, s, t, v, x, z, ƶ, ş.

Bu samitələrin iqirmi iqisi turq qəlmələrinin başьnda, ortasьnda və sonynda eşidilir; jalьnьz sagьr ŋyn (**ŋ**) və „**ƶ**“ samitələri qəlmə başьnda eşidilməz (zatən „**ƶ**“ samitəsilə bylynan zandarma ƶivƏ... qibi qəlmələr —başka dillərdən alьnmьşdьr).

Azərbajcan ləhcəsində **x** samitəsinin ajdьn tələffuzu var: Şamaxь, Naxçьvan, Nyxa, Xьrdalan, Xaldan, Xaçmaz, Xydat, Karxьn Xanabad... qibi xass ismlər də

oldygy qibi, kax, kaxac, xəşil, xənqəl, qibi cins ismlərində də eşidilir. Ona qərə bu samitəni tərq edib, hər jerdə „**k**“ samitəsilə əvəz etməq olmaz: hər iqisinin jeri var. Ancak hər birinin jeri hələ tamamilə kararlaşdьrьlmamьşdьr.

Bundan ilavə kədim zamanlarda „**r**“ samitəsilə başlanan qəlmələrin ənundə bir saitə koşylardь; məsələn: *riştə Rustəm...* qibi qəlmələr əriştə, Yrystam syrətində tələffuz edilirdi; amma indi rys, roman, rym... qibi juzlərcə Avropa qəlmələrini aldьgьmьz qibi jazьrьz və eləcə də tələffuz ediriz. (Bə'zən „**r**“ samitəsilə „**l**“ samitəsi bir-birinin jerini dytyr: zərər=zərəl qibi. Ancak fonetiq sahəsində muşahədə edilən bu qibi səs dəjişmələri ilə bizim işimiz jokdyr. Bu—bir başka məsələdir).

7.

Turq qəlmələri təsrif edildiqdə, sonlarьnda bylynan **k, q, t** samitələri dənub **g, ɋ,** (jaf), **d** qibi tələffuz edilir.

Məsələn: Çanak-çanagь,
Inəq-inəqi (inəji),
Dərt-dərdu.

Byna turq gramerlərində „**kəlb kanyny**“ dejirlər. Byny biz ərəb və fars qəlmələrinə də tətbik edə bilərik; məsələn:

Tabak-tabagь
Zənbərq-zənbərəqi.

Ancak tabak, zanbak, varak, mancanak qibi qəlmələrin iqi curə: həm kalьn, həm də incə tələffuzləri var; məsələn: منطق qəlməsini bir jerdə „məntik“ başka jerdə də „mantьk“ qibi tələffuz edirlər. Zənnimizcə kəlb kanynyny jalnьz kalьn tələffuzə tətkik etməq olar. Hər halda bu məsələ hələ ajdьnlaşdьrьlmamьşdьr.

Bir də bə'zi turq qəlmələri təsrif edilincə, damarьn son saitəsi duşur. Məsələn:

byryn-byrny;
karьn-karnь.

8.

Bə'z qəlmələr var qi tələffuzləri ixtilaflıdır, məsələn:

juraq-uraq
jyldyz-yldyz,
juzuq-uzuq.
—
tavık-togyk-tojyk,
savık-sogyk-sojyk,
davşan-dovşan və başkalarь qiвi.

Belə hallarda вir tərəfdən qəlmənin iştikakьna dikkət etməli və diqər tərəfdən də hansь tələffuzun artьk şəhrət kazanmasьnь nəzərdə dytmalьdьr. By iqi cəhətə qərə „juraq, jyldyz, juzuq, təjyk, sojyk, dovşan....„syrətindəqi imlaja ustunluq verməlidir.

II. Ərəb qəlmələrinin imlasь.

Turqcədə işlənilən və mənimsənilmiş ərəв sözləri turqcənin tələffuz kanynlarьna таве olmalьdьr; necə qi вaşka dillərdə вelə olyr. By xususda professor Yşakof вelə jazьr:

„Əcncəвi qəlmələr—onlarь kəвyl edən dilin tə'siri altьna duşur. Başka tə'вir ilə: dilin məxrəci kanynlarь—kəвyl edilmiş əcnəвi qəlmələrinə də sərajət edir.. By minval ilə өzqə qəlmələri qet-qedə dilin өz malь olyr və вə'zən xusysi mə'lymat əldə olmajьnca, haman qəlmələri өz qəlmələrimizdən təfrik edə вilməjiriz. Məsələn **moloko**, **xleb** qəlmələrinin almancadan alьnmasьnь, jəkin, heç qəs tə'jin edə вilməz. [1])

Başka dillərdə oldygy qiвi, turq dilində də вelə olmalьdьr; jə'ni turq dilinə maxsys olan səslərin tələffuzu—ərəв qəlmələrinə də sirajət etməlidir..

1.

Ərəв qəlmələrini jeni hərflərlə jazьrqan,

ع, ظ, ط, ض, ص, ذ, ح, ث,

hərifləгilə jazьlan qəlmələrin turq dilindəqi tələffuzləri nəzərə alьnmalь və o tələffuzə mukaвil hərflərlə də jazьlmalьdьr.

1) Д. Н. Ушаков: „Краткое введение в науку о языке" стр. 125.

Məzqyr hərflərlə qөturulmuş qəlmələrin вə'zlərinin tələffuzləri dəjişilmişdir. Məsələn:

مخنث، ميراث، مثقب، خنثا، هذيان، خضر...

qiвi qəlmələrin camaat arasьndaqь tələffuzu: muxənnət, mirat, matkaв, xьnta, hədjan, Xьdьr syrətində olmyş.

Bə'zən „ع" hərfi tamamən tələffuz edilmir; məsələn: شمع=şam, معرفت=mərfət qəlmələrindəqi qiвi; вə'zən „ع" hərfi „h" qiвi tələffuz edilir; məsələn: طمع=tamah, متاع=matah, فعله=fəhlə qəlmələrində oldygy qiвi. (Bə'zən qəlmənin tələffuzu iqi hissəjə ajrьlьr; вelə hallarь apostrof işarətilə qəstərirlər. Məsələn: مسعود=məs'yd, مسئول=məs'yl qəlmələrində oldygy qiвi. (Apostrov вarəsində ajrьca вəhs ediləcəq).

Bir çok turq qəlmələri ط hərifi ilə jazьlar, amma „d" samitəsilə tələffuz edilir, məsələn: طوغرو=dogry, طولی=doly, طالغه=dalga, آطه=ada اوطه=oda qəlmələri qiвi. Butun вelə qəlmələrin jazьlarь tələffuzlərinə qərə olmalьdьr.

(Mə'nalarь вaşka, amma tələffuzləri вir olan вir neçə çut qəlmələr var; məsələn:

ثواب، صواب=savaв,
اسم، اثم=isim,
ترتيب، ترطيب=tərtiв,
عرش، أرش=ərş

və вaşkalarь.

Belə qəlmələrin hər iqisi jeni hərflərlə jazьldьgь halda, hansь qəlmənin jazьsь nəzərdə dytyldygy вəlli olmyr. Ancak вy qəlmələrin əvvəlinciləri qutlə tərəfindən mənimsənilmişdir. (Ona qərə iqinci qəlmələrin jə'ni: ارش، ترطيب، صواب اثم qəlmələrinin turq dilində işlənməsinə heç ehtijac jokdyr.)

2.

Ərəв qəlmələrinin şəddəli hərfləri, əvvəlinci hissədə ziqr edildiqi qiвi, tələffuzlərinə qərə iqi dəfə jazьlmalьdьr; məsələn:

Cabbar, Səttar qəlmələrində oldygy qiвi.

3.

Ərəb qəlmələrində „huryfi şəmsijjə“ dejilən

ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ل، ن

hərflərinin karşьsьnda „əlif-lamlar“ tələffuz edilməz və haman hərflər də şəddəli okynar. Belə ərəb qəlmələrinə rast qeldiqdə, tələffuz edilməjən əlif-lamlar atьlacak və şəddəli hərflər də iqi dəfə jazьlacak; məsələn: Nəsrəddin, Əbdurrəhim qəlmələrində oldygy qiвi.

4.

Tənvinli ərəb qəlmələri tələffuzlərinə qərə jazьlacak:

a) Iqi fəthəli tənvin **ən** qiвi;
в) Iqi qəsrəli tənvin **in** qiвi;
c) Iqi zəmməli tənvin **un** qiвi;

Turq dilində ən çok işlədilən tənvin вirincisidir: *nisвətən, zatən, məsələn* qəlmələri qiвi.

Bə'z qəlmələr də var qi, вy kanyndan çьkьв, tələffuzə taвe' edilir; məsələn: عادتا=adəta, عجبا=əcəвa, غالبا galiвa... qiвi.

5.

Bə'z ərəb qəlmələrinin məmdyd həcalarь məksyr (jə'ni qədəq) tələffuz edilir; məsələn: عريضه=Ərzə, خزينه=xəznə, جريمه=cərmə, پشيمان= peşman; вy sözləri jeni hərflərə вeləcə də qeçirməlidir.

6.

Imlanьn fajdasьna olarak, ərəb nisвətlərini, izafələrini və cəmlərini вyrakьв, turqcəsi ilə əvəz etməli; məsələn:

رازی، هراتی، بغدادی،

qiвi nisвətlər əvəzinə:

Bagdadlь, həratlь, rejli... (tehranlь) qiвi turq nisвətlərini işlətməlidir.

Muzaf ilə muzafun-ilejhin jerləri dəjişdirilməlidir, məsələn: „Kutвi Şimali“ jerinə „Şimal kutвu“ jazmalь

Mumqun oldygy halda, вynlarь tərcumə etməli; məsələn: „Bəhri-sijah“ əvəzinə „Kara dəniz“.

Udəвa, funyn, şuəra... qiвi ərəb cəm'ləri əvəzinə *—ədiвlər, fənnlər, şairlər....* qiвi turq cəm'lərini kararlaşdьrmalьdьr.

Ancak: *evlad, təв'ə, əmələ, iвad, ətraf, əlvan əhval,* qiвi iqirmi-otyz qəlmə var qi, ərəвcə cəm'dirsə, turqcə mufrəd jerinə işlədilir. Laqin turq dilinin saflьgьnь pozan dərəвəjliqin ən вəjuqu ərəb məsdərlərinin muxtəlif вaвlarь olmyşdyr. Deməq olar qi, ərəb məsdərlərinin məşhyrlarь və gejri-məşhyrlarь tamamilə turq dilinə daxil edilmişdir. Şəmsəddin Saminin kamysynda ərəb вaвlarьnьn hər nev'i qəstərilmişdir; məsələn: „jəkin“ qəlməsini вilməq qifajət dejilmiş, haman qəlmənin „اتقان=Ittikan, تيقن=təjəkkun“ formalarьnь da вilməq lazьm imiş!

By вaвlardan вaş çьkarmak uçun ərəb dilini ən incə cihətlərinə qiвi ejrənməlidir. Ancak dunjada eləвir dil jokdyr qi, onyn içərisinə sokylmyş ecnəвi qəlmələri - o dilə taвe olmajьв, вaşlь-вaşьna və ez kanynlarь ilə jaşasьn. Ərəb qəlmələrinin вy imtijazlьgь qərəq ləgv edilsin qi, turq dili gramerinin вir çok çətinliqləri və o cumlədən də imla məsələsi ajdьnlaşdьrьla вilsin.

III. Əcnəbi qəlmələrin imlasь.

Ərəb qəlmələrindən вaşka, turq dilinə imdi вir çok Avropa qəlmələri də kəвyl edilir. Şuвhəsiz qi, turqlər Avropa mədənijjətinə jakьnlaşdьkca, Avropa qəlmələrinin sajь daha də artacakdьr.

Ancak вy jeni qəlmələrin də imla kajdalarь imdidən kərarlaşdьrьlmazsa, вy əcnəвi qəlmələri də vəktilə ərəb qəlmələri qiвi turq dilində xusysi imtijazlar kazana вilər.

1.

Avropa dillərindən alьnan qəlmələrin jazьsьna dejil, tələffuzunə dikkət etməlidir; çunqu o dillərin xusysən firənq, inqilis (вə'zən alman və rys) dillərinin imlasь—tarixi oldygyndan, indiqi halda o dillər-

dəqi qəlmələrin jazılarь ilə tələffuzləri arasьnda вəjuq fərk əmələ qəlmişdir. Məsələn:

Inqiliscənin luxətlərində hər qəlmənin karşьsьnda tələffuzu qəstərilməzsə, əcnəbilərin, вəlqə inqilislərin də əz lugətlərindən asanca istifadə etməqləri çətinləşir

Byndan ilavə вə'z Avropa qəlmələrində вə'z hərflər jazьlar, amma tələffuz edilməz. Belə qəlmələri turq dilinə kəвyl edirqən, tələffuz edilməjən hərfləri jazmamalьdьr.

2.

Alьnacak qəlmələrin tələffuzləri muxtəlifdirsə, вynlarьn turqcəjə tərcuməsi mumqun oldygy halda, tərcumələrinə kane' olmalьdьr (hərqah вy tərcumələr əvvəlcədən turqcədə kərarlaşmьşlarsa); məsələn:

Sivilizasjon—sivilizasija əvəzinə „mədənijət";

Koloni kolonia—əvəzinə „mustəmləqə";

Ironi—ironia- „ „istehza" və вaşkalarь qiвi

3.

Tərcuməsi mumqun olmajan qəlmələrin jalьnьz damarlarь kəвyl edilməlidir. Haman damarlara səz japьcь şəqilçiləri koşmak ilə вir sьra jeni qəlmələr jaratmak mumqundur.

4.

Bir qəlmənin вir neçə dildə muxtəlif jazьsь və tələffuzu varsa, o qəlmənin hansь dildən alьnmasьna dikkət verməli və o dildəqi tələffuzunə qərə turqcəjə kəвyl etməlidir.

5.

Kəвyl olynacak Avropa qəlmələrinin həca kyrylyşyna dikkət edilməlidur; вynlarьn həcalarь turqcənin həcalarь qiвi kyrylmyşsa, dəjişilməqsizin kəвyl edilməlidir. Ancak qəlmənin ilq həcasьnda вəjuq dəjişdirmələr tərətməməli qi, lugətlərdə belə qəlmələri axtarьв, tapmak işi çətinliqə ogramasьn. Başka həcalarь turq dilinin tələвinə qərə вir kədər dəjişdirməq mumqundur.

6.

Rys əlifвasьnda **u, e, h,** qiвi səslərin hərfləri olmadьgьndan, əcnəвi qəlmələrini alьrqan, вelə səslərə rast qəldiqcə, onlarь atьв, əz dillərindəqi səsləri ilə əvəz etmişlər. Belə qəlmələri turq dilinə daxil edirqən, hansь dildən qəturulməsinə dikkət etməli və o dildəqi tələffuzə qərə də kəвyl etməlidir.

7.

Bir qəlmənin ixtilaflь tələffuzləri varsa, o tələffuzlərdən hansь turq dilindəqi ahənq kanynyna yjyrsa, ony kəвyl etməlidir. Məsələn: Firənqlərin **album** syrətində tələffuz etdiqləri qəlməni ryslar **albom** syrətində tələffuz edirlər. Axьrьncьsь ahənqə mutaвik oldygyndan, turqcəjə o syrətdə kəвyl etməlidir. Beləcə almanca **maskerad** və firənqcə **maskarad** tələffuzlərindən turqcəjə jalьnьz firənqcəsi yjgyndyr.

8.

Ryslarьn ədəвi dilində vyrgysyz **o** hərfi **a** qiвi tələffuz edildijindən, вy hal rys dilindəqi əcnəвi qəlmələrinə də tə'sir etmişdir. Məsələn: **kondyktor, komandor** qiвi qəlmələri ryslar **kondyktor, kamandor** syrətində tələffuz edirlər. Bу qiвi əcnəвi qəlmələrini turq dilinə kəвyl edərqən, **o** hərfilə jazmalь və o qiвi də tələffuz etməlidir. (Xalis rys qəlmələrinə qəlincə, jenə **o** hərfi ilə jazmalь və jazьldьgь qiвi də tələffuz etməlidir).

9.

Bir tərəfdən *Bizans, simвolizm, вarвarizm, alfaвet...* syrətində, o вiri tərəfdən də *Vizantija, simvolizm, varvarizm, alfavit...* syrətində, jə'ni вə'z qəlmələr вir dildə „в" hərfi ilə və o вiri dildə „v" hərfi ilə jazьlьr. Belə qəlmələri turq dilinə daxil edirqən, onlarьn hansь dilə mənsyв oldygyna, imla və tələffuzunə dikkət etməlidir.

Xarakter—karakter qiвi qəlmələri **x** ja **k** hərfi ilə jazmak məsələsi də qəlmənin hansь dildən kəвyl edilməsinə вaglьdьr.

Don Qixot—Don Qişot qiвi qəlmələrdə **x** ja **ş** jazmak məsələsi də вelədir.

Tans—dans qiвi qəlmələri „t“ ja „d“ hərfi ilə jazmak məsələsi də jenə o curə həll edilməlidir.

Əcnəвi qəlmələrində **k** ja **q** jazmak məsələsi turqcənin ahənqi ilə həll edilməlidir. Məsələn: **atak** və **qilo** qəlmələrini firənqlər **attaque** və **qilo** syrətində jazьrlar. Jeni hərflərlə əvvəlincisini ahənqə qərə **atak** və iqincisini də **qilo** syrətində jazmalьdьr.

10.

Turq dilinin vyrgysy qəlmənin sonynda kərarlaşьr. By usyly əcnəвi qəlmələrinə tətвik etməq uçun, haman qəlmələrin son həcasьnь kapatmak, jə'ni: samitəli hərflə вaglamak lazьm qəlir. Məsələn: *program famil, kontor*;... qəlmələri qiвi. Ancak вelə qəlmələrin sonyny rys dilində açьk həcalь, jə'ni saitəli kəвyl etmişlər. Byna umdə səвəв haman qəlmələri rys dilində muənnəs şəqlinə salmak məksədidir; çunqu o qəlmələr firənq dilində muənnəs cərqəsində вylynyrlar. Biz də вelə qəlmələri kapalь həcalarla kəвyl etmiş olyrsak, vyrgy məsələsində pozgynlyk əmələ qəlməz.

11.

Bə'z qəlmələr var qi, tələffuzləri dillər arasьnda ixtilaflьdьr. Məsələn: rys dilində *ajroloqija, turqoloqija*... dejilirsə, firənqcədə *ajrolozi, turqolozi* syrətində tələffuz edilir. Hər iqi tələffuzun son həcalarь saitəlidir. Ancak firənqcənin vyrgysy turqcəninqi qiвi son həcada oldygyna qərə firənq tələffuzunə ustunluq verməlidir.

Avropa, Asja, Almanja, Rysja, Turqjə qiвi əlqə adlarь вeləcə də jazьlmalьdьr, çunqu əsqidən вəri вelə kəвyl edilmişdir.

Finlandija, Irlandija, Şotlandija... qiвi əlqə adlarьnьn axьrlarьndaqь„land“ - „stan“ mə'nasьna oldygyndan, вy sözləri: Finland, Irland, Şotland... qiвi jazmalьdьr.

12.

Şərk dillərindən Avropa dillərinə qeçmiş qəlmələrin imlalarь—şərkdəqi tələffuzə qərə kyrylmalьdьr. Məsələn: *Alep, Alexandret, Avisen, dragoman, qiosk* qiвi qəlmələrin səhih imlalarь *Hələв, Isqəndəryn, Iвni-Sina, tərcəman, qəşq* syrətində olmalьdьr.

13.

Avropa əlqələrinin hər вirinə məxsys olan dag, çaj, şəhər... adlarь hansь əlqədən qəturulursə, o əlqənin tələffuzunə qərə jazьlmalьdьr.

14.

Rys və Avropa qəlmələrində **ц** (**ts**), **щ** (**şş**) qiвi səsli samitələrə rast qəldiqdə, turqcənin tələвinə qərə iqi samitənin вiri tələffuz edilmir: sansor, konsert... sözlərində oldygy qiвi. Jeni hərflərlə də вelə jazmalьdьr.

Amma famillərdə təsaduf olynan „ts“ və „şş“ oldygy qiвi saklanmalьdьr; məsələn: Qerztsenev, Şşerвa.. və gejriləri.

15.

Qəlmədə вir samitənin saitədən aralь tələffuz edilməsini qəstərməq uçun, haman samitənin karşьsьnda xusysi вir işarətin kondarьlmasьna ehtijac qərulur. Belə вir işarətə avropalьlar „**apostrof**“ (həca ajrьcь) dejirlər. Apostrof işarəti umym ijjətlə ərəв qəlmələrində işlədilir; məsələn: قرعون=*Qr'an*, كنعان=*fir'on*, مسئول=*məsyl*... qəlmələri qiвi.

Apostrof işarəti вə'zən qəlmənin mə'nasьnь dəjişdirir; məsələn: *kyr'an və kyran* (Turq qəlmələrində apostrof işlədilməz).

Byraja kədər imla mesələsi muxtəsərcə qəstərildi. Bynyn nəticəsi olarak, вy aşagьdaqь əsaslarь həmişə nəzərdə dytmalьdьr:

1.

Tamamilə turqləşiв. turq qutləsinin mənimsədiqi qəlmələri qutlə tələffuzunə qərə jazmalь; məsələn: məs-

kəв, *istiftah, istifrag*... qiвi qəlmələri qutlə—matkaв suftə, sьfrag syrətində mənimsəmişdir. Jeni hərflərlə də вelə jazьlmalьdьr. Fəkət ədəвijjatda işlədilən вir çok qəlmələr var qi, hələ qutlənin malь olmamьşdьr; elə qəlmələrin imlasьnь mətninə qərə jazmalьdьr. Məsələn: منطقه, كتله, محاربه, نهايت... qiвi qəlmələri *mintəkə, qutlə, muharəвə, nihajət* syrətində jazmalьdьr.

II.

Ərəвlərdən və вaşka millətlərdən aldьgьmьz qəlmələrin turqləşdirilməsi ja ahənqləşdirilməsi iqi - uç curə mumqundursə, вynyn hansь mətninə jakьndьrsa, imlaca ony kəвyl etməlidir; məsələn: „كاغذ“ qəlməsinin *qagaz, qagad, qagьd, qagьz* qiвi syrətlərinin hər вirini kəвyl etməq olar, ancak *qagьz* syrəti mətninə jakьn oldygy uçun ona ustunluq verilməlidir.

III.

Umymijjətlə əcnəвi qəlməsinin ahənqləşdirilməsinə çalьşmalьdьr. Byrasь mumqun olmadьgь halda, əslinə qərə jazmalьdьr. Məsələn: *idarə, risalə, ikвal*... qəlmələri qiвi.

IV.

Bə'z əcnəвi qəlmələrini Azərвajcanda вir curə, вaşka turq elləri arasьnda da вaşka curə tələffuz edirlər. By tələffuzlərin hansь turq ahənqinə mavafikdirsə, ony kəвyl etməlidir; məsələn: دور، شوكت، دولت، لوحه... qəlmələrini *dəvlət, şəvqət, dəvr, ləvhə* syrətində jazmalьdьr.

V.

Azərвajcan qəlmələrinin imlasь өz tələffuzunə qərə jazьlmalьdьr və вy tələffuzu jerli camaatdan eşitməli və өqrənməlidir. Bir şəhərin ja вir qəndin ətrafьndaqь daglarьn, çajlarьn... adlarьnь - haman qəndin ja şəhərin tələffuzu ilə işlətməlidir. Mətвyatda Şəmqir—Şamxor - Şəmqur; Xyrdalan—Xьrdalan syrətlərini jazanlar var. Bynlarьn hansь duz və hansь janlьş ol-

magьь qəsdirməq uçun şəmqirlinin və xьrdalanlьnьn tələffuzunə dikkət etməlidir.

VI.

Başka turqlərdən alьnmьş qəlmələri işlətdiqdə nə haman xalkьn tələffuzunə dikkət verməlidir. Məsələn: اوفاق—توفك، قوللانماق، اورمان... qiвi qəlmələrin Anaolу tələffuzu *orman, kyllanmak, yfak—tufəq*...dir.

VII.

Bir qəlmənin əsqi və jeni imlasь varsa, onyn ən jenisinə ustunluq verməlidir, məsələn: əsqi „karьndaş“ imlasьnь вyrakьв jeni „kardaş“ imlasьnь qəturməlidir.

VIII.

Bə'z qəlmələr də var qi, hər өlqədə вir вaşkalьk kazanmьşdьr; məsələn: parmak—вarmak, pamьk,——pamвьk. kьrlankьç—karankyş, məneqşə – вənəfşə, qələвəq—qəpənəq, qəmləq—qəjnəq... və gejriləri. Alimlər tərəfindən вy məsələ ajdьnlaşьncaja kədər hər şivə өz xusysijjətini hələ saklamalьdьr. *)

*) Üç il əvvəl jazьlmьş və texniqi səвəвlərdən dolajь çapь qeciqmiş olan вy əsərin imla вəhsində вə'zi əsqimiş nөktələr ola вilər. Çunqu 27-nci ildə daha kararsьz вir halda olan azəri imlasь вy qun imla komitəsi tərəfindən daha ajdьn əsaslar usərinə kyrylmyşdyr. Okycy вy вəhsdən umymi əsaslarь jenə də өqrənə вilər.

KITABIN İÇİNDƏKİLƏR

Səhifə

Nəşrijjat tərəfindən 3
Başlangıc 5
I. Azəri ləhcəsinin mənşəi 7
II. Əsəri ləhcəsinin xusysijjətləri 20
III. Nəticə 25
Sevtijjat 27

Şəqlijjət—morfolozi

Damarlar və şəqilçilər

I. Damarlar 46
II. Şəqilçilər 56
III. Səz japıcı şəqilçilər 62
IV. Feil səz japıcı şəqilçiləri 73
V. Canısızlanmış şəqilçilər 80
VI. Səz dəjişdirici şəqilçilər 84
VII. Feil səz dəjişdirici şəqilçiləri 96
VIII. Feillərin təsrifi 100
IX. Jardımçı feil şəqilləri 104
X. Jarım səzlər 112
XI. Nəhv
Səz grypları və cumlələr uzərində tədqiqlər . . . 121
XII. Lugət və mə'na dəjişmələri 141
XIII. Bibliografija 150
Dyrgy işarətləri 54
XIV. Imla 3